

9

Українська мова

Віктор ЗАБОЛОТНИЙ
Олександр ЗАБОЛОТНИЙ

Українська МОВА

Підручник для 9 класу закладів
загальної середньої освіти
2-ге видання, перероблене

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України*

Київ
«Гене́за»
2022

Шановні дев'ятикласники та дев'ятикласниці!

Раді зустрітися з вами на сторінках цього підручника й запросити продовжити мандрівку одним із найбільших розділів мовознавства – «СИНТАКСИСОМ». Минулого навчального року ви ознайомилися зі словосполученням, членами речення та простим реченням, а тепер дізнаєтеся багато нового про синтаксичні одиниці «вищого рівня», зокрема пряму й непряму мову, різні види складних речень.

До речі, якщо ви розпочинатимете опрацювання кожного параграфу зі вступного завдання дослідницького характеру, то зможете не лише отримувати знання в готовому вигляді, а й відкривати їх для себе самостійно. Погодьтеся, це набагато цікавіше.

Теоретичний матеріал у параграфах поділено на частини із зазначенням ключових понять, а деякі відомості оформлено у вигляді таблиць і схем, що значно полегшуватиме сприйняття, опрацювання та запам'ятовування інформації. Положення, у яких найчастіше припускаються помилок, подано з позначкою «Зверніть увагу!». Наприкінці кожного розділу виокремлено блоки узагальнення вивченого, у яких містяться завдання для самоперевірки й самооцінки, що допоможуть підготуватися до контрольної роботи.

Сподіваємося, вам сподобаються вправи з позначками «Попрацюйте в парах», «Два – чотири – усі разом», «Коло думок», «Поспілкуйтеся». Їх виконують колективно й за окремими правилами, ознайомитися з якими можна в додатках наприкінці підручника. Також на вас чекають пізнавальні рубрики «Культура мовлення» та «Для вас, допитливі». А у вільний час пропонуємо завітати до рубрики «Моя сторінка», де міститься багато цікавої інформації. Вивчаючи великі теми, ви зможете взяти участь у виконанні групових проєктів, які допоможуть як поглибити ваші знання, так і розвинути творчі здібності.

Надійними помічниками на шляху здобуття знань стануть запропоновані в підручнику словнички, поради щодо виконання певних видів завдань, скорочені відповіді до вправ. Радимо також, щоб у вас під рукою завжди були різні словники: тлумачний, орфографічний, словник синонімів тощо.

Вивчаймо українську мову, любимо її, плекаймо! Нехай єднає вона нас у рідній державі й у всьому світі!

Успіхів вам!

Вступ

Розвиток української мови

*В океані рідного народу
Відкривай духовні острови.*

В. Симоненко

Мова –
надбання
народу

Мова – це найбільше культурне надбання народу. Для кожної нації рідна мова завжди найкрасивіша, наймилозвучніша й неповторна. Проте жодна з них не існує окремо, ізольовано, а лише у зв'язку з іншими мовами, яких на Землі налічують до 5 тисяч. Серед них є як суттєво відмінні, так і напрочуд схожі між собою мови.

Періоди розвитку української мови

Індо-
європейська
прамова

Українська мова разом з англійською, німецькою, російською, іспанською, грецькою та багатьма іншими належить до **індоєвропейської мовної сім'ї**. Усі ці мови мають певні властивості й ознаки, які свідчать про спільність їхнього походження, тобто про єдине джерело їх виникнення й розвитку – єдину мову. Цю спільну мову умовно називають **індоєвропейською прамовою** і вважають, що вона існувала на території сучасної Європи приблизно 5–6 тисяч років тому. Із часом у цій спільній для багатьох народів мові почали формуватися особливі, відмінні один від одного діалекти, які пізніше дали початок окремим мовам.

Мова кожного народу – явище давнє, її коріння сягає в доісторичні часи. Вона є найгеніальнішим наслідком матеріальної та духовної діяльності багатьох поколінь, а кожне створене слово – це символ сформованої ідеї.

Національна мова – це духовний здобуток певного народу, але водночас і надбання культури всього людства (Г. Нудьга).

Плакат Аліни Самарської
(13 років)

Пра- слов'янська мова

У III тис. до н. е. з індоєвропейської прамови виокремилася праслов'янська мова.

Праслов'янська мова (спільнослов'янська) – це мова-предок усіх сучасних слов'янських мов (української, російської, білоруської, польської та ін.). Вона проіснувала майже 2 тисячі років – з III тис. до н. е. до VI ст. н. е. Цю мову легко розуміли всі племена, що заселяли територію від Вісли й Одри до Дону й Волги, від Карпат до Балтики. Однак, як стверджує мовознавець **Іван Огієнко**, «уже від самого початку праслов'янська мова не була зовсім однаковою, бо весь народ жив окремими родами, які пізніше почали гуртуватися в окремі більші племена, і тому праслов'янська мова почала ділитися на окремі говірки».

Українська мова є однією з найдавніших індоєвропейських і прямою спадкоємницею мов тих слов'янських племен, що населяли територію сучасної України, – полян, сіверян, древлян, тиверців, уличів та ін.

Існують припущення, що українська мова має набагато давніше походження. Ще в 1879 році польський учений-лінгвіст **Михайло Красуський** у своїй праці «Давність української мови» наголошував, що українська мова старіша не тільки від усіх слов'янських, а й від санскриту, грецької, латинської мов. Про це свідчать і давні фольклорні твори, наприклад календарно-обрядові пісні. Український мовознавець **Олександр Потебня** стверджував, що веснянка «А ми просо сіяли» існувала в Україні вже в I тис. до н. е., а колядки про сотворіння світу птахами (тобто ще з дохристиянських часів) навряд чи перекладалися з якоїсь давнішої мови на українську, адже християни не мали в тому потреби.

Меч Коваля Людоти, X – перша пол. XI ст. (Національний музей історії України)

Уперше слова української мови (*страва, мед, кава*) зафіксував ще в V ст. н. е. візантійський мандрівник та історик Пріск Панійський. У X ст. невідомий український майстер на руків'ї меча вибив прості слова: «Коваль Людота».

А в стародавніх літописах є численні українські вкраплення: *криниця, рілля, глек, кожух, яруга, година, теля, господар* та багато інших.

Пра-
українська
мова

Формування окремих мов на основі праслов'янської відбулося в VI–IX ст. У цей час і склалися основні риси української мови, які свідчать про її самобутність і відмінність від інших слов'янських мов. Сукупність цих рис умовно називають **праукраїнською мовою**. Звичайно, мова, якою спілкувалися наші предки, не могла бути точно такою, як нині, але її фонетичні, лексичні й граматичні риси поступово визначили напрям розвитку сучасної української мови.

Старо-
українська
мова

Українська мова є однією зі старописемних мов індоєвропейської родини. У ранній період своєї історії вона продовжувала розвивати традиції літературної мови Київської Русі, збагачуючись народнорозмовними елементами. Унаслідок цього утворилася **староукраїнська книжна мова**. Нею склали документи, писали наукові праці.

Рівнобіжно розвивалася жива мова українського народу. Її вплив на літературну мову був величезний, він відчутний і в літописах, і в поемі «Слово про похід Ігорів». Окрім того, елементи живої мови українського народу використовували у своїй творчості **Іван Вишенський, Григорій Сковорода** та інші письменники, готуючи підґрунтя для нової літературної мови на народній основі.

Нова
українська
мова

Нова українська літературна мова ввібрала в себе писемні традиції староукраїнської книжної мови, скарби усної народної творчості, розмаїття живого мовлення. Її **зачинателем** є **Іван Котляревський** – автор поеми «Енеїда» (1798 р.). Саме в цьому творі славетного полтавця вперше народну розмовну мову піднесено до статусу літературної. **Основоположником** сучасної української літературної мови є **Тарас Шевченко**, який у своїх творах розкрив красу й силу українського слова, відшліфував його лексичні, орфоепічні й граматичні норми, збагатив виражальними засобами.

Право на існування

Українська мова формувалася в умовах численних заборон з боку влади на право українців користуватися нею: навчатися, друкувати книжки, відправляти службу в церкві, ставити вистави тощо. У цесарській Австро-Угорщині, а також у Московській імперії наша мова змушена була боротися за повноцінне існування.

Труднощі, які пододала українська мова

1709 р. – указ російського царя Петра I про заборону книгодрукування українською мовою.

1763 р. – указ Катерини II про заборону викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії.

1769 р. – розпорядження Синоду російської церкви про вилучення українських букварів із навчальних закладів та заборону Києво-Печерській лаврі друкувати букварі українською мовою.

1817 р. – розпорядження польського сейму про викладання в школах Західної України виключно польською мовою.

1862 р. – закриття недільних шкіл.

1863 р. – циркуляр царського міністра Валуєва про заборону друкування українською мовою шкільних і релігійних видань.

1876 р. – Олександр II у м. Емсі підписав указ про заборону ввезення українських книжок з-за кордону.

1884 р. – заборона українських театральних вистав.

1888 р. – Олександр III заборонив уживати українську мову в офіційних установах.

1914 р. – указ Миколи II про скасування української преси.

Після здобуття Україною незалежності українська мова стала **державною**. Цей статус закріплено за нею статтею 10 Конституції України. Про те, як сформувалася українська мова, як протистояла русифікації, чому, попри всі заборони, не те що не зникла, а збагатилася, можете переглянути за QR-кодом або посиланням <https://cutt.ly/gTowfIA>.

Це відео створено Ukraïner у партнерстві з PEN Ukraine та за підтримки Українського культурного фонду.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Якщо ви хочете більше дізнатися про розвиток української мови, зверніться до праці відомого мовознавця **Івана Огієнка «Історія української літературної мови»**. Автор в історичному розрізі показує шлях, який здолала українська мова, доки набула сучасної форми. На основі глибоко аргументованих наукових досліджень він стверджує її окремішність, самобутність. В інтернеті цю працю, а також дослідження з історії мови інших учених можна знайти на сайті www.litopys.org.ua (розділ «Мовознавство»).

1 I. Розгляньте на с. 10 схему-ілюстрацію «10 фактів про українську мову». Розкажіть, про що ви дізналися вперше, які факти вас найбільше вразили. Які ще факти ви могли б навести?

II. Розгляньте малюнок і колективно доберіть варіанти продовження поданих тверджень.

2 I. Прочитайте текст. Про яку цікаву гіпотезу походження мов у ньому йдеться? Чи сприймаєте ви таку гіпотезу?

ЛЮДСТВО ГОВОРИТЬ ОДНІЄЮ МОВОЮ?

Неймовірну новину оприлюднила група вчених із США, Аргентини, Німеччини, Нідерландів і Швейцарії. Їхнє відкриття підтверджує, що мови з'явилися не раптово, а поступово з однієї прамови. За експертними підрахунками, однією мовою люди говорили близько 100 тисяч років тому.

Отже, ті самі закономірності виявлено в багатьох мовах світу. Під час наукового експерименту було проаналізовано від 40 до 100 базових слів на 3 700 мовах світу – 62 % від загальної кількості. З'ясувалося, що в кожній мові в базових словах застосовують одні й ті самі звуки. При цьому місце проживання і походження мовців не мали жодного значення.

Інших причин, з яких для базових слів різні народи обрали однакові звуки, установити поки не вдалося. Ця тема стане основною для майбутніх досліджень (*З довідника*).

II. Підготуйте усне висловлення (1–2 хвилини) на одну з тем: «Спочатку було Слово...», «Творчість народу в слові».

ПИТАННЯ ДЛЯ ДИСКУСІЇ

1. Чи здійснюють вплив засоби масової інформації (газети, журнали, інтернет-видання тощо) на розвиток української мови?
2. Чи пов'язані розвиток мови та розвиток суспільства?
3. Чи сприяє розвиткові мови бурхливе запозичення нових слів?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Чим підтверджується давність української мови?
2. Як сформувалася праслов'янська мова?
3. Розкажіть, як постала українська мова з праслов'янської.
4. Як розвивалася українська мова від часів Київської Русі до XVIII ст.?
5. Розкажіть про розвиток нової української мови.
6. Що ви можете розказати про сучасний стан української мови в нашій державі? Яким ви бачите майбутнє української мови?
7. Поясніть, як ви розумієте слова поетеси Ліни Костенко: «*Лиш народи, явлені у Слові, достойно можуть жити на землі*».

Уявіть, що вас запросили взяти участь у міжнародному молодіжному форумі «*Історія мови – історія народу*».

Об'єднайтеся в групи (по 3–5 осіб)

і виконайте один із запропонованих нижче проєктів, за допомогою якого можна було б донести до міжнародної спільноти інформацію про розвиток української мови загалом чи в окремі періоди історії народу. Підготуйтеся до захисту свого проєкту перед класом.

Проект

Види проєктів:

- 1) усний виступ, у якому беруть участь кілька осіб;
- 2) теле- чи радіопередача;
- 3) інсценізація;
- 4) наочність (альбом, буклет, плакат, карта-схема тощо);
- 5) пресконференція.

10 ФАКТІВ ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ

мова
ДНК НАЦІЇ

ПЕРША ЗГАДКА УКРАЇНСЬКИХ СЛІВ

448 р. візантійський історик Пріск Панійський у таборі гунського володаря Аттіли на території сучасної України записав слова «мед» і «страва».

Близько
256 тис.
слів має сучасна
українська мова.

Ф

Найрідше
вживана літера.

П

Найбільша кількість
слів починається
на літеру «П».

Найбільше спільної
лексики з українською
мають такі мови:

84% - білоруська

68% - сербська

70% - польська

62% - російська

Зменшувальну
форму в українській
мові має навіть
слово «вороги» —
ВОРОЖЕНЬКИ.

До середини **XIX** ст.
українську мову
найчастіше називали
«руською мовою».

Мова багата
на синоніми.
Слово «горизонт»
має **12** синонімів.

Назви всіх
дитинчат тварин
є іменниками
середнього роду.

Наталю!

В українській мові, на
відміну від решти
східнослов'янських мов,
іменник має 7 відмінків,
один з яких — **кличний.**

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ РОДИЧІ

Слово «язик» прийшло до нас із праслов'янської мови. Праслов'янське *jezykъ*, на думку вчених, походить від індоєвропейського кореня *enġ*, що означало «вузький». Очевидно, цим словом позначали спершу вузьку смужечку шкіри чи тканини, а пізніше – орган у порожнині рота.

З індоєвропейського кореня походить і слово «вухо». У наших предків воно означало «слухання», «сприйняття».

Цікава історія слова «мак». Так, праслов'янське *makъ* походить від індоєвропейського кореня *māk* – «шкіра», «плівка». Тут немає нічого дивного, адже маківка цієї рослини слугує наче оболонкою для понад тридцять тисяч насінин (З посібника).

ЯК ЦЕ БУЛО

ЧИГИРИН

Що давніша назва населеного пункту, то важче пояснити її сучасною мовою. Наприклад, одні вважають, що Чигирин у Черкаській області походить від слова «чагарник», тобто це «місце, покрите чагарником». Інші схиляються до думки, що назва виникла від «чигир-трави» (водночас отруйної і цілющої рослини). Треті походження слова виводять від прізвища татарина Чигир-Батира. Проте, очевидно, найдостовірнішим є четверте пояснення: у тім місті на перехресті доріг стояла криниця, біля якої висів «чигир». Це слово тюркського походження, означає «найпростіший пристрій (колесо) із дерев'яними черпаками для поливу городів, виноградників». Воно могло дати назву населеному пункту (З посібника).

УСЕ СВОЄ НОШУ ІЗ СОБОЮ

Автором цього вислову є давньогрецький мудрець на ім'я Біант.

Коли перси захопили багато грецьких міст на узбережжі Малої Азії, Біанту теж довелося залишати рідну домівку. Його запитали, чому він іде, не взявши із собою нічого з речей. На це Біант відповів: «Усе своє ношу із собою», – маючи на увазі, що духовні цінності завжди важливіші за матеріальні. Відтоді й живе цей вислів (З довідника).

І ТАКЕ БУВАЄ

ХТО ЯК КАЖЕ

- Українці кажуть: «Ловити ґав (ворон)», а французи – «Ловити ластівок».
- Українці «купуєть кота в мішку», а чехи – «зайця». А от поляки кажуть: «Хто лиса в мішку купує, знаходить пса або кота».
- Коли йде злива, ми кажемо: «Дощ ллє як із відра (як із ринви)»; американці: «Дощ іде вилами»; англійці: «Дощ падає котами й собаками».

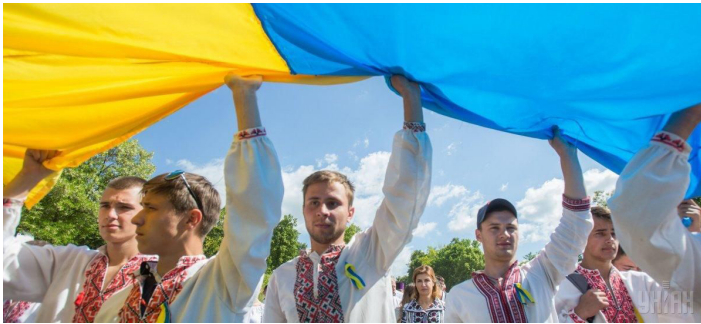
Повторення вивченого у 8 класі

§ 1. ГРАМАТИЧНА ОСНОВА РЕЧЕННЯ. ОДНОСКЛАДНЕ І ДВОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. 1. Чим підмет відрізняється від присудка? 2. Чим односкладне речення відрізняється від двоскладного?

3 І. Прочитайте виразно текст пісні. Що ви можете сказати про ліричного героя чи героїню? Чому Україна дорога й близька серцю виконавця або ж виконавиці?

УКРАЇНА – ЦЕ МИ!

Є на світі край, багатий щедрими ланами.
Чисті води, ліс і гори – всього вдосталь є.
Люди різні тут живуть, та щось є поміж нами,
Що тримає вкупі, розлучитись не дає.

Є на світі край, багатий світлими серцями.
Сильних рук, голів розумних не бракує нам.
Ми робити вміємо і бути хазяями,
З радістю і горем не лишати сам-на-сам.

Є на світі край, багатий щирими піснями.
Гарні тут дівчата і хлопці-молодці.
Хай луна весела пісня селами й містами,
Хай живуть душа у душу і рука в руці!

Від донбаських териконів до карпатських схилів,
Від солоних хвиль морських до витоків Дніпра –
Все, що є на цій землі твоєму серцю миле,
Ти помнож на силу любові і добра.

Приспів:

Гей, брате, руку давай,
Разом зі мною співай!
Україна – єдина, красива і сильна,
В мирі і любові до своєї землі.
Україна – це ми!

В. Красноокій

II. Виконайте завдання до тексту.

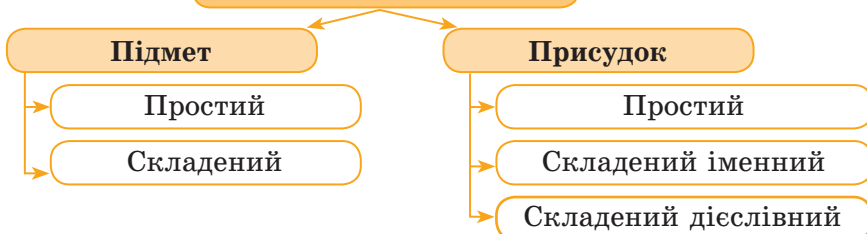
1. Визначте усно в першій і другій строфах граматичні основи речень.
2. Знайдіть речення, у яких підмети виражено займенниками.
3. Знайдіть присудки, які виражено наказовою формою дієслова.
4. Спишіть виділені речення, підкресліть усі члени речення. Пояснить використання тире в цих реченнях.

5. Перегляньте за QR-кодом або посиланням <https://cutt.ly/8EWw5NW> кліп до пісні «Україна – це ми!» у виконанні рок-гурту Mad Heads. (Можете скористатися шкільним комп'ютерним класом.) Спробуйте спільно продублювати пісню, наслідуючи виконання у відео. Усно аргументуйте, на яких особливостях нашої країни ви хотіли б акцентувати увагу.

Головні члени речення

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Граматична основа може складатися з одного головного члена речення (у формі підмета або у формі присудка).

СКЛАДЕНИЙ ПІДМЕТ І ПРИСУДОК

Вид	Із чого складається	Приклади
Складений підмет	два й більше повнозначних слова	<i>Прийшли <u>батько із сином</u>.</i> <i>Сиділо <u>двоє дітей</u>.</i> <i><u>Ніхто з учнів</u> не прийшов.</i> <i><u>Палав край неба</u>.</i>
Складений іменний присудок	іменна частина (іменник, прикметник, дієприкметник, займенник, числівник) + дієслово-зв'язка (<i>бути, стати, зватися, вважатися, лишатися</i> і под.)	<i>Олег <u>став переможцем</u>.</i> <i>Ніч <u>була ясна</u>.</i>
Складений дієслівний присудок	неозначена форма дієслова + допоміжне дієслово (<i>почати, стати, треба, хотіти, уміти, здатний, радий</i> і под.)	<i>Денис <u>почав відповідати</u>.</i> <i>Женя <u>продовжує спати</u>.</i> <i>Аня вже <u>вміє читати</u>.</i> <i>Нам <u>треба відпочити</u>.</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дієслово-зв'язка **бути** у формі теперішнього часу (є), як правило, опускається. Присудок із пропущеною дієслівною зв'язкою вважається складеним іменним: *Паляниця – хлібові сестриця.*

4 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. З'ясуйте, у якому реченні є складений підмет, а в якому – складений присудок.

1. Правічну думу думають ліси, вгрузають в мох столітні дідугани (*Л. Костенко*).
2. Три зозулі грають в грі семибарвистій (*А. Гарасевич*).
3. Колишній замо́к, видно, був розкішний (*М. Павленко*).
4. Уті́к за ліс холодний вітруган (*Ю. Вавринюк*).

5 1. Спишіть речення, підкресліть головні члени речення. Позначте складені підмети й присудки буквою **С** над ними.

1. Дівчина в **рожевому** намисті **дивиться** на сонце з-під руки (*М. Гірик*).
2. Серед ночі той путівець міг намацати копитами тільки кінь (*В. Шкляр*).
3. У **дощовий** день багато хто береться напоїти курей (*Нар. творчість*).
4. Птиці зелені у пізню пору спати злетілись на свіжий поруб (*Л. Костенко*).
5. І понуро тяглися у валках тамтешні воли (*М. Кіяновська*).
6. Глядачі турніру стали свідками чотирьох перемог та двох нічиїх (*З газети*).

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Назвіть правильно букви й вимовте звуки.

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Вид речення	Значення головного члена речення	Приклади
Означено-особове	означає дію, яку виконує конкретна особа (<i>я, ти, ми, ви</i>)	<u>Люблю</u> чернігівську дорогу <i>весною, влітку, восени</i> (Л. Костенко).
Неозначено-особове	означає дію, яку виконують невизначені особи (<i>вони</i>)	Нас <u>зустрічають</u> <i>хлібом-сіллю</i> (Леся Українка).
Узагальнено-особове	означає дію, яка стосується будь-якої особи	Друга <u>пізнають</u> у біді (Нар. творчість).
Безособове	означає дію, яка не має виконавця	А в теплій хаті <u>пахне</u> <i>свіжим хлібом</i> (О. Пахльовська).
Називне	стверджує наявність предметів чи явищ	<i>Чудесна кийвська</i> <u>осінь</u> (Остап Вишня).

6 Визначте спосіб вираження головного члена в безособових реченнях.

Безособове речення

- 1 У залі тихо.
- 2 Усе можна зрозуміти.
- 3 Надворі темніє.
- 4 У нас немає часу.
- 5 Мені поталанило.

Спосіб вираження головного члена речення

- А безособове дієслово
- Б особове дієслово в безособовому значенні
- В неозначена форма дієслова (з допоміжним словом)
- Г прислівник
- Д слова *немає, не було, не буде*
- Е дієслівна форма на *-но, -то*

7 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому перше речення в кожній парі вважаємо однокладним, а друге – двоскладним.

Однокладні

Двоскладні

1. Повертаюся додому пізно. – 2. Повертається додому пізно.

1. Нове селфі співака. – 2. У соцмережі нове селфі співака.

8 I. Випишіть однокладні речення, підкресліть у них граматичну основу. Визначте усно вид однокладних речень.

1. Щонеділі волонтери влаштовують благодійний ярмарок у центрі міста (*З газети*). 2. Спішу до вас на розмову, на розраду у час вечірній (*В. Колодій*). 3. Європейські цінності – це свобода, відповідальність, самореалізація, толерантність, взаємодопомога (*Є. Головаха*). 4. Ненагріте залізо не зігнеш (*Нар. творчість*). 5. Не бий на сполох в невідлтий дзвін (*Л. Костенко*). 6. А над Дніпром уже помітно світало (*О. Гончар*). 7. Холодним вітром відчиняє двері – спустошує і душі, і церкви (*М. Савка*). 8. Козацька школа, крита очеретом (*Л. Костенко*). 9. А в небі – райдуга-веселиця (*М. Ткач*).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір другого речення.

9 Замініть усно двоскладні речення синонімічними однокладними й навпаки.

1. Крізь туманову пелену видно зелено-чорний ліс (*Д. Прилюк*). 2. Люблю нести з криниці воду і не розхлюпати ні краплі (*А. Камінчук*). 3. Нам би навчитись радіти, що ми ще для когось діти (*Т. Неверіцька*). 4. Я шукаю в людях хороше (*М. Шумило*). 5. Безперервні осінні дощі розмили дорогу (*З газети*).

10 Об'єднайтеся в групи за рядами. Оберіть від своєї групи когось, хто самостійно має виписати з речення всі граматичні основи. Обрані від команд мають працювати одночасно (можна біля дошки). Хто з них виконає завдання правильно?

Вночі задощило, а вранці протряхло,
надвечір тужавою стала рілля,
повіяло холодом, снігом запахло,
в тривожнім чеканні принишкли поля.

В. Скомаровський

11 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені тире. Як ви розумієте зміст першого вислову?

1. Читан(н)я гарних книг це спілкування з найкращими людьми м(е,и)нуних часів (*Р. Декарт*). 2. А кожен з нас і плаче, і сміє(ь)ся в обіймах днів (*О. Довгон'ят*). 3. Для доброго бджоляра (не)має поганого року (*Нар. творчість*). 4. Найвище уміння почати (з,с)початку життя, розумін(н)я, дорогу, себе (*Л. Костенко*). 5. (Не)змочивши рук, не вми(є,ї)ш обличчя (*Нар. творчість*). 6. Шукати славу суєта. Дістати славу щастя. Заслужити її честь (*О. Духнович*).

II. У першому й другому реченнях підкресліть усі члени речення.

III. Обведіть номери та визначте вид однокладних речень.

12 Спишіть слова, ставлячи, де треба, дефіс.

Дівчина/красуня, учитель/мовник, ріка/Десна, зимонька/снігуронька, заєць/русак, льон/довгунець, дідусь/Іван, ворон/птах, Дніпро/ріка.

§ 2. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПОРІВНЯЛЬНИХ ЗВОРОТАХ, ЗВЕРТАННЯХ, ВСТАВНИХ СЛОВАХ, ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке звертання? 2. Які є групи вставних слів (словосполучень, речень) за значенням? 3. Які члени речення називають однорідними?

13 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення.

СКРАЙБЕР – ПРОФЕСІЯ МАЙБУТНЬОГО

Скрайбінг (від англ. *scribe* – накидати ескізи або малюнки) – це новітня техніка презентації, у якій промова ілюструється «на льоту» малюнками на екрані, білій дошці чи аркуші паперу. Іншими словами, скрайбінг – це перетворення речей і понять на візуальні образи.

Згідно з експертними оцінками, за допомогою цієї інноваційної технології можна привернути увагу аудиторії, забезпечити додатковою інформацією та виокремити головні моменти доповіді. До речі, вчительська

робота на уроці під час пояснення нового матеріалу з крейдою в руках – приклад скрайбінгу. Ось так!

Особливу зацікавленість, безперечно, викликає відеоскрайбінг. Він має такі види: мальований, аплікаційний, онлайнний. У мальованій презентації зображуються в кадрі картинки, піктограми. Аплікаційний вид передбачає накладання готових зображень. Онлайнний дає змогу монтувати відео за готовими шаблонами.

Скрайбер – це професія, що швидко розвивається і набуває популярності в усьому світі, зокрема в Україні. Причому представникові чи представниці цієї професії не обов'язково вміти досконало малювати. Використовуючи всі зрозумілі символи та образи, можна просто й доступно донести до аудиторії складну інформацію.

Отож, майбутні профі, озбройтеся крейдою, олівцем чи фломастером і вже зараз пробуйте творити! (З посібника).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Наведіть приклади речень, різних за метою висловлювання.
2. Знайдіть речення, ускладнені вставними словами (словосполученнями, реченнями). Поясніть роль цих конструкцій у тексті.
3. Знайдіть речення, ускладнені однорідними членами речення. Обґрунтуйте розділові знаки.
4. З'ясуйте, чи є в тексті звертання. А відокремлена обставина?
5. У яких реченнях використано тире між підметом і присудком?

Просте речення може бути ускладнене:

- однорідними членами речення
- порівняльним зворотом
- звертанням
- вставним словом (словосполученням, реченням)
- відокремленим членом речення

14 I. Прочитайте виразно вголос речення, ставлячи слова, що в дужках, у формі кличного відмінка. Укажіть звертання.

1. Ой ти, (дівчина), з горіха зерня... (І. Франко). 2. Ти припав, (мій син), до лица мудрої кринички польової (ІІ. Перебийніс). 3. Прощай, (мій зошит)! Спасибі тобі, (друг), що ти думок моїх не відцуравсь (В. Симоненко). 4. (Кохана), пробач – я не воїн (М. Савка).

ІІ. Укладіть колективно невеликий словник традиційних українських звертань до рідних і близьких.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Слова **о, ой**, коли вони інтонаційно тісно зв'язані з подальшим звертанням (тобто після них немає паузи), комою **не відокремлюємо**.
2. Займенники **ти, ви** в будь-якому відмінку до групи звертання не входять.

15 **КОЛО ДУМОК.** I. Поясніть, чому в першому реченні перед сполучником **як** стоїть кома, а в другому – ні.

1. На конвертах хат літо клеїть віконця, **як** марки (Л. Костенко).
2. І знову степ **як** щедрий вулик (Л. Рубан).

ІІ. Поясніть, чому в першому реченні виділене слово відокремлено комами, а в другому – ні.

1. Колишній замок, **видно**, був розкішний (М. Павленко).
2. **Видно** місто, далі поле у моєму вікні (М. Рильський).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не є вставними такі слова: *навіть, майже, приблизно, принаймні, все-таки, все ж таки, мовби, наче, неначе, немов, ніби, нібито, адже.*

16 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи.

1. Вітер ставши на далекій грані всю землю мов колісанку гойда (А. М'ястківський). 2. Вогонь як символ **життя** вважався найбільшою **святістю** (В. Скуратівський). 3. Зласкався доле над моїм народом, щоб він не дався знівечить себе! (Л. Костенко). 4. Ось цього здається і треба було найбільше (Н. Бічуя). 5. Зовсім **недалечко** заскрекотала сорока видно уgliedіла **простоволосого** вершника а може запримітила й когось іншого (В. Шкляр).

ІІ. Назвіть орфограми у виділених словах.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

Правила	Схеми
Між однорідними членами речення ставимо кому, якщо:	
• вони зв'язані без сполучника	0, 0, 0
• вони зв'язані протиставним сполучником (<i>а, але, та, зате, проте, однак, хоч, хоча</i>)	0, <i>але</i> 0
• вони зв'язані сполучником, який повторюється	0, <i>і</i> 0, <i>і</i> 0 <i>і</i> 0, <i>і</i> 0
• вони зв'язані парним сполучником (<i>не тільки... а й; як... так і; не так... як; хоч... але; не стільки... скільки</i>)	як 0, так і 0
Якщо однорідні члени речення зв'язані сполучниками в пари , то кому ставимо між цими парами	0 <i>і</i> 0, 0 <i>і</i> 0
НЕ ставимо коми:	
• між двома однорідними членами речення, якщо вони з'єднані одиничним сполучником <i>і (й), та (= і), чи, або</i>	0, 0 <i>і</i> 0 0 <i>і</i> 0
• між словами, які становлять фразеологізм : <i>і сміх і гріх, ні світ ні зоря, і так і сяк, ні туди ні сюди</i> тощо	

Якщо є узагальнювальне слово, то ставимо:		
двокрапку	тире	двокрапку й тире
△ : 0, 0, 0	0, 0, 0 – △	△ : 0, 0, 0 – ...

17 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Безоплатна правова допомога **громадянам** включає такі види послуг надання інформації консультацій і роз'яснень складення документів правового характеру здійснення представництва особи в судах (*Із журналу*). 2. Юлько любив місто не так за самий рух барвистість людської течії як за затаєну думку (*Н. Бічуя*). 3. Ні спека ні бурі ні морози ніщо не вб'є любов мою (*В. Сосюра*). 4. І соловейко на калині то затихав то щebetав (*Т. Шевченко*). 5. На конференцію запросили представників різних професій а саме юристів учителів економістів лікарів (*З інтернет-видання*). 6. Нові винаходи й відкриття нові препарати й поняття усе це породжує й нові слова (*А. Матвієнко*).

II. Провідмініайте усно виділений іменник в однині й множині.

18 **ВІКТОРИНА.** І. Які звертання пропущено в наведених цитатах?

1. Ще нам, ... , усміхнеться доля.
2. Стелися, ... , буду поливати. Вернися, ... , буду шанувати.

3. Розпрягайте, ... , коні та лягайте спочивать...
4. ... , дай води напиться, ти така хороша, дай хоч подивитися.
5. ... , до роботи! – В Гриця порвані чоботи.
6. Ой не світи, ... , не світи нікому, тільки світи миленькому, як іде додому.
7. Радуйся! Ой радуйся, ... , Син Божий народився.
8. ... , нам Україну храни, волі і світу промінням ти її осіни.
9. Вийди, ...

II. Доповніть пункт 9 рядком із народного романсу. Підказкою може слугувати ілюстрація картини художника Миколи Пимоненка «Місячна ніч».

М. Пимоненко. Місячна ніч

19 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте, чим ускладнене кожне з них.

1. Сама собою річка ця тече, маленька річ(е,и)чка, вузен(ь)ка як долоня (М. Вінграновський). 2. Десь правда була ще така цікава **фотка** (М. Павленко). 3. А може завтра ти пройдеш ось тут, де вітер п(е,и)-люстки колише (В. Івасюк). 4. Я люблю тебе поле простір твій **широ-чїнь** твої пахощі й цвіт (П. Дорошко). 5. Так пахне осїнь листям і грибами п(е,и)ченою картоплею і во(г,х)кістю (В. Грінчак). 6. Підвищен(н)ий вміст нітратів виявлено в багатьох ран(н)іх овочах а саме зеленій цибулі петрушці й кропі редьці буряку (З газети).

II. Доберіть синоніми до виділених слів

20 Складіть і запишіть невелике висловлення (4–6 речень) відповідно до запропонованої ситуації спілкування (на вибір), використавши звертання та вставні слова.

СИТУАЦІЯ А. До вашого класу прийшов новий учень, який проживав в іншій країні. Розкажіть йому про Україну; поцікавтеся особливостями країни, з якої він прибув.

СИТУАЦІЯ Б. Ваш сусід чи ваша сусідка по кімнаті переглядає телефільм. На іншому каналі незабаром почнеться передача, яку ви самі бажаєте подивитися. Запропонуйте прийнятне рішення для вас обох.

СИТУАЦІЯ В. Ви берете участь в обговоренні етикету спілкування в чатах.

§ 3. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є другорядні члени речення? У чому особливість прикладки? 2. Що таке дієприкметниковий і дієприслівниковий звороти?

21 1. Прочитайте текст. З якою метою, на вашу думку, автор створив його?

КОРОЛЕВА АННА ЯРОСЛАВНА

До Генріха I, короля Франції, через далекі відстані долинула слава про незвичайну вроду й розум доньки київського князя Ярослава Мудрого – Анни. І король, окрилений високими почуттями, відправив у землю Руську своїх посланців, які просили в князя руки князівни. Згідно зі свідченнями зарубіжних істориків, першого разу Ярослав відмовив французькому правителю. І лише згодом, 1048 року, дав дозвіл на шлюб Анни з Генріхом I. І ось у Парижі з'явилася кавалькада вершників, які супроводжували екіпаж Анни Ярославни. А згодом відбулося весілля. Донька Ярослава Мудрого, коронована в день весілля, стала королевою Франції.

Коли її чоловік помер, а син був ще малий, Анна, усвідомлюючи всю відповідальність, стала на чолі французької держави. Вона підписувала важливі папери, чітко виводячи на них кирилицею: «Мати короля». Останній підпис уже перед самою смертю: «Анна Королева». До речі, на багатьох документах, виданих у той час, поряд з її підписами стоять хрестики Генріхових чиновників і його самого – усі вони були неписьменними.

Сучасний пам'ятник Анні Ярославні у м. Санліс (Франція)

Анна привезла до Франції багато книг з бібліотеки свого батька. Читала їх сама, учила свого сина й французьких дітей. Ще й досі зберігаються деякі з тих книг, наприклад Реймське Євангеліє.

Є у Франції, поблизу Парижа, Санліський замок, у якому тривалий час жила донька київського князя. Там у 1060 році вона заснувала костел і жіночий монастир. У XVII столітті перед церквою монастиря поставили пам'ятник Анні Ярославні. Напис на пам'ятнику такий: «Анна Київська – королева Франції» (За М. Слабошпицьким).

II. Знайдіть речення, ускладнені відокремленими членами. Які це члени речення? Визначте з-поміж них уточнювальні.

 22 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Кого ви запропонували би включити до списку «20 найвідоміших історичних діячів та діячок України» (запропонуйте одну–дві особи)? Поясніть свій вибір.

23 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в першому реченні підкреслені означення відокремлюємо комами, а в другому – ні.

1. Така краса, висока і неглінна, що хоч спинись і з Богом говори (Л. Костенко). 2. У головній залі на Софійку хлюпнула хвилююча легка мелодія (М. Павленко).

24 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в першому реченні підкреслену обставину відокремлюємо комою, а в другому – ні.

1. Відпочивши, ми вирушаємо далі. 2. Цю вправу виконують сидячи.

25 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Тренер слухав свого учня **не перепиняючи** й словом (Н. Вічуя). 2. І тільки ворони **не звиклі** до тиші гуртом суперечки ведуть голосні (В. Скомаровський). 3. Притрушені інеем лози твої замітають сліди (А. М'ястківський). 4. Мені назустріч над вечірнім морем примчався вітер пристрасний і хижий (М. Тарнавська). 5. Зрошувальний канал принесе степові життя але крім рослин чи несе він свіжість і душам людським (О. Гончар). 6. Мама Іллі Святослава плела маскувальні сітки для військових (З інтернет-видання).

II. Поясніть, чому **не** з виділеними словами пишемо окремо.

26 Перебудуйте подані речення на речення з відокремленими членами. Утворені речення запишіть.

1. За якусь хвилину всі розійшлися, і тільки сповнені радості очі прикипіли до вікна. 2. Нежарке весняне сонце вийшло з-за обрію. 3. Я виїхав на дорогу й побачив старі-престарі дуби. 4. Вітер змітав цілі кучугури снігу й підіймав їх догори. 5. Під пригорком тут невелика річка.

 27 I. Уявіть, що ви вирішили створити в соціальній мережі допис на одну з поданих тем: «Яким я уявляю своє майбутнє», «Як усе встигнути зробити в ритмі сьогодення». Напишіть невеликий текст, використавши щонайменше одне речення з відокремленим членом речення.

II. Послухайте висловлення однокласників та однокласниць. Яке з них вам сподобалося найбільше?

28 Знайдіть помилки у вживанні зворотів та окремих слів. Відредагуйте усно речення. Скористайтеся рубрикою «Антисуржик» на с. 24.

1. Вирушивши в похід, нам усміхалося сонце. 2. Читаючи роман «Чорна рада», події стають усе напруженішими. 3. Відкривши очі, у вікно ллється яскраве сонячне проміння. 4. На протязі короткого часу новина обійшла все місто. 5. Ми зробимо свою справу при любых обставинах.

29 Складіть і запишіть по одному реченню з різними відокремленими членами речення: означенням, прикладкою, обставиною, додатком. Підкресліть ці члени речення.

30 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть головні члени речення.

1. Захвилювалась вода мов жито від вітру покотилась валами до берега наблизилась і вдарила в пісок розбиваючись на тисячі білих крапельок (*М. Коцюбинський*). 2. Сірий припорошений весняною пилюкою степ збігає на південь і стигне там голубим маревом; і стоять на ньому сторожові могили насипані може татарвою а може козацтвом (*Гр. Тютюнник*). 3. Дивлячись на людей усміхався і мій батько великий добрий чоловік (*О. Довженко*).

31 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть означення та обставини як члени речення.

1. І торкнувшись душею дна я у вись зірвалась злетіла (*А. Дмитрук*). 2. Звелась веселка над пшеничним полем явивши в барвах неповторний світ (*В. Скомаровський*). 3. Експозиція починається ось тут ліворуч хлопчику (*Н. Бічуя*). 4. Закоханий я зупинився посеред білорожево-блакитного дня (*М. Стельмах*). 5. Звичайна хмара сіра і осіння пропише раптом барви золоті (*Л. Костенко*). 6. Човна прибило до якогось півострова порослого очеретом (*Гр. Тютюнник*). 7. В Олександра Решетняка багаторазового чемпіона України є мрія – створити в Черкасах Академію карате (*З інтернет-видання*).

II. Визначте частини мови в першому реченні.

32 Спишіть, замінюючи, де треба, малу букву на велику.

Острів (х)ортиця, (д)ержавний (г)імн України, (д)ень (н)езалежності України, (в)ерховна (р)ада України, (н)аціональна (п)оліція України, (є)вропейський (с)оюз, (ф)едеративна (р)еспубліка (н)імеччина, (п)івденне (п)олісся, галактика (ч)умацький (ш)лях, (г)ордіїв вузол, (ш)евченкові слова.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Чи знаєте ви, як потрібно називати мешканців міста Дніпра? На думку професора Олександра Пономарева, краще *дніпряни*, як кияни, львів'яни, лучани (в Луцьку), харків'яни, лисичани (в Лисичанську). Багато інших корисних порад відомого мовознавця ви можете знайти в інтернеті, указавши в пошуку слова «**Блог професора Пономарева**». В архіві блогу зберігаються дописи від 2009 року. Розкажіть однокласникам та однокласницям, які поради вас зацікавили найбільше.

Означення відокремлюємо, якщо:

- ✓ означення стосується **особового займенника**;
- ✓ означення **відділене** від означуваного слова іншими членами речення;
- ✓ **поширене** означення (*дієприкметниковий* чи *прикметниковий зворот*) стоїть **після** означуваного слова;
- ✓ означення має додаткове **обставинне значення** (умови, причини та ін.);
- ✓ два й більше **одиночних** означень стоять **після** означуваного слова, перед яким уже є залежне від нього означення

НАПРИКЛАД: 1. У лісі бродив туман, підзолочений сонячним промінням (Гр. Тютюнник). 2. Стояла темна ніч, холодна, вітряна... (Є. Гуцало).

Прикладку відокремлюємо, якщо:

- ✓ прикладка стосується **особового займенника**;
- ✓ прикладка **поширена** і стоїть **після** означуваного іменника;
- ✓ **одиночна** прикладка стоїть **після** означуваного слова й має додаткове **самостійне значення**;
- ✓ прикладку приєднано до означуваного іменника словами *тобто*, або (=тобто), чи (=тобто), *на ім'я*, *родом*, *так званий* та ін.;
- ✓ прикладка приєднується до означуваного слова за допомогою сполучника *як* і має додатковий відтінок **причини**

НАПРИКЛАД: 1. У Сквирі лікар був, на прізвище Рушилов (М. Рильський). 2. Завершенням їхньої подорожі була Нова Каховка – славне молоде місто (О. Гончар).

Обставину відокремлюємо, якщо:

- ✓ обставина виражена **дієприслівником** або **дієприслівниковим зворотом** (крім випадків, зазначених нижче);
- ✓ обставина виражена іменником з прийменниками *незважаючи на*, *закінчуючи*, *починаючи з* (з прийменниками *у зв'язку з*, *згідно з*, *відповідно до*, *всупереч* – за бажанням автора)

НАПРИКЛАД: І я, заплакавши, назад поїхав знову на чужину (Т. Шевченко).

Обставину НЕ відокремлюємо, якщо:

- ✓ обставина виражена **одиночним дієприслівником**, що означає **спосіб дії**;
- ✓ обставина виражена дієприслівниковим зворотом **фразеологічного** типу;
- ✓ обставина виражена дієприслівниковим зворотом, на початку якого стоїть підсилювальна **частка і (й)**;
- ✓ обставина, виражена зворотом, поєднується з іншою однорідною невідокремленою обставиною **еднальним сполучником**;
- ✓ обставина виражена дієприслівником зі словом *який* у складі частини складного речення

НАПРИКЛАД: Підеш собі зажурившись гаєм по долині (Т. Шевченко).

Додаток відокремлюємо, якщо:

- ✓ додаток виражено іменником з прийменниками *крім*, *окрім*, *окрім, замість*, *за винятком*, *зокрема*, *особливо*, *на відміну від* та ін.

НАПРИКЛАД: На світі все знайдеш, крім рідної матері (Нар. тв.).

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
протягом дня за будь-яких обставин розплющувати очі зважаючи на викладене листуватися укладати угоду оновлення складу трапляються недовірки взяти до уваги рахунок у банку вважати за обов'язок недбале ставлення	на протязі дня при любых обставинах відкривати очі в виду викладеного вести переписку заключати угоду оновлення складу зустрічаються недовірки прийняти до уваги счѐт у банку рахувати обов'язком халатне ставлення

РОЗРІЗНЯЙМО

Ароматизований – здобрений ароматичними речовинами (*ароматизоване тісто, мило*).

Ароматичний – який надає пахощів, аромату (*ароматична есенція, рослина, речовина*).

Ароматний – який має приємний запах (*ароматна страва, ягода*).

* * *

Бережливий – ощадливий, економний (*бережливий господар, керівник*).

Бережний – який уміє берегти що-небудь, дбайливо поводитися із чим-небудь (*бережне ставлення*).

Бережливо – у сполученні *бережливо витратити, збирати, використувати щось*.

Бережно – у сполученні *бережно ставити, класти, брати, ставитися*.

* * *

Економічний – який вигідний з господарського погляду (*економічний літак, метод, режим, економічна технологія*).

Економний – який ощадливо витрачає що-небудь, дотримується економії; стриманий у виявленні чогось (*економний господар, засіб, метод*).

НАГОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО

(Іменники)

борóдавка	гуртóжиток	дочкá	кóмин
бюлетéнь	діти, з дітьми	зáгадка	кропивá
вiпадoк	довiдник	жалюзi	кúрятина
горобiна	добúток	каталóг	листопад
горoшiна	дóнька	кóлесо	лiтóпис

*Мої предки владали землею:
Їм належала ця земля!
І цупким, наче нить основи
Крізь віки однієї сім'ї,
Невразливим – пронесли СЛОВО
І внизали в легені мої...*

О. Забужко

Пряма і непряма мова

ВИ ЗНАТИМЕТЕ:

- способи передачі чужого мовлення;
- особливості цитати й діалогу.

ВИ ВМІТИМЕТЕ:

- знаходити речення з прямою і непрямою мовою, із цитатами, репліками діалогу;
- створювати й розігрувати діалог;
- правильно ставити розділові знаки при прямій мові, цитаті, діалозі;
- використовувати виражальні можливості речень із прямою і непрямою мовою, діалогів.

§ 4. ПРЯМА МОВА

Про те, як передати дослівно чуже мовлення, про виражальні можливості речень із прямою мовою, а також про розділові знаки при прямій мові

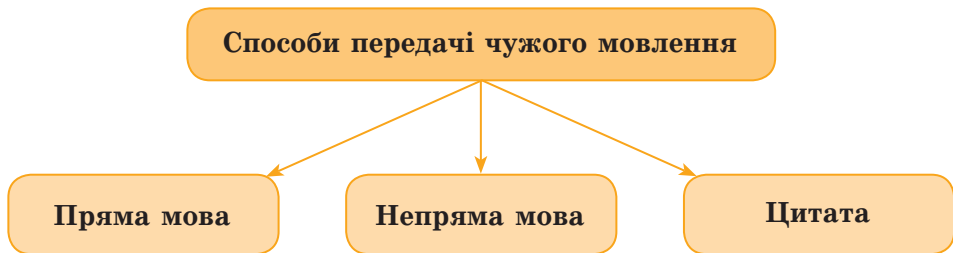
ПРИГАДАЙМО. Які є види мовленнєвої діяльності?

33 А. Знайдіть у реченні пряму мову. Зверніть увагу на місце її щодо слів автора та на розділові знаки.

«Сьогодні, – відповів Андрій, – будемо готуватися до олімпіади з біології».

Б. Перебудуйте усно подане вище речення так, щоб: 1) уся пряма мова була перед словами автора; 2) уся пряма мова була після слів автора.

В. Зробіть висновок про місце прямої мови в структурі речення, а також про використання тире при прямій мові.

Пряма мова

Пряма мова – це чуже мовлення, передане дослівно.

Слова автора

Пряму мову супроводжують **слова автора**, що вказують на те, кому вона належить, та на обставини мовлення.

НАПРИКЛАД:

1. *Я сказала: «Я згодна, тату», – і поцілувала йому руку (В. Підмогильний).*
2. *«Чого ти журишся? – вона спитала тихо. – Чи плачеш ти за ким, чи скоїлося лихо?» (Л. Глібов).*

Інтонація

Слова автора вимовляємо з розповідною інтонацією, а інтонація прямої мови може бути розповідною, питальною, спонукальною, окличною. Між прямою мовою та словами автора має бути пауза. Після прямої мови слова автора вимовляємо дещо зниженим тоном.

Розділові знаки

Для виділення прямої мови використовуємо лапки або тире.

Якщо в тексті пряма мова йде в рядок (без абзацу), то її **беремо в лапки**.

Розділові знаки ставимо так:

Місце прямої мови в реченні	Схеми*	Приклади
після слів автора	А: «П». А: «П!?»	Дівчинка радісно вигукує: « Весна! »
перед словами автора	«П», – а. «П!?» – а.	« Весна! » – радісно вигукує дівчинка. « Уже весна », – тихо каже дівчинка.
у середині слів автора	А: «П», – а. А: «П!?» – а.	Дівчинка радісно вигукує: « Весна! » – і біжить у сад.
перед словами автора й після них	«П, – а, – п». «П, – а, – п!?» «П, – а. – П». «П!?» – а. – П!?» «П, – а: – П». «П!?» – а: – П!?»	1. « А завтра, – радіє дівчинка, – перший день весни. » 2. « Мамо! – радісно вигукує дівчинка. – Весна! » 3. « Весна! – радісно вигукує дівчинка, а потім додає: – Як гарно! »

* А, а – слова автора; П, п – пряма мова.

Якщо пряма мова починається з абзацу, то перед початком її ставимо **тире**, а в лапки **не беремо**. Інші розділові знаки зберігаємо. **НАПРИКЛАД:**

Ось він поглянув у засніжену далечинь, що горбилася за селом, і тихо покликав Мороза:

– Морозе, Морозе, іди до нас кутю їсти! (М. Стельмах).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Знак оклику, знак питання, три крапки беремо в лапки разом із прямою мовою. Крапку й кому виносимо за лапки.

34 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Яке запитання ви хотіли б поставити героїні цієї публікації?

УСПІХ – ЦЕ РЕАЛІЗАЦІЯ СВОЇХ МРІЙ

Всесвітньовідома українська диригентка Оксана Линів виросла в родині музикантів. «Я із самого дитинства знала, що хочу присвятити життя музиці», – каже вона. Протягом своєї видатної кар’єри Оксана часто торувала шлях, ставила під сумнів гендерні стереотипи та переписувала правила гри.

Окрім вражаючих досягнень на світовій сцені, в Україні Оксана Линів є художньою керівницею фестивалю LvivMozArt, засновницею та головною диригенткою Молодіжного симфонічного оркестру України.

«Для того, щоб все встигнути, я відмовляюсь від якихось речей, які мають інші люди, – життєвого комфорту, святкових днів, відпустки, – ділиться диригентка. – Це психологічно складний процес. Але коли все вдається і ти відчуваєш цей ореол успіху, впливу на публіку, – розумієш, що зусилля були не даремні. Просто потрібно вміти правильно організувати свій час».

З-поміж численних нагород Оксани – Саксонська премія Моцарта, яку вона отримала разом з Молодіжним симфонічним оркестром. «Цей проєкт об'єднує талановитих молодих музикантів з усієї країни віком від 12 до 22 років, – розповідає Оксана. – Він також має на меті сприяти об'єднанню України».

На запитання, що для неї означає успіх, Оксана Линів відповідає: «Успіх – це коли ти можеш реалізувати свої мрії. Але, звичайно, коли ти реалізуєш одну мрію, то у тебе з'являється сотня інших» (*З інтернет-джерел*).

II. Знайдіть речення з прямою мовою. Обґрунтуйте розділові знаки при прямій мові.

35 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Що для вас означає успіх? Чи готові ви на самообмеження заради його досягнення?

36 I. Спишіть речення. Візьміть пряму мову в лапки та розставте інші пропущені розділові знаки. Побудуйте схеми речень.

1. Я піду посплю, а о другій годині ночі зміню тебе мовив надвечір Митько (*Я. Стельмах*). 2. Я вертівся, дід спитав Ти прийшов ловити гав? (*Г. Бойко*). 3. Яка муха тебе вкусила питаєш Навіщо тобі вся ця незрозуміла творчість (*Г. Крук*). 4. Якби не мамина пісня сказав якось один древній історик яким убогим було б наше життя (*В. Скуратівський*). 5. Ти ж там бережи себе сину чути голос старої Бо все можна купити, а здоров'я не купиш (*О. Гончар*). 6. Пошукати в лісі в полі, запитать зустрівшись Долі Ти горою Доле йшла. Чи мої ключі знайшла?.. (*О. Лятуринська*).

II. Знайдіть фразеологізми та звертання. Які із цих конструкцій не бувають членами речення?

37 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в першому прикладі пряму мову треба брати в лапки, а в другому – ні.

1. Тренер сказав: «Це дуже талановитий хлопець».
2. Тренер сказав:
– Це дуже талановитий хлопець.

38 Складіть усно за поданими схемами речення, які були б співзвучними з однією з тем: «Домашні справи», «Селфі», «Прогноз погоди», «Урожай», «Транспорт», «Подорож».

1. «П, – а, – п». 2. А: «П», – а. 3. «П, – а: – П».

39 I. Перестройте речення так, щоб пряма мова стояла в середині слів автора. Утворене речення запишіть.

«Ти, маленьке немовля, не спи, подивись на цей широкий світ, будеш в нім щасливим», – чоловік сказав і високо в небо голову підняв (С. Вакарчук).

II. Перестройте речення так, щоб слова автора стояли в середині прямої мови. Утворене речення запишіть.

Богдан розсміявся: «Що ж я вам дам, коли маю один пейзажний вірш, та ще й про дощ» (М. Стельмах).

40 Із поданих речень складіть три речення так, щоб у них пряма мова була в різних місцях щодо слів автора. Утворені речення запишіть.

Пряма мова: «Не барися, швидше повертайся».

Слова автора: Просить мене друг.

41 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. I. Розгляньте фотографію з виставки квітів на Співочому полі в Києві. Мотиви чиїх картин втілено в композиції? Обговоріть свої припущення з однокласником (однокласницею), поділіться враженнями від побаченого.

Київ, Співоче поле. Виставка квітів «Гордість твоя, Україно!»

II. Складіть усно речення з прямою мовою, у якому передайте думку вашого однокласника (однокласниці) про композицію. Послухайте речення інших друзів і подруг. Запишіть те речення, яке вам найбільше сподобалося.

42 Випишіть з підручника «Українська література» для 9 класу чотири речення з прямою мовою (два – з прозових творів; два – з віршованих). Побудуйте схеми цих речень, підкресліть орфограми.

43 І. Спишіть речення. Візьміть пряму мову в лапки та розставте інші пропущені розділові знаки. У яких реченнях ужито дієслова в наказовій формі?

1. Я хочу, щоб мене поважали сказав юнак щоб я сам міг себе поважати (*З газети*). 2. Це рибка неон сказав чоловік тільки не сели його з кимось, хто може його проковтнути (*С. Андрухович*). 3. Стривай! Петро трохи **розмірковує** перелазить через тин, стає поперед мене і вже владно каже Ходімо за мною! (*М. Стельмах*). 4. Може я міг би вам **допомогти**? довірливо запитав незнайомий (*О. Гончар*). 5. От і принесли нам лебеді на крилах **життя** говорить до неба і землі мій дід Дем'ян (*М. Стельмах*). 6. Хитрий який! насупився пастушок. **Спочатку** я піду попереду (*М. Стельмах*).

II. Вимовте виділені слова відповідно до орфоепічних норм. Підкресліть у цих словах букви на позначення глухих приголосних звуків.

 44 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть невелику розповідь-спогад (5–8 речень) про спілкування із цікавою людиною. Використайте щонайменше два речення з прямою мовою.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невеликий текст у художньому стилі (5–8 речень) на одну з тем: «Пригода в лісі», «Про що я хотів (хотіла) би розпитати прапрапрадіда». Використайте щонайменше два речення з прямою мовою.

45 Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску, де треба, м'який знак.

Тримаєт..ся, тон..ший, лял..чин, нян..чити, у скрин..ці, у хатин..ці, медал..йон, Уман..щина, уман..ський, тернопіл..с..кий, жен..шень, т..мянний, різ..бяр, п'ят..десят, підвод..ся.

§5. НЕПРЯМА МОВА. ЗАМІНА ПРЯМОЇ МОВИ НЕПРЯМОЮ

*Про те, як зберегти основний зміст чужого мовлення,
як замінити пряму мову непрямою, а також про виражальні
можливості речень із непрямою мовою*

ПРИГАДАЙМО. Яке речення називають складним? Що таке звертання?

 46 А. Зіставте речення. У якому з них чуже мовлення передано дослівно, без змін, а в якому – лише зі збереженням основного змісту?

Пряма мова

Непряма мова

«Васильку, го-ов! А йди сюди!» –

Батько гукнув з подвір'я, щоб Василько йшов до нього.

Б. Перебудуйте подане речення з непрямою мовою на речення з прямою мовою.

Оля запитала в брата, що він хотів би на день народження.

В. Зробіть висновок про особливості непрямої мови.

Непряма мова

Чуже мовлення може бути передане не дослівно, а лише зі збереженням його змісту. У такому разі використовують речення з непрямою мовою.

Непряма мова – це чуже мовлення, яке передають не дослівно, а лише зі збереженням основного змісту.
НАПРИКЛАД:

1. Відомий французький письменник Вольтер твердив, що чудово бути скромним, та не слід бути байдужим.
2. Брат запитав у сестри, чи купувати їй квиток на виставу.

Будова речення

Речення з непрямою мовою за будовою є складним реченням, частини якого з'єднано за допомогою сполучників або сполучних слів (займенників, прислівників). При цьому непряму мову завжди наводять після слів автора.

СПОСОБИ ЗАМІНИ ПРЯМОЇ МОВИ НЕПРЯМОЮ

Вид речення	Приклади	
	Речення з прямою мовою	Речення з непрямою мовою
Розповідне	Учителька сказала: «Мене звуть Світлана Олегівна».	Учителька сказала, що її звуть Світлана Олегівна.
Спонукальне	«Принеси, будь ласка, квіти», – попросила мама Оксану.	Мама попросила Оксану, щоб та принесла квіти.
Питальне	1. «Хто написав статтю?» – запитав учитель. 2. «Ти прийдеш до мене?» – запитав я Тараса.	1. Учитель запитав, хто написав статтю. 2. Я запитав Тараса, чи він прийде до мене.

Особливості заміни

- Коли замінюємо пряму мову непрямою, то:
- ✓ пропускаємо вигуки, частки, зрідка вставні слова;
  - ✓ замінюємо дієслова в наказовій формі іншими формами;
  - ✓ пропускаємо звертання або робимо їх членами речення (підметами, додатками);
  - ✓ замінюємо займенники першої та другої особи формами третьої особи.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У деяких випадках пряму мову недоцільно замінити непрямою, оскільки може спотворитися зміст висловлення. **НАПРИКЛАД:** «Кармелюк! Це Кармелюк! Де він? От він!» – пронеслося в натовпі (Марко Вовчок).

47 I. Прочитайте виразно речення. Знайдіть непряму мову та слова автора.

1. Підійшовши до каси, Антон запитав, чи можна купити акумулятор за акційною ціною.
2. Оксана сказала мамі, що цієї пісні раніше не чула.
3. Оля пояснила, що їй сьогодні ніколи, бо в школі готуються до свята.
4. Екскурсовод попросив дітей, щоб вони підійшли ближче.

II. Побудуйте усно речення, замінюючи непряму мову прямою. Введіть, де можливо, звертання чи вставне слово.

48 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам треба передати іншим те, що сказав тренер спортивної школи. Складіть за схемами й запишіть речення з непрямою мовою.

Ваші слова (слова автора)		Слова тренера (пряма мова)
1. Тренер попередив...	що	Завтра тренування почнеться на пів години пізніше.
2. Тренер запитав...	чи	Усі принесли медичні довідки?
3. Тренер попросив Сергія...	щоб	Занеси, будь ласка, м'ячі.
4. Тренер сказав...	що	Я чекатиму вас у спортзалі.

49 I. Прочитайте текст. Укажіть пряму мову, поясніть розділові знаки.

РІЧКА ЖИТТЯ

У пошуках відповіді на питання «як жити?» юнак звернувся до однієї мудрої людини:

– Скажи, як мені плисти річкою життя?

– Не будь, як усі, – відповів той. – Не пливи за течією в загальному натовпі сірих і байдужих. Пливи наперекір усьому! Життя – це боротьба.

Юнак кивнув і вирішив попитати поради ще в одного шанованого старого.

– Як плисти річкою життя? – запитав він. – Чи варто чинити опір течії?

– Ні, – сказав той мудрець у відповідь. – У цьому немає сенсу. Річка нашого життя є визначеним шляхом. Чинити їй опір – означає кидати виклик долі.

Подякував юнак і вирушив далі. Аж бачить – на березі річки сидить літня людина. «Хіба може зашкодити зайва порада?» – подумав юнак і запитав:

– Скажи, як мені жити? Плисти за течією чи проти течії?

– Течія? – здивувався літній чоловік. – Яка течія? Вибач, я її не помітив. Мені просто подобається плавати... (За *І. Шахом*).

II. Перекажіть усно прочитане, замінюючи пряму мову непрямою.

50 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. I. Як ви зрозуміли сенс прочитаної притчі (вправа 49)? Який із варіантів ставлення до життя вам імпонує найбільше?

II. Прокоментуйте співзвучність притчі з поезією Галини Крук (с. 33).

«Боже, якщо ти планував мені стільки всього, треба було дати мені нерви, як корабельні канати, треба було мені дати шкіру огрублу, як парусина, треба було мені дати серце важке, як якір, щоб отак кинув його за борт – і жодні хвили його не зрушують з місця».

У відкритому морі, у відкритому, як рана, морі кажеш мені: «Греби руками, дитино, греби руками, доки я вигадую весла».

Г. Крук

51 I. Перебудуйте речення, замінюючи пряму мову непрямою (письмово). Чи залишились у ваших реченнях звертання та вставні слова?

1. Люба довірливо сказала мені: «Ти, Михайлику, не журись» (*М. Стельмах*). 2. «Колись, дуже давно, – розповідав нам дід, – Григорій був найдужчим парубком на всю губернію» (*О. Довженко*). 3. «Далеко ще до міста?» – поцікавився чоловік (*І. Цюпа*). 4. «Чудовий Дніпро!» – скаже всякий, хто гляне (*С. Олійник*). 5. Секретар діловито запитував: «Сьогодні будете писати самі чи диктувати?» (*Т. Малярчук*). 6. «Їсти в тебе не знайдеться? – наважився спитати Мацько. – Бо я, крім малини, нічого в роті сьогодні не мав» (*Г. Пагутяк*).

II. Підкресліть особові займенники як члени речення.

52 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Складіть і запишіть одне речення з прямою мовою. Перебудуйте письмово речення однокласника (однокласниці) на речення з непрямою мовою. Перевірте правильність виконання.

53 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. Відредагуйте усно речення.

1. Мені казала мати, що роби добро і чисту совість не віддай за шматки. 2. Марія запитала, а книжку вже надіслали поштою. 3. Дідусь сказав онуку, бери заступ і йди на пустир викопувати яблуньку. 4. Михайло Стельмах писав, що я люблю тебе, незрадлива мудрість книг.

 54 Складіть усно невелике висловлення (4–6 речень) відповідно до запропонованої ситуації спілкування. Скористайтеся реченням з непрямою мовою.

СИТУАЦІЯ А. Уявіть, що ви побували на спортивних змаганнях (спартакіаді), поспілкувалися там з учасниками та учасницями. Перекажіть у класі, як вони готувалися до змагань.

СИТУАЦІЯ Б. Уявіть, що ви берете участь у міжнародній конференції з питань захисту довкілля. Поінформуйте учасників і учасниць про позицію відомих особистостей щодо вирішення екологічних проблем.

55 Прочитайте слова. Запишіть їх під диктовку, звірте написання.

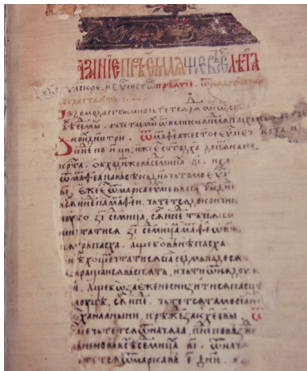
Ательє, браконьєр, грильяз, ескадрилья, Мольєр, адью, Марсельєза, монпансьє, портє, каньйон, портєра, Севілья, конферансьє, шампіньйон, женьшень, кон'юнктура, ад'ютант, транс'європейський, ін'єкція, фюзеляж, мюзикл, пюпітр, лібрето, бароко, імміграція, Брюссель, Міссісіпі, марокканець, голландський.

§ 6. ЦИТАТА ЯК СПОСІБ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ

Про використання дослівних уривків із чийого-небудь мовлення,
а також про розділові знаки

56 А. Прочитайте уважно текст у середньому темпі.

Наші предки дивилися на книжку з великою повагою і ставилися до неї дуже серйозно. У приміщеннях Святої Софії було створено знамениту школу переписувачів книжок. Іван Томашевський, один з переписувачів, радив ще в 1680 році: «Не жалій часу на читання, бо його тим обернеш на добрі речі. Адже хто час витрачає на пусте, то начебто з павутини полотно робить, з піску зámки будує та мотилі хапає в повітрі руками, відтак руки марає і геть викидає. Шукай пожитку в книгах, у духовному харчі – і доступишся вічного життя!» (За В. Шевчуком).

Б. Укажіть у тексті дослівний уривок з висловлення Івана Томашевського. Яку думку доніс до нас цей переписувач?

В. Зробіть висновок, з якою метою звертаються до чиїх-небудь висловлень. Як треба виділяти їх на письмі?

Цитата

Цитата – це дослівний уривок із чийого-небудь висловлення або тексту, що наводиться для підтвердження чи пояснення певної думки. **НАПРИКЛАД:**

Без віри, що гори рушить, малі люди будуть вудити рибку на міліні, гризтися за привілеї та ніколи не знатимуть: «Хто море переплив і спалив кораблі за собою, той не вмере, не здобувши нового добра» (Леся Українка).
У цьому уривку виділене речення є цитатою.

Розділові знаки

• Якщо цитата стоїть при словах автора і є прямою мовою, то при цитаті ставимо розділові знаки, як у реченнях із прямою мовою. **НАПРИКЛАД:**

«Похибки друзів ми повинні вміти виправляти або зносити, коли вони несерйозні», – писав український філософ Григорій Сковорода.

• Якщо цитата є частиною речення і зливається зі словами автора, то її беремо в лапки й пишемо з малої букви. **НАПРИКЛАД:**

У своїх сонетах Максим Рильський часто висловлював «пейзажем те, для чого слів нема людських» (Д. Павличко).

• Якщо цитату наводимо не повністю, то на місці пропущених слів ставимо три крапки.

- Якщо цитуємо віршований текст із дотриманням віршованих рядків, то цитату **в лапки не беремо**. При цьому слова автора розміщуємо на окремому рядку. **НАПРИКЛАД:**

*Не жди ніколи слушної пори –
Твоя мовчанка може стать ганьбою! –
писав український поет Дмитро Павличко.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Цитати використовуємо як авторитетне підтвердження чи заперечення власних суджень.
2. На письмі цитату здебільшого беремо в лапки.

57 І. Прочитайте текст, визначте його основну думку. З якою метою створено це висловлення?

ЗДОРОВ'Я – У ТВОЇХ РУКАХ

Як відомо, основою життя є постійний обмін між організмом і довкіллям. З довкілля людина одержує кисень, воду та необхідні для життя поживні речовини, тому зрозуміло, що здоров'я, опірність до несприятливих умов навколишнього середовища, довголіття значною мірою залежать від харчування. Важливо прислухатися до слів античного філософа **Сократа**: «Ми живемо не для того, щоб їсти, а їмо для того, щоб жити».

Якщо говоримо про культуру харчування, то це означає не тільки чистий стіл з виделкою та ножом, білосніжною скатертиною, а й уміння користуватися раціональним, збалансованим, адекватним харчуванням. Ігнорування цих принципів може призвести до розвитку багатьох захворювань, пов'язаних з порушенням обміну речовин.

Проте більшість людей ставляться до раціонального харчування, як і до здоров'я загалом, зневажливо. Їм варто було б прочитати книжки відомого українського лікаря **Миколи Амосова**, який писав: «Не сподівайся на медицину. Вона непогано лікує багато захворювань, але не може зробити людину здоровою».

А визнаний у світі австралійський лікар-дієтолог **Кантер Джефрі** вважає, що «немає хвороб, які не можна вилікувати, а є люди, яких не можна вилікувати, у яких немає сили волі, щоб себе дисциплінувати, немає достатнього розуму, щоб зрозуміти закони природи» (*О. Ганич*).

II. Знайдіть цитати, обґрунтуйте їхню роль у тексті та розділові знаки при них. Чи поділяєте ви наведені думки відомих людей світу?

58 **КОЛО ДУМОК.** Поміркуйте, чому в першому прикладі цитату розпочато з малої букви, а в другому – з великої.

1. Максим Рильський говорив, що «слово “вчитель” з давніх-давен має велику шану в народі».
2. Максим Рильський говорив: «Слово “вчитель” з давніх-давен має велику шану в народі».

59 Спишіть текст, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки при виділених цитатах.

Повсякчас, навіть коли Україну злії люди робили для її дітей мачухою, і тоді вона залишалася дорогою вірним її синам. Тарас Шевченко (не)мало зазнав лиха за неї, але любов до (матері)України горіла в його серці (не)вгасимим вогнем, бо нема на світі України, (не)має другого Дніпра!

Царствено красива ця земля писав колись про неї французький письменник Бальзак. Був захоплений і художник Васнецов, автор неймовірних розписів Володимирського собору в Києві. Я споглядав багато красот землі казав він але нічого подібного (ні)де (не)знаходив і певний, що й не міг би знайти (П. Панч).

60 І. Складіть і запишіть речення, увівши в них подані цитати – вислови відомих людей.

1. Учітесь, читайте, і чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь (Т. Шевченко, український поет). 2. Коли не зможу нічим любій вітчизні прислужитись, в усякому разі з усієї сили намагатимусь ніколи ні в чому не шкодити (Г. Сковорода, український письменник і філософ). 3. Малоросійство – це не політика і навіть не тактика, лише завжди апіорна й тотальна капітуляція (Леся Українка, українська поетеса і громадська діячка). 4. Несправедливість, скоєна відносно однієї особи, є загрозою для всіх (Ш.-Л. Монтеск'є, французький правник і письменник). 4. Немає жодних ключів від щастя – двері відчинені завжди (Мати Тереза, лауреатка Нобелівської премії миру).

II. Складіть невеликий усний виступ на відповідну тему, увівши в нього одну з поданих цитат.

61 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Які вислови відомих українців та українок варто було б розмістити на білбордах?

62 Підготуйте усне повідомлення (4–6 речень) на тему «Мистецтво спілкування», використовуючи для підтвердження своїх думок подані цитати.

1. Використовуйте кожну нагоду, щоб потренуватися в мовленні: починайте із заздалегідь підготовленої розповіді спочатку у вузькому колі, а далі, коли посміливішаєте, говоріть і в більш широкому товаристві (І. Томан, чеський письменник і соціолог). 2. Промова вимагає стеження за рухами тіла, і за жестикуляцією, і за виразом обличчя, і за звуками та відтінками голосу (Цицерон, давньоримський філософ і оратор). 3. Хто говорить відверто, може переконати навіть в іншій точці зору (А. Меркель, Федеральна канцлерка Німеччини).

63 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Доберіть дві цитати на одну з тем: «Минуле України», «Мова», «Здоров'я», «Добро і зло», «Справедливість». Напишіть невелике висловлення на обрану тему, використовуючи дібрані цитати.

ВАРІАНТ Б. Напишіть невелике висловлення на тему «Справжня помилка – не виправляти своїх помилок». Використайте цитати, дібрані з інтернету.

64 Від поданих слів утворіть нові за допомогою суфікса **-ин(а)**.

ЗРАЗОК. *Вінницький – Вінниччина.*

Донецький, чернігівський, харківський, хмельницький, полтавський, турецький, козацький.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ!

Якщо ви хочете збагатити свій словниковий запас крилатими висловами, зверніться до книжок А. Коваль «Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові» та А. Коваль, В. Коптілова «Крилаті вислови в українській літературній мові». У цих книжках подано пояснення та ілюстрації до багатьох крилатих висловів. Автори не тільки з'ясовують походження висловів, а й показують особливості їхнього вживання, розширення чи зміну значення.

§7. ДІАЛОГ

*Про пряму мову, що передає розмову двох осіб,
а також про розділові знаки при діалозі*

ПРИГАДАЙМО. Що таке мовленнєвий етикет?

65 А. Прочитайте виразно за особами гумористичну замальовку. Чому не змогли порозумітися дідусь і онук?

КРУТИЙ ВНУК І НЕ МЕНШ КРУТИЙ ДІДУСЬ

- Хай, дед!
- І тобі хай щастить, бузьку малий! Ти диви, як зашкварився дочорна!
- Та все окей, жодного зашквару! Не парся!
- О, який! Та якби в мене на подвір'ї скавав такий капосний пущьвірінок, я би його вже давно попарив!
- Дед, харе агритися! Ти ж нормальний чувак!
- Чувак? Я – чумак, а не чувак! Усі букви переплутав! От зіпсувалася молодь...
- Та не... Яке зіпсувалися? Ми ж не консерви з терміном придатності. В'їжджаєш?
- Зараз будеш мені їздити! Ану бери тачку – і на город!
- Ти придбав тачку? Ставлю лойс, це круто!

Б. Доведіть, що текст має діалогічну форму. Укажіть слова автора й репліки. Зверніть увагу на розділові знаки при діалозі.

В. Як гадаєте, чи засмічує мову молодіжний сленг? Прочитайте ще раз вголос діалог, «перекладаючи» сленгові вислови унормованою літературною мовою.

Діалог

Пряма мова нерідко буває діалогічною.

Репліка

Діалог – це пряма мова, що передає розмову двох осіб.

Кожне окреме висловлення тих, хто бере участь у діалозі, називають **реплікою**. Репліки можуть супроводжуватися словами автора.

Розділові знаки

Кожну репліку діалогу зазвичай починаємо з нового рядка, перед нею ставимо **тире**. Репліки **в лапки не беремо**. Якщо висловлення супроводиться словами автора, то ставимо ті самі розділові знаки, що й при прямій мові, але без лапок. **НАПРИКЛАД:**

– *Мамо, – питаю, – то льони цвітуть?*

А мати сміються:

– *То, – кажуть, – Дніпро.*

– *А чого він такий синій?*

– *Від неба, – кажуть (О. Гончар).*

Репліки можна записувати й у продовження рядка, але тоді їх **беремо в лапки**. **НАПРИКЛАД:**

«Куди їдете?» – «До Києва». – «А мене підкинете?» – «Сідайте!»

66 І. Прочитайте виразно вголос текст. Доберіть власний заголовок, який би виражав основну думку тексту.

КОРИСНІ ХИЖАКИ

Човен повільно продирався крізь плетиво очерету. Дорослі одпихали веслами, як баграми. Стебла рослин аж попереплутувались. Невдовзі він зупинився.

Іван Васильович розсунув перед човном очерет. Усі побачили на купині велике гніздо. Зроблене з паліччя очерету, воно нагадувало перекинтий конус.

– Колонія* сірих чапель, – пояснив Іван Васильович.

– А де ж самі птахи? – поцікавився Славко.

– Після вильоту пташенят вони збиваються у зграї і перекочовують ближче до берега, туди, де багато поживи: комах, дрібної риби, ящірок, гадюк, гризунів.

Мандрівники повилазили із човна й дібралися до одного з гнізд. Воно здалося хитким та ненадійним, просвічувалося з усіх боків. Славко не втерпів та поспробував на міцність рукою: не розвалилося!

Іван Васильович засміявся.

– Даремно стараєшся, споруда ця складена досить міцно. До речі, батьки дбайливо охороняють дітей. Коли хтось нападе на гніздо з пташенятами, вони здійсмають страшенний галас. На допомогу злітається вся колонія.

*Колонія – тут: складна сукупність особин переважно одного виду, що мешкають біч-о-біч.

– А хто полює на них? – запитала Іра.

– Цс-с... Швидше камеру. Біля крайнього гнізда сидить їхній найлютіший ворог – болотяний лунь.

Птах не став чекати, поки його знімуть, змахнув довгими крилами й здійнявся над колонією. Хижак, покружлявши над гніздами, переконався, що вони порожні, і подався геть.

– Лунь шкодить дрібноті, руйнує гнізда чапель, чайок, качок, – пояснив Іван Васильович. – У нашій місцевості цих птахів небагато, тому відстрілювати їх не варто.

– Не варто відстрілювати? – обурилася Іра. – А те, що вони на дрібних і водоплавних птахів полюють?

– І все ж, Іро, пернаті хижаки користі дають значно більше, ніж шкоди, – продовжив Іван Васильович. – Вони, як і вовки, нападають переважно на слабших або хворих тварин. Крім того, хижі птахи знищують мишовидних гризунів, які з'їдають зерно на полях. Виходить, що хижаки зберігають хліб (За А. Давидовим).

II. Знайдіть діалоги, поясніть їхню роль у тексті. Обґрунтуйте розділові знаки при діалозі.

III. Виберіть два речення з прямою мовою та перебудуйте їх усно на речення з непрямою мовою.

Чапля на картині художника-анімаліста І. Землянських

67 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Чи відомі вам факти недбалого ставлення до довкілля у вашій місцевості? Яких заходів варто вживати для охорони тваринного й рослинного світу?

68 I. Запишіть текст у формі діалогу, розставляючи пропущені розділові знаки.

Пустіть мене дядьку в театр. Чого захотів! Я тебе пуцу, але так, щоб знав, де раки зимують. Я вже знаю, де вони зимують жалісно заскімлив я, бо не раз про це чув од дорослих. А куди Макар телят ганяє, теж знаєш? уже із цікавістю покосував на мене парубок. І це знаю бадьоріше відповів я. А де козам роги правлять? Теж знаю. Любителю приказок засміявся і ще запитав А чого ж ти не знаєш? Не знаю, що таке театри. Пустіть мене побачити (За М. Стельмахом).

II. Хто зможе швидко відшукати всі фразеологізми, які є в тексті? Поясніть колективно їхнє значення.

69 Складіть і запишіть діалог за поданою схемою, увівши до нього звертання.

А:

– П.(?!)

– П, – а.

– П.(?!)

– П, – а.

70 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Візьміть участь у діалозі (12–14 реплік) на тему шкільного життя або дозвілля.

71 I. Прочитайте текст. У чому полягає його сатиричність і пародійність? Що ви знаєте про нетикет – правила спілкування в інтернеті?

ЦЯ ДИВНА НОВА «ЕТИКА»?

Соцмережі диктують «нові правила поведінки», і ми увірували в них, наче в новітні заповіді – бо ж старі так набридливо обмежують. І тепер, здається, ніщо не провокує нашого неспокою. Отож:

1. Май безліч сумнівних кумирів, вір усьому, що вони публікують та поширюють.

2. Осуджуй усіх, хто потрапить

у твою стрічку новин. Обов'язково пиши при цьому неграмотно й гольовне – **НЕ ЗАБУВАЙ ПРО КАПСЛОК**.

3. Відзначаай кожне можливе свято, присвятивши йому хоча б коротенький допис. Не забувай вітати всіх знайомих та незнайомих із днями народження письменників, яких не читаєш, музикантів, яких не слухаєш, пам'ятай про день котика, песика, коника-стрибунця і святого Нероба.

4. Думай, що ти маєш право вказувати іншим, як вони мають жити, навіть якщо вони цього не просять. Ти завжди знаєш краще, як інші мають працювати, творити, будувати стосунки, одягатися, проводити вільний час

5. Публікуй фотографії інших без їхньої згоди, бо хто їм винен, що вони існують у світі цифрових технологій.

6. У жодному разі не визнавай своєї неправоти, помиляються всі інші, ти – ніколи (За Ю. Добуш).

II. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розіграйте у вигляді дискусійного діалогу один із пунктів тексту так, щоб хтось озвучував хибну тезу, а хтось – спростовував її.

72 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог (8–10 реплік), можливий в описаній нижче ситуації. Доберіть аргументи на захист своєї позиції, спростуйте помилкові твердження співрозмовника (співрозмовниці).

СИТУАЦІЯ. Директор школи попросив допомоги (за бажанням) підготувати актовий зал для проведення шкільного свята. Однокласник (однокласниця) радить вам краще піти пограти в комп'ютерні ігри, бо, за його (її) словами, працювати буде кому й без вас. Ви ж вважаєте інакше.

73 Виконайте завдання одного з варіантів. Розіграйте діалог за особами.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть діалог (12–14 реплік) – обговорення музичних новинок або комп'ютерних ігор із другом чи подругою. Використайте вставні слова.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть діалог (12–14 реплік), який починався б словами «Я не згоден (не згодна), що...». Використайте вставні слова.

ВАРІАНТ В. Складіть і запишіть діалог (12–14 реплік), який починався б реплікою «Я бажаю (не бажаю) потрапити в місто, де всю роботу за людей виконують роботи». Використайте звертання.

74 Спишіть слова, розкриваючи дужки.

I. Затиш(ш)я, піднебес(с)я, стат(т)я, стат(т)ей, прол(л)ється, подорож(ж)ю, молодіст(т)ю, л(л)яний, попідвікон(н)ю, туш(ш)ю, Іл(л)я, гіл(л)я.

II. Запоріж(ж)я, Поділ(л)я, узліс(с)я, узвиш(ш)я, глагур(р,)ю, мід(д)ю, розріс(с)я, радіст(т)ю, узбереж(ж)я, суд(д)івський, збіж(ж)я, облич(ч)я.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

НЕТИКЕТ

Розширення сфер спілкування за рахунок розвитку віртуальної комунікації спричинило вироблення особливих правил поведінки в інтернеті, які називають словом *нетикет*, або *мережевий етикет* (від англ. – *net* «мережа» та етикет). Найбільша проблема спілкування з погляду нетикету – культура висловлення, його грамотність. Звісно, спілкування в чаті, на форумі, на сайті – не контрольна з граматики, однак повідомлення без помилок справляють, як правило, гарне враження.

Таку думку підтверджують результати соціопитування, яке проводили в одній із соціальних мереж. Воно мало назву «Грамотність в інтернеті». На питання «Ваше ставлення до людей, які пишуть в інтернеті з помилками?» 70,6 % опитуваних відповіли – «негативне». Відповіді на питання «Для вас важливо, аби співрозмовник писав без помилок?» розподілилися в такий спосіб: «так» – 70,6 %, «ні» – 29,4 %. Причинами неграмотного письма в соцмережах вважають низький рівень освіченості (37,5 %) та ледачість (62,5 %) (За С. Бирик).

Об'єднайтеся в групи по 3–5 осіб. Підготуйте аудіо- або відеозвернення до своїх ровесників та ровесниць у формі діалогу на суспільно важливу тему.

ПРОЕКТ

План роботи над проектом

1. Виберіть тему звернення (тема має бути актуальною).
  2. Визначте основну думку, яку ви хотіли б оприлюднити.
  3. Складіть на вибрану тему діалог (12–16 реплік).
  4. Розіграйте за особами діалог і зробіть аудіо- чи відеозапис (для відеозапису діалог треба вивчити напам'ять).
- Перегляньте відео чи прослухайте аудіо однокласниць і однокласників. Кращі роботи запропонуйте розмістити на сайті вашого навчального закладу.

§ 8. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА»

75 I. Прочитайте висловлення та поясніть, як ви розумієте їх.

1. Поведінка – це дзеркало, у якому кожен показує своє обличчя (*Й. Гете, німецький поет*). 2. Добру науку приймай, хоч її і від простого чуєш; злої ж на ум не бери, хоч би й святий говорив (*І. Франко, український поет і прозаїк*). 3. Ті, що виїждять за море, міняють небо, а не душу (*Горацій, римський поет*). 4. Україна може існувати лише в одному цивілізаційному вимірі – європейському (*О. Пахльовська, українська письменниця і культурологиня*).

II. Уведіть подані вислови в окремі речення з прямою мовою, дібравши самостійно слова автора. Речення запишіть.

III. Одне утворене речення (на вибір) перебудуйте, замінивши пряму мову непрямою.

76 I. Розгляньте комікс. Колективно прокоментуйте його (тема, сюжет, художній задум, деталі, характери персонажів, їхні емоції в різні моменти тощо).

МРІЯ ЗДІЙСНИЛАСЯ

II. Складіть і розіграйте за коміксом діалог у розмовному стилі (8–10 реплік), який міг би відбутися між братом і сестрою.

III. Складіть і запишіть невелику розповідь на основі коміксу. Введіть у текст частину складеного вами діалогу.

 77 Складіть і розіграйте за особами діалог (12–14 реплік), можливий в одній з описаних нижче ситуацій.

СИТУАЦІЯ А. Ви разом із друзями та подругами плануєте організувати спортивний турнір. Треба вирішити, які види спорту будуть представлені на цьому турнірі, а також кого запросити на змагання.

СИТУАЦІЯ Б. Ви зустріли свого сусіда чи сусідку, що навчається в університеті. Поцікавтеся майбутньою спеціальністю співрозмовника (співрозмовниці), повідомте про свої плани щодо подальшого навчання, обґрунтуйте власний вибір.

 78 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно речення.

1. Опрацювавши тему «Пряма і непряма мова», я навчився (навчилася)...
2. Найцікавішим під час вивчення цієї теми для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте правильність виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Реченню *І щоразу, виймаючи хлібину з печі, бабуся шепотіли: «Який наш хліб, таке й наше життя» (Б. Харчук) відповідає схема*

А «П», – а.

Б А: «П».

В «П, – а, – п».

Г А: «П», – а.

2. Слова автора стоять у середині прямої мови в реченні

А Здрастуй, сонце, і здрастуй, вітре! Здрастуй, свіжосте нив! Я воскрес, щоб із вами жити під шаленством весняних злив (*В. Симоненко*).

Б Вітер дуба хитає, козак дівку питає: «Ой дівчино, чия ти? Чи ти вийдеш гуляти?» (*Нар. творчість*).

В «Так-так-так», – притирається до моєї ноги стара, з перебитим крилом качка (*М. Стельмах*).

Г «Ось ходімо подивимось на сліди літа, – так само таємниче говорить мати. – Сьогодні воно торкнулось руками до ягід» (*М. Стельмах*).

3. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

А Невимовно зрадівши, дядько Сидір бадьоро вигукнув: «О, нарешті знайшов! Тут і копатимемо криницю» (*В. Скуратівський*).

Б «Я знаю тільки те, що нічого не знаю», – говорив Сократ (*Із журналу*).

В «Дуб здавна користується в людей великою шаною – згадував Берговець – з-поміж усіх наших дерев – наймогутніший пагін землі» (І. Цюпа).

Г «А ось уже, хвалити Бога, й на світ благословиться!» – чую голос матері (С. Васильченко).

4. Непряма мова є в реченні

А Ти знаєш, що ти – людина. Ти знаєш про це чи ні? Усмішка твоя – єдина, мука твоя – єдина, очі твої – одні (В. Симоненко).

Б Японський письменник Акутагава Рюноске сказав: «Щоб жити щасливо, треба любити повсякденні дрібниці» (Із журналу).

В Римський філософ Сенека говорив, що найщасливіший той, хто не думає про щастя (Із журналу).

Г Заревли корови по дворах, закричали гуси на плавах, протягли своє «ку-ку-рі-ку» горлаті півні (Панас Мирний).

5. Пряму мову в реченні Професор сказав: «Мені важливо знати, яку статтю напишуть про мене» правильно передано непрямою мовою в рядку

А Професор сказав, що йому важливо знати, яку статтю напишуть про нього.

Б Професор сказав, що мені важливо знати, яку статтю напишуть про нього.

В Професор сказав, що йому важливо знати, яку статтю напишуть про мене.

Г Професор сказав, що важливо знати, яку статтю напишуть про мене.

6. Правильно оформлено цитату в рядку

А Поет змальовує всенародний визвольний рух, коли: «жінки навіть з рогачами пішли в гайдамаки».

Б Потім філософ здивував його такими словами – скажіть матінці-цариці, що мені моя сопілка й вівця дорожчі царського вінця.

В З бодем пише Т. Шевченко про українське село: «Чорніше чорної землі блукають люде».

Г «Слово – найтонше доторкання до серця», – був переконаний В. Сухомлинський, – «воно може стати і запашною квіткою, і живою водою, і розжареним залізом».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які є способи передачі чужого мовлення?
2. Чим пряма мова відрізняється від непрямої? Наведіть приклади.
3. Які розділові знаки ставимо при прямій мові?
4. Що таке діалог? Розкажіть про розділові знаки при діалозі.
5. Що таке цитата? Які розділові знаки ставимо при цитуванні?
6. Складіть два речення з прямою мовою, а потім замініть їх на речення з непрямою мовою.

Моя сторінка

ЯК ЦЕ БУЛО

СЛОВ'ЯНСЬКА АБЕТКА

Кирилиця – одна з двох (разом із глаголицею) перших слов'янських абеток.

Створили кирилицю на основі грецького письма брати Кирило і Мефодій.

Християнських місіонерів (проповідників) Кирила та Мефодія у 863 році запросив з Візантії князь Ростислав у Великоморавську державу для ведення богослужіння слов'янською мовою.

Для того щоб слов'яни змогли читати Біблію (що була переписана грецькою мовою), і створили Кирило та Мефодій нову слов'янську абетку, яку на честь Кирила назвали «кирилицею».

У давню кирилицю ввійшли 24 літери грецького алфавіту (а, в, г, д, є, з, н, і, к, л, м, п, о, р, с, т, ф, х, ω, ψ, θ, ξ, ν) та 12 спеціальних знаків на позначення характерних звуків слов'янської фонетичної системи.

Пізніше кирилиця лягла в основу багатьох слов'янських абеток, зокрема й української (З довідника).

ЦІКАВО ЗНАТИ

ПРО ВОВКА ПРОМОВКА

Ми кажемо: «Про вовка промовка, а вовк у хату!»; росіяни: «Про серого речь, а серый навстречь»; французи: «Хто назве вовка, той побачить його хвіст». Погана слава, як бачимо, далеко біжить. Слово *вовк* – дуже давнє. Учені вважають, що воно утворене або від *уелкос*, де корінь *уел-* означав «рвати», або від *уелк* – «тягти, волочити». Виходить, назва *вовка* первісно означала «той, що роздирає» або «той, що грабує», «грабіжник». Одвічний ворог людини, хижак, розбійник, – він і назви в різних мовах діставав за своїм характером. Зовні *вовк* схожий на великого сірого собаку (свого родича, до речі), лише на задніх ногах у нього немає довгої шерсті, як у собак.

А. Коваль

АСТРОНОМІЧНІ НАЗВИ

Усі сузір'я в українській мові мають виразні назви, які відбивають народне світосприйняття. Так, Велику Ведмедицю називають *Віз*, *Ківш*, а Малу Ведмедицю – *Пасіка*; сузір'я Орел – *Дівчина з відрами*, Оріон – *Косарі*, *Чепіги*, *Граблі*; Плеяди – *Квочка з курчатами*; Молочний Шлях – *Чумацький Шлях*; планету Венери – *Вечірня зоря*, *Дівич-зоря* тощо.

Цікаво, що різні народи по-своєму називають сузір'я. Так, Велика Ведмедиця у східних народів називається *Кінь на припоні*, у північних народів – *Лось*, в естонців – *Великі колеса*, у мешканців Нової Гвінеї – *Морський орел* (З посібника).

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>	<i>ПОЯСНЕННЯ</i>
особисто (сам)	особисто сам	<i>сам і особисто</i> за змістом однакові
закон	легальний закон	закон не може бути нелегальним
мій	мій власний	<i>мій і є власний</i>
реальний	реальна дійсність	<i>реальний і є дійсний</i>
вундеркінд	юний вундеркінд	<i>вундеркінд – здібна дитина</i>
хвилина	хвилина часу	<i>хвилина</i> означає відрізок часу
у квітні	у квітні місяці	у назві <i>квітень</i> міститься поняття <i>місяць</i>
лікар-педіатр	дитячий лікар-педіатр	слово <i>педіатр</i> має значення <i>дитячий лікар</i>
імунітет	захисний імунітет	у слові <i>імунітет</i> міститься значення <i>захист</i>

РОЗРІЗНЯЙМО

Відмінний. 1. Який має високу якість, дуже добрий (*відмінний стрілець, учень*).

2. Який чимось відрізняється від кого-, чого-небудь; інший, неоднаковий (*відмінні поняття, смаки, думки*).

Відмітний. Чимось позначений, має тільки йому властиві ознаки (*відмітна особливість, риса*).

* * *

Сніговий. Покритий снігом, утворений зі снігу, який несе сніг (*снігова буря, гірка, хмара, завірюха*).

Сніжний. Багатий на сніг; подібний до снігу (*сніжні полонини, сніжне поле*).

* * *

Дисциплінарний. Пов'язаний з нормами дисципліни, покараннями за порушення їх (*дисциплінарне покарання, стягнення*).

Дисциплінований. Який дотримується вимог дисципліни; організований (*дисциплінований учень, клас, працівник*).

НАТОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО

(Іменники)

мережа	пóдруга	рóзмах	симетрія
металур́гія	пока́зник	руко́пис	спі́на
ні́здря	псевдо́нім	русло́	сто́ляр
обру́ч	різно́вид	све́рдро	судно́
о́лень	ре́шето	середи́на	течі́я

Мова, якою ми послуговуємося і яка послуговується нами, – це не просто засіб комунікації, а щось на кшталт спільної свідомості й підсвідомості.

А. Любка

Складне речення та його ознаки. Складносурядне речення

ВИ ЗНАТИМЕТЕ:

- ознаки складного речення та види таких речень;
- ознаки складносурядного речення і засоби зв'язку в ньому.

ВИ ВМІТИМЕТЕ:

- розрізняти структурні відмінності простих і складних речень;
- визначати види складних речень та засоби зв'язку;
- визначати смислові зв'язки між частинами складносурядного речення;
- правильно ставити розділові знаки між частинами складносурядного речення;
- складати речення і тексти, використовуючи виражальні можливості складносурядних речень.

§ 9. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ТА ЙОГО ОЗНАКИ

Про відмінності простих і складних речень, про сполучникові й безсполучникові складні речення, а також про засоби зв'язку

ПРИГАДАЙМО. 1. Із чого складається граматична основа речення? 2. Яка роль сполучників у мові?

79 А. Зіставте складні речення. У якому з них частини з'єднано за допомогою сполучника, а в якому – без сполучника?

У саду достигли черешні, на горі — Настя збирала полуницю, а Ваня ді почервоніла полуниця. | *Настя збирала полуницю, а Ваня рвав черешні.*

Б. Побудуйте усно з двох простих речень складне за допомогою сполучника, а потім – без сполучника.

М'яч потрапив у ворота суперника. Ми з Тарасом зірвалися з крісел.

В. Зробіть висновок про те, як можна з'єднати частини складного речення. Які речення, на вашу думку, називають сполучниковими складними?

Складне речення

Складним називають речення, у якому є дві або більше граматичних основ. **НАПРИКЛАД:**

Якщо до Покрови не опадє листя з вишень, зима буде теплою.

1-ша частина

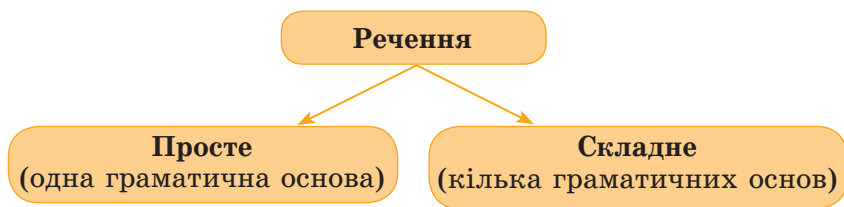
2-га частина

Частина речення

Кожна граматична основа разом з другорядними членами або без них утворює **частину складного речення**, яка має будову простого речення. Частини складного речення поєднані в одне ціле за **змістом і граматично**.

Просте і складне речення

Складне речення, на відміну від простого, виражає більш складну **закінчену думку**, складніший зміст.

Засоби зв'язку

Частини складного речення з'єднують між собою за допомогою **сполучників (сполучних слів)** та **інтонації** або за допомогою лише інтонації.

Сполучникове речення

Складне речення, частини якого з'єднано за допомогою сполучників (сполучних слів) та інтонації, називають **сполучниковим**. А якщо частини з'єднано без сполучників (сполучних слів), то це – **безсполучникове речення**.

ВИДИ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

Вид речення		Вид і засоби зв'язку частин речення	Приклади
Сполучникове	Складносурядне	Сурядний зв'язок: • сполучники сурядності; • інтонація	<i>Радіє весняне сонце, і вишні цвітуть рясно в саду.</i>
	Складнопірядне	Пірядний зв'язок: • сполучники пірядності або сполучні слова; • інтонація	<i>Радіє весняне сонце, бо вишні цвітуть рясно в саду.</i>
Безсполучникове		Безсполучниковий зв'язок: • інтонація	<i>Радіє весняне сонце, вишні цвітуть рясно в саду.</i>

Сурядний зв'язок Сурядний зв'язок передбачає рівноправність частин речення, тобто від однієї частини до другої не можна поставити питання.

Пірядний зв'язок Пірядний зв'язок передбачає нерівноправність частин речення, тобто від однієї частини до другої можна поставити питання. **НАПРИКЛАД:** *Людині треба (що?), щоб її робота залишалася після неї жити* (Ю. Яновський).

Інтонація Складне речення характеризується інтонаційною завершеністю. У кінці кожної частини голос підвищуємо, що свідчить про незакінченість речення, і лише в кінці всього складного речення голос знижуємо. **НАПРИКЛАД:**

Сонце заходить, / гори чорніють, / пташечка тихне, / поле німіє (Т. Шевченко).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Частина складного речення має будову простого речення та відповідно граматичну основу.
2. Односкладне речення може бути частиною складного речення. **НАПРИКЛАД:** *Поглянь: вуалі білосніжні смагляві вишні надягли* (Д. Іванов).

80 1. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. Обведіть номери складних речень.

1. Схиливши голову, Славко уперто не відповідав на запитання (Н. Бічуя). 2. Поет не боїться від ворога смерті, бо вільна пісня не може умерти (Леся Українка). 3. Нове століття вже на видноколі, і час новітню створює красу (Л. Костенко). 4. Вразили гігантські вітрини-акваріуми, колони ліан-водоростей і мармурові морські жителі поміж ними (М. Павленко). 5. Снігами землю замело, яріли ще морозів жала (А. Луценко). 6. Іду на зустріч з річкою Хорол, ніколи ми не бачилися з нею (О. Довгоп'ят).

II. Поставте скісну риску (/) між частинами складних речень (це місця пауз). У яких реченнях частини з'єднано за допомогою сполучника?

III. Прочитайте складні речення вголос із правильною інтонацією.

81 Хто зможе знайти в попередній вправі односкладне речення, яке є частиною складного? А хто знайде два таких речення?

82 СИТУАЦІЯ. I. Уявіть, що ви на шкільній дискотеці й хочете поділитися своїми враженнями в соціальній мережі. Виберіть 2–3 простих речення та складіть з них повідомлення, яке за будовою було б складним реченням.

- ✓ У залі – дружня атмосфера.
- ✓ Діджеї дарують море емоцій.
- ✓ Запалюють динамічні ритми.
- ✓ Навколо вирує радість.
- ✓ Звучать хіти минулого літа.
- ✓ Вражає новий формат дискотеки.
- ✓ Феєрична вечірка.

II. Поміркуйте, яке речення (просте чи складне) подає окремий фрагмент картини дійсності, а яке – взаємозв'язану узагальнену картину.

83 I. Прочитайте текст, визначте ключові слова. Що нового ви дізналися з нього?

ЯК РОБЛЯТЬ МУЛЬТФІЛЬМИ

Раніше всі мультфільми малювали вручну, а сьогодні у цьому допомагають комп'ютерні програми. Проте і з новітніми технологіями треба докласти чимало зусиль, аби в кінцевому результаті можна було побачити об'ємну картинку у форматі 3D.

Спочатку мультиплікатори промальовують «скелет» персонажа з усіма м'язами й сухожиллями, що відповідають за ту чи іншу дію частин тіла. Тобто коли повертатиметься голова, ми будемо бачити рух шийних м'язів. Коли згинатиметься рука, буде напружуватися біцепс. Потім на «скелет» наносять текстуру. Причому це не тільки колір шкіри й одягу. Важливо опрацювати всі зморшки, усі світлотіні й інше, щоб персонаж мав живий вигляд. Так само ретельно опрацювають тло. Щоб не промальовувати кожну травинку, мультиплікатори «розсаджують» рослинність у кадрі за допомогою спеціальних модулів. Потім починається монтаж та озвучування.

Кадр з першого українського 3D-мультфільму «Микита Кожум'яка»

Відео тривалістю 90 хвилин – це багатомісячна праця десятків фахівців (За матеріалами інтернет-видань).

II. Знайдіть складні речення та обґрунтуйте свій вибір. Випишіть складне речення, зміст якого вас найбільше зацікавив. Підкресліть у ньому члени речення та надпишіть частини мови.

84 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи любите ви дивитися мультфільми? Які саме? Розкажіть, про що був би ваш перший мультфільм, якби ви взяли за його створення.

85 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. З'ясуйте, скільки граматичних основ є в кожному реченні. Визначте межі частин у реченнях.

1. Синій вечір тихо бродить, квіти колихає і навшпиньки в хату входить, вікна затуляє (*Г. Дудка*). 2. Вона кидала виклик сіроті невимушено і так просто, поруч з нею зупинявся час, все розчинялось в просторі, вона світилася, немов зсередини, яскраво-жовтим світлом, її волосся жило своїм життям, бешкетно граючись з вітром (*Т. Неверицька*). 3. За лозами темні ліси, а над річкою і над лісами вечірне небо, якого я ніколи таким ще не бачив (*О. Довженко*).

86 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому перше речення вважаємо складносурядним, друге – складнопідрядним, а третє – безсполучниковим. Що є спільного й відмінного між цими видами речень?

1. Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки (*Л. Костенко*).
2. Мене ліси здоров'ям напували, коли бродив у їхній гушці (*В. Симоненко*).

3. Заплакане вікно повіки розтулило, намокли у дерев пошарпані вітрила (*Г. Дудка*).

87 Продовжте речення так, щоб вони були складними. Утворені речення запишіть. Які з них сполучникові?

1. У місті відкрили нову велосипедну доріжку, і... . 2. Зайшовши до магазину, Наталя побачила, що... . 3. На свій день народження Андрій запросив друзів в аквапарк, а... . 4. Темна ніч опустила крила... .

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Синонімічними можуть бути різні види речень, які по-різному передають ту саму думку. **НАПРИКЛАД:**

Просте речення

Виконавши фізичні вправи, ви відчуєте полегшення.

Складне речення

Виконайте фізичні вправи – і ви відчуєте полегшення.

88 Перебудуйте усно складні речення на прості з дієприкметниковим або дієприслівниковим зворотом.

1. Коли метелик рухає крилами, то утворює звук дуже низького тону. 2. Якщо зловживатимеш комп'ютерними іграми, то не матимеш часу для спорту й прогулянок на свіжому повітрі. 3. Унікальну історію має місто Львів, яке в середині XIII ст. заснував король Данило Галицький. 4. Я дуже люблю кататися на роliках, які мені подарували на день народження.

89 Випишіть з підручника географії або історії три складних речення: 1) складно-сурядне; 2) складнопідрядне; 3) безсполучникове.

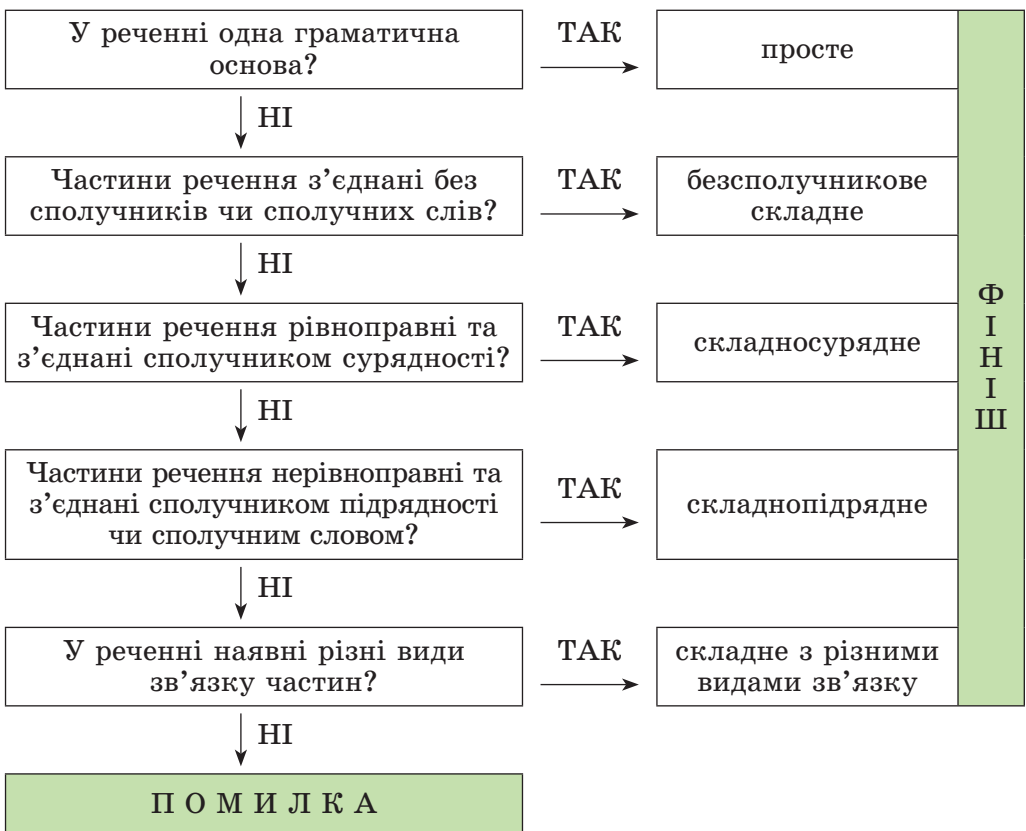
90 I. Виберіть і спишіть спочатку складні сполучникові речення, а потім – безсполучникові. Яке речення не треба списувати? Чому? Підкресліть граматичні основи.

1. Зненацька суцільну темряву розітнуло яскраве світло, і на стіні **таємничої** кімнати спалахнув велетенський екран (*Л. Воронина*). 2. Пробігли дні у розовому димі, засохли весни, відшуміли зливи (*В. Симоненко*). 3. Скидає Київ животворний сон з плечей своїх, туманами укритих (*М. Рильський*). 4. Мати сіяла сон під моїм під вікном, а вродив соняшник (*Б. Олійник*). 5. Така краса, висока і нетлінна, що хоч спинись і з Богом говори (*Л. Костенко*). 6. На берегах озера не було ні травинки, ні кущика – саме руде каміння обрамлювало чорну тацю водойми (*О. Дерманський*).

II. Запишіть виділене слово фонетичною транскрипцією, укажіть кількість звуків і букв.

91 Розгляньте алгоритм. За бажанням користуйтеся ним, коли визначатимете вид речення.

Алгоритм визначення виду речення за будовою та способами зв'язку частин

92 Спишіть, підкресліть граматичні основи. Визначте вид складних речень. Які частини в них є односкладними реченнями?

1. Ще назва є, а річки вже немає (*Л. Костенко*). 2. Минає дощ, та від його краплин не стане на душі моїй тепліше (*Л. Гудзь*). 3. І наперед не треба ворожити, і за минулим плакати не варт (*Л. Костенко*). 4. Нестямилось, а вже зацвів бузок, незчулися, а то говорить ніжність (*М. Савка*). 5. Життя коротке, а мистецтво вічне (*І. Світличний*).

93 І. Укажіть рядок, у якому всі частки треба писати з дефісом. Запишіть слова із цього рядка.

- А Казна/де, аби/хто, немовби/то, де/коли, підійди/но.
- Б Поки/що, хтозна/куди, іди/но, як/небудь, будь/яким.
- В Хтозна/коли, ходи/но, бачу/таки, будь/куди, сядь/бо.
- Г Тут/таки, так/от, зупинись/но, все/таки, що/дня.
- Д Усе/ж/таки, якби/то, подай/бо, отакий/то, тільки/но.

ІІ. Укажіть рядок, у якому всі прийменники треба писати разом. Запишіть слова із цього рядка.

- А з/посеред, згідно/з, на/чолі
- Б за/ради, з/під, по/між
- В на/прикінці, по/серед, за/для
- Г в/наслідок, по/перед, у/разі
- Д по/при, з/проміж, за/для

§10. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ ТА ЙОГО ОЗНАКИ

Про будову й засоби зв'язку складносурядного речення, смислові зв'язки між його частинами, а також про синтаксичні синоніми

ПРИГАДАЙМО. Для чого служать сполучники сурядності? На які види поділяють такі сполучники?

94 А. Побудуйте усно з двох простих речень складносурядне за допомогою сполучника сурядності *і*.

Рече синій Дніпро. [і] Шумлять колосом лани.

Б. Чи можна в поданому **складносурядному** реченні поставити питання від однієї частини до другої? Чи рівноправні за змістом ці частини?

Рече Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять (А. Малишко).

В. Зробіть висновок про особливості складносурядних речень.

**Складно-
сурядне
речення**

Складносурядним називають складне речення, частини якого рівноправні за змістом і поєднані за допомогою сполучників сурядності. **НАПРИКЛАД:**

А квітці пахне літа теплий день, і я спляюсь у задумі

1-ша частина

2-га частина

(О. Довгоп'ят).

СПОЛУЧНИКИ СУРЯДНОСТІ

Єднальні	<i>і (й), та (= і), ні... ні, як... так і, не тільки... але й</i>
Протиставні	<i>але, а (= але), та (= але), зате, проте, однак, а втім</i>
Розділові	<i>або, чи, або... або, чи... чи, то... то, хоч... хоч</i>
Зіставний	<i>а (не можна замінити протиставним але)</i>

Схема

Будову складносурядного речення можна зобразити за допомогою схеми: частини речення позначаємо квадратними дужками, ставимо розділовий знак і сполучник.

НАПРИКЛАД:

У долинах співали струмки, і кожен з них мав свій голос (М. Стельмах).

Схема цього речення: [ ], і [ ].

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У складносурядному реченні частини рівноправні, незалежні одна від одної, тобто від однієї частини до другої **не можна** поставити питання. **ПОРІВНЯЙМО:**

Складносурядне	Складнопірядне
<i>Тепло було, й вишні цвіли рясно.</i>	<i>Вишні цвіли рясно (чому?), бо тепло було.</i>

СМИСЛОВІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ ЧАСТИНАМИ
СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

Смислові зв'язки	Сполучник між частинами	Приклади
Єднальні: <ul style="list-style-type: none"> одночасність подій, послідовність подій, причиново-наслідкова залежність між подіями 	єднальний	<i>Згорнула тиша крила на зорі, і ранок вже перебирає струни (Г. Дудка).</i> [ ], і [ ].
Протиставні: <ul style="list-style-type: none"> події протиставляються 	протиставний	<i>Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки (Л. Костенко).</i> [ ], але [ ].
Зіставні: <ul style="list-style-type: none"> події зіставляються 	зіставний	<i>Людина створила культуру, а культура – людину (О. Довженко).</i> [ ], а [ ].

Розділові: ● чергування подій, ● взаємовиключення подій	розділовий	<i>То сонце усміхнеться нам крізь хмари, то дощик рясно землю полива (Г. Чубач). То [ ], то [ ].</i>
--	------------	--

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У складносурядному реченні, яке має три й більше частин, можуть комбінуватися різні смислові зв'язки. **НАПРИКЛАД:** Люди були вкрай потомлені, **але** марш продовжувався, **і** про відпочинок ніхто не заікався (Гр. Тютюнник).
 [ ], але [ ], і [ ].

У цьому реченні комбінуються протиставні та єднальні смислові зв'язки.

95 СИТУАЦІЯ. I. Придумайте усно відповіді на запитання, використовуючи складносурядні речення з указаними сполучниками.

1. Яку роботу на городі виконувала бабуся, а яку – онук Тарас?

[ ], а [ ].

2. Коли тато скопає грядку і що посадить на ній Таня?

[ ], і [ ].

3. Чому цього року поганий урожай помідорів?

То [ ], то [ ].

4. Що сталося з розсадою, яку ви вирощували в горщиках?

[ ], але [ ].

II. Послухайте відповіді однокласників та однокласниць. На яке запитання усім відповідати було найважче?

96 I. Прочитайте виразно речення. Як ви думаєте, чому деякі слова в них виділено? Доведіть, що всі ці речення складносурядні.

1. Давно закінчились обжинки, **і** степ соляркою пропах, **і** ховрашок стоїть навшпиньки із соломиною в зубах (*Л. Талалай*). 2. **Або** не сокіл я, **або** спалила мені неволя крила (*Леся Українка*). 3. Вже день минув, **а** сонце й досі палає у твоїх очах (*А. Дмитрук*). 4. **Не тільки** тужна пісня лилася із змученої душі, **а** й пропікали сльози гарячі сліди на її обличчі (*Гр. Тютюнник*). 5. Я озирнувся, **проте** на лісовій дорозі вже не було нікого (*В. Шкляр*).

II. Визначте в кожному реченні кількість граматичних основ і межі частин. Побудуйте схеми речень.

III. Визначте смислові зв'язки між частинами речень. У якому реченні події взаємовиключаються?

СПОЛУЧНИКИ-СИНОНИМИ

✓ і, й, та (= і);

✓ або, чи;

✓ але, проте, зате, однак, та (= але);

✓ чи то... чи то, не то... не то, чи... чи

97 I. Спишіть речення, замінюючи виділені сполучники синонімічними. Позначте скісною рисою (/) межі частин, обведіть сполучники.

1. Десь ридають трамваї і мучаться авта, **але** тут, в синіх сутінках, тиша заквітла (*О. Теліга*). 2. **Чи то** настане нічка темна, **чи то** веселий день шумить (*Л. Глібов*). 3. Тут, кажуть, уночі горять вогні болотні **чи** світяться корчі, зотлілі до трухи (*М. Руденко*). 4. Мене водило в безвісті життя, **та** я вертався на свої пороги (*Д. Павличко*).

II. Визначте, у яких реченнях події протиставляються.

98 **КОЛО ДУМОК.** Поміркуйте, чому подані речення НЕ можна визначати як складносурядні.

1. Сагайдачний був не тільки воєнним стратегом, а й мудрим державним діячем (*М. Слабошпицький*).

2. Якщо прийшла думка до серця, то з вуст зірветься слово (*Нар. творчість*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Треба розрізняти складносурядне речення та просте речення з однорідними членами, з'єднаними сполучниками сурядності. **ПОРІВНЯЙМО:**

Складносурядне речення	Просте речення з однорідними членами
<u>Красується</u> в полі жито, <u>і лунає</u> дитячий сміх (Є. Летюк).	<u>Схилились</u> вишні в розпачі німім <u>і роняють</u> цвіт весільний у калюжу (Л. Гудзь).

99 I. Прочитайте текст і розгляньте ілюстрацію. Доберіть назву, яка була б спільною для цих двох творів.

СОНЯЧНИЙ РАНОК

Вітальня була залита сонцем, і в ній плавали срібні порошини. Жовті виграви грали на зеленій підлозі, і від надміру світла все повітря в кімнаті стало прозоре й трепетне. Дівчина підійшла до фортепіано й обережно підняла кришку. Загадкова усмішка знову засвітилася на обличчі, а пальці спокійно пішли по клавішах. Дівчина грала, заплющивши очі, і, здається, бачила засипану круглими пухнастими голівками кульбаб галявину. Від річки здіймався теплий ранковий туманець, верби закутались у найпрозорішу тканину. Здається, побачила вона, як через галявину пробігло веселе біле собача. За собачам їхав на велосипеді, уявлялося дівчині, хлопчак. Голова його була покрита золотим волоссям, а очі волошково сяяли. Хлопчак на велосипеді – сьогоднішній ранок.

Дівчина всміхнулася своєму видиву й заграла тихше. Від тієї музики пробудився вітерець і пішов струшувати кульбаб'ячі голівки... (За *В. Шевчуком*).

М. Калачева. Прогулянка (Болгарія)

II. Знайдіть складносурядні речення та з'ясуйте, у яких з них події зіставляються. Чому, на вашу думку, складносурядні речення часто використовують в описах?

100 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. Перебудуйте усно прості речення на синонімічні складносурядні (за зразком).

ЗРАЗОК. *Пішов дощ, і змусив дітей сховатися по хатах. – Пішов дощ, і діти змушені були сховатися по хатах.*

1. Налетів вітер і зірвав останнє листя з клена. 2. Місяць світить і збирає навколо себе зірки. 3. На арену вибігли клоуни й розвеселили дітей.

101 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть складносурядне речення, з'єднавши його частини сполучником, запропонованим вам другом чи подругою. Обговоріть у парі правильність виконання.

102 ВІКТОРИНА. Продовжте цитати, які за будовою є складносурядними реченнями.

1. Ой на горі та жінці жнуть, а [...].
2. Чи то так сонечко сіяло, чи [...]?
3. Ой я дівчина Полтавка, а [...].
4. Розпрягайте, хлопці, коні та лягайте спочивать, а [...].
5. І коня я мав, і стежку я знав, і [...].
6. ...Росла собі ялиночка, і [...].

7. Іще очі не дримали, а [...].
8. Там овечки покотились, а [...].

103 І. Придумайте за бажанням усні відповіді на «фантастичні» запитання, скориставшись складносурядним реченням з указаними смисловими зв'язками.

Запитання

Речення-відповідь

1. Якими стануть міста, якщо в них заборонять рух наземних транспортних засобів, а дозволять – повітряних?

Єднальні зв'язки

2. Як зміниться життя дітей, якщо не треба буде ходити до школи?

Протиставні зв'язки

3. Що буде, якщо люди навчатися проходити крізь стіни?

Розділові зв'язки

II. Послухайте речення однокласників та однокласниць. Запишіть одне речення, яке найбільше сподобалося.

104 Продовжте й запишіть прислів'я (за потреби скористайтеся довідкою). Які це речення за будовою? Визначте смислові зв'язки між їхніми частинами.

1. Згода дім будує, а... . 2. За морем тепліше, а... . 3. Показує дорогу, а... . 4. Хвальби повні торби, але... .

ДОВІДКА. ...сам у болото лізе; ...незгода руйнує; ...в торбах нема нічого; ...вдома миліше.

105 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи, обведіть номери складносурядних речень.

1. Потягли ген осіннього **воза** вересневі натру(д)жені дні; їх, бува, обпікає морозом; вони йдуть по колючій стерні (*Г. Дудка*). 2. Не заgrimів ні грім у хмарах, ні зловіс(т)ні блискавки не ро(з,с)краяли неба врочистим спалахом, ні **бурі** не повивертали з корінням могутніх столітніх дубів (*О. Довженко*). 3. Дороги веселі пл(е,и)вуть повз **оселі**, і осінь багата заходить у села (*М. Стельмах*). 4. Вітер напинає **вітрило**; а (в)далині височіють вітряки, повернувши крила вітрові (на)зустріч (*Ю. Белічко*). 5. Хтось тихо ро(з,с)казує сину про давню війну й запалює трійцю-свічу над своєю журбою (*М. Савка*). 6. Пильнує тебе всев(е,и)дующе стосонячне око – і час по узбіч(ч)ях каміння своє збирати (*І. Саковець*).

II. Поміркуйте, у якому реченні події зіставляються.

III. Запишіть виділені слова у формі родового відмінка множини.

106 Прочитайте речення, визначте смислові зв'язки між їхніми частинами. Які зв'язки в кожному реченні визначальні, а які – другорядні?

1. Веселий день давно вже одгорів, і даль доносить пісню журавлину, а я іду у морі ліхтарів, закоханий в безсмертну Україну (*В. Сосю*).

ра). 2. Повіяв свіжий лагідний вітерець, але червнєве опівденне сонце досить-таки припікало, і учні охоче розташувались у затінку коло каменя (Б. Антоненко-Давидович). 3. Свій білий плащ накинув я на плечі і сонячне кашне, і дихав мудрістю і сподіванням вечір, і поїзд мчав мене (І. Драч).

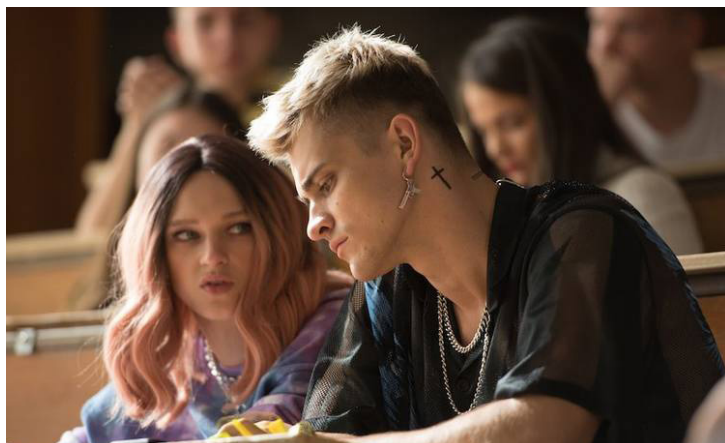
107 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть усно текст (5–7 речень) на тему «Що нині означає “жити красиво”?» Використайте щонайменше по одному складносурядному реченню з єднальними й розділовими смисловими зв'язками.

ВАРІАНТ Б. Перекажіть усно одну із серій свого улюбленого кінофільму чи мультфільму (5–7 речень). Використайте щонайменше по одному складносурядному реченню з єднальними й протиставними смисловими зв'язками.

Олімпійська призерка
Дарина Білодід

Кадр із українського серіалу «Перші ластівки»

§11. КОМА І КРАПКА З КОМОЮ МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

Про те, за яких умов між частинами складносурядного речення ставимо кому й крапку з комою, а коли розділовий знак не ставимо

ПРИГАДАЙМО. 1. За яких умов між однорідними членами речення кому не ставимо? 2. Які є види речень за метою висловлювання?

108 А. З'ясуйте, у якому складносурядному реченні є спільне для обох частин слово. Чи є між частинами цього речення кома?

Сьогодні йде дощ і свище вітер. | Іде дощ, і свище вітер.

Б. З'ясуйте, у якому складносурядному реченні частини з'єднано протиставним сполучником. Чи є між частинами цього речення кома?

Сьогодні йде дощ і свище вітер. | Сьогодні йде дощ, але не свище вітер.

В. Зробіть висновок про одну з умов, коли між частинами складносурядного речення коми не ставимо.

Між частинами складносурядного речення можуть бути такі розділові знаки: **кома, крапка з комою, тире.**

Між частинами складносурядного речення ставимо:	Приклади
ко́му (крім зазначених нижче випадків)	1. <i>Джмелями літаки собі гудуть, і джміль до них гуде собі спросоння</i> (І. Драч). [ ], і [ ]. 2. <i>Або рибку з'їсти, або на дно сісти</i> (Нар. творчість). Або [ ], або [ ].
крапку з комою, якщо частини далекі за змістом, мають значний обсяг або в середині їх уже є розділові знаки	<i>Усе зраділо, стрічаючи день; і день зрадів, розцвітаючи, ясний, теплий, погожий</i> (Панас Мирний). [ ]; і [ ].

Ко́ми НЕ ставимо між двома частинами речення, з'єднаними одиничними сполучниками чи, або, та (= і), і (й) , якщо:	Приклади
• обидві частини мають спільне слово (другорядний член речення, вставне слово, частки <i>лише, тільки, навіть</i>)	<i>Вдалині хиталися дерева і синів задуманий прибій</i> (В. Сосюра). [ ] і [ ].
• речення є питальним, спонукальним чи окличним	1. <i>Хай наше слово не вмирає і наша правда хай живе!</i> (М. Рильський). 2. <i>Хто ви і чого вам треба?</i> (Ю. Яновський).
• обидві частини за структурою є односкладними – безособовими або називними	1. <u>Морозить</u> і <u>замітає</u> снігом. 2. <u>Море</u> і <u>сонце</u> .

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Між частинами речення, з'єднаними **протиставним** сполучником (*а, але, та, зате, проте, однак*), кому або крапку з комою **ставимо завжди**.
2. Перед **одиничними** сполучниками *чи, або, та (= і), і (й)*, що з'єднують **однорідні** члени речення, **коми не ставимо**. Якщо ж ці сполучники з'єднують частини **складносурядного** речення, то **кому здебільшого ставимо** (крім певних випадків).
3. Якщо частини речення з'єднано за допомогою **повторюваного** сполучника (*і... і, ні... ні, чи... чи* тощо), то між цими частинами **ставимо кому**.

109 СИТУАЦІЯ. Продовжте усно речення так, щоб вони були складносурядними. Обґрунтуйте використання коми перед виділеним сполучником.

1. Я підходжу до каси, і [...].
2. Я сам (сама) зважую овочі, або [...].
3. Я знайшов (знайшла) на вітрині не-якісний продукт, але [...].
4. Я завжди перевіряю термін придатності продуктів, а [...].

110 I. Прочитайте складносурядні речення. Поясніть наявність чи відсутність розділових знаків між їхніми частинами. Скористайтеся поданим міркуванням.

1. Був літній ранок, і все навколо зеленіло й пахло (*Гр. Тютюник*).
2. Ніде ні травички не колихнеться, ні пташка не пролетить (*І. Нечуй-Левицький*).
3. Зрідка пробіжить тут заєць або спиниться на кручі вовк (*А. Шиян*).
4. Чого світання так ясніє в полі і ген сріблиться пісенька дзвінка? (*М. Стельмах*).
5. Жіночі голоси і перегук дитячий (*М. Рильський*).
6. Старі яблуна розкидали руки-гілки на всі боки; і яблука дозрівають, падають та гниють на землі (*Люко Дашвар*).

МІРКУЙМО. Третє речення складається з двох частин, які з'єднано одиничним сполучником *або*. Обставина *зрідка* спільна для обох частин (*зрідка пробіжить заєць; зрідка спиниться на кручі вовк*). Отже, коми між частинами цього речення ставити не треба. Розгляньмо схему:

II. Визначте смислові зв'язки між частинами речень, назвіть сполучники.

111 I. Перебудуйте кожне речення, доповнивши його спільним для обох частин словом (спільними словами). Утворені речення запишіть. Чи залишиться кома між їхніми частинами?

ЗРАЗОК. *Набігли хмари, і пішов дощ. – Надвечір набігли хмари й пішов дощ.*

1. Шумлять дерева, і чується дитячий сміх.
2. Стоїть тиша, і горить настільна лампа.
3. Тато повезе нас до озера, або ми самі підемо в парк.
4. І брат допоміг мені, і однокласники підтримали.

II. У якому реченні події взаємовиключаються?

112 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в першому реченні перед сполучником *і* кому ставимо, а в інших – не ставимо.

1. Лунко гриміли громи, і злі блискавиці змигували (*І. Корсак*).
2. По узліссі на галявині зеленіє перший ряс і цвітуть проліски та сон-трава (*Леся Українка*).
3. По дніпровських золотих прикметах ходить осінь в золотих наметах і збирає в запашні долоні від калини кетяги червоні (*Л. Забашта*).

113 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Фіранок не було і, здавалося, просто на голову сиплються міські вогні й зорі (*М. Павленко*).
2. А за Дніпром купалися в мар(е,и)ві знайомі мені вже села й куріли димки над садками (*Гр. Тютюнник*).
3. Може, так закінчується казка або починається роман (*М. Людкевич*).
4. То віт(е,и)рець дихне по ниві то коник в житі засюрчить... (*Л. Глібов*).
5. Буде чисте небо ніжне і тр(е,и)вожне і земля вб(е,и)реться в золоту красу (*С. Жадан*).
6. Пот(е,и)мніло і стало моросити дрібно та тихо (*О. Гончар*).
7. Таке ро(з,с)кішне над нами небо й такі ми до безмежності молоді! (*В. Шевчук*).

II. Підкресліть члени речення в першому реченні та побудуйте його схему.

III. Замініть усно останнє речення синонімічними простими.

114 Побудуйте усно з двох простих речень синонімічне складносурядне. Чи треба на письмі ставити кому між частинами утворених речень?

1. Хай буде мир! Хай щастям повняться оселі!
2. Коли ти повернешся з моря? Хто тебе зустрічатиме на вокзалі?
3. Чи швидко ти прочитав цю книжку? Чим вона сподобалася тобі?

115 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Запишіть запитання у формі складносурядного речення. Попросіть однокласника (однокласницю) дати відповідь на ваше запитання (відповідь може бути вигаданою).

116 I. Розгляньте фотографії центральних частин міст Львова й Одеси. Чи доводилося вам бувати в цих містах? Якщо так, поділіться своїми враженнями.

II. Оберіть одну з ілюстрацій та побудуйте два складносурядних речення, щоб описати зображене на ній. Речення запишіть.

Одеса. Театральна площа

Львів. Площа ринок

 117 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Які місця (міста) України, на вашу думку, найцікавіші для відвідування? Що треба зробити, щоб збільшити туристичну привабливість нашої держави?

118 Побудуйте й запишіть складносурядні речення за поданими схемами. Чому у вашому другому реченні між частинами коми не буде?

1. [ ] , і [ ].   2. [ ] й [ ].

119 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. I. З'ясуйте, у якому реченні перед сполучником *і* треба ставити кому. Відповідь обґрунтуйте.

1. Яскравий місяць *і* срібляста річка.
2. Яскравий на небі місяць *і* срібляста річка під скелями.

II. З'ясуйте, чи треба в поданому реченні ставити розділовий знак *і* перед, *і* після сполучника *і*.

Було тихо *і* здається навіть море не шуміло.

120 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Чим ускладнено четверте й п'яте речення?

1. Біліє сніг в лелечому гнізді і льоду вже намерзло пів бадді (*Л. Костенко*). 2. Усяк правду знає та не всяк про неї дбає (*Нар. творчість*). 3. То вечірній туманець повився над покосами чи й досі висить димок від багаття? (*Є. Гуцало*). 4. Як обділений лицар повернеться град і піде умирати у поле не знаючи стежки додому (*М. Кіяновська*). 5. Нову лінію оборони збудовано і можливо навіть завтра на світанку її займуть наші частини (*В. Кучер*). 6. Десь пливуть дощі по шибках і бредуть сніги в полях (*Є. Саранулова*). 7. Бліді на небі гасли зорі і вітер плутався в мережах верховіть і не гойдалися берези білоторі (*М. Рильський*).

II. Підкресліть у словах орфограми.

 121 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Яке речення просте?

1. А сьогодні над Харковом зупинились табуни півден(н)их хмар і йде справжній тропічний дощ густий запашний і надзвичайно теплий (*М. Хвильовий*). 2. Рвучкий вітер бушував над лісом і дерева то гули грізно і тр(е,и)вожно то шуміли тихо і приємно (*М. Коцюбинський*). 3. (Що)разу до нас пр(е,и)літають і відлітають журавлі і (що)року люди з якимось дивним почуттям зустрічають і прощаються з ними (*В. Земляк*). 4. Стоять верби опушен(н)і зеленню і здається чують (з,с)плески журавлин(н)их сурем у піднебес(с)і (*Є. Гуцало*). 5. Зоряно над селищами було а там десь у степах хмара заходила й бе(з,с)грішно ламалися стебла блискавок (*О. Гончар*).

II. Підкресліть відокремлені члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

122 I. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть як члени речення слова, які є спільними для обох частин складних речень.

Ми піднялися на вершину горба і нас вразив **чудовий** краєвид. Прямо перед нами зеленіли луки й текла **звивиста** річечка. **Удалині** темнів ліс і було видно дахи селянських хат. Сонце світило яскраво і небо було блакитним і привітним.

Ми спустилися вниз і стежка повела нас до річки. Та ближче до вечора набігли звідкись хмари і пішов дрібний осінній дощик. Усе по-темніло і стало холодно, похмуро (*В. Тиха*).

II. Доберіть синоніми до виділених слів. Прочитайте перший абзац тексту, замінюючи виділені слова синонімами.

123 Утворіть від поданих слів нові за допомогою префікса **з-** (**с-**) і запишіть.

Писати, фотографувати, чистити, сипати, казати, терти, шити, хитрити.

§12. ТИРЕ МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

Про речення, у яких друга частина виражає висновок, наслідок або раптову зміну подій, та використання тире в таких реченнях

ПРИГАДАЙМО. Які випадки використання тире вам відомі?

124 А. Зіставте прості речення зі складним, зверніть увагу на розділові знаки. Яка подія є наслідком іншої?

Прості

Дрова спалахнули. Злетіли іскри.

Складносурядне

Дрова спалахнули – і злетіли іскри.

Б. Визначте, у якому реченні друга частина виражає наслідок. Який розділовий знак стоїть між частинами цього речення?

Надворі темніло, і телефон, як на зло, розрядився.

Розрядилася батарея – і екран погас.

В. Зробіть висновок, за якої умови між частинами складносурядного речення треба ставити тире.

Крім коми й крапки з комою, між частинами складносурядного речення можемо ставити **тире**.

Між частинами складносурядного речення ставимо ТИРЕ, якщо:	Приклади
• друга частина виражає наслідок, висновок з того, про що йдеться в першій	<i>Дощ пройшов – і Київ зеленіє</i> (М. Рильський). [ ] – і [ ].
• друга частина виражає швидко (раптову) зміну подій	1. <i>Ще мить – і сад загубить пишну вроду</i> (Д. Луценко). 2. <i>Грім розколов небо – і вдарила блискавка</i> (З посібника).

Інтонація

Якщо між частинами складносурядного речення стоїть тире, то в усному мовленні другу частину вимовляємо з підсиленням тону, а між частинами витримуємо паузу.

125 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви завітали до кав'ярні (кондитерської). Побудуйте усно з двох простих речень складносурядне, у якому друга частина виражає наслідок, висновок або раптову зміну подій. Який розділовий знак треба ставити на письмі в утворених реченнях?

ЗРАЗОК. *Відчинилися двері – і повіяло ароматом кави.*

[ ] – і [*наслідок, висновок, раптова зміна подій*].

1. Ще хвилина. Виконають наше замовлення.

2. Принесли морозиво. Діти почали плескати.

3. Я замовлю піцу дещо пізніше. Ми будемо їсти її гарячою.

4. З'їмо тістечко. Тато одразу замовить нам морозиво.

126 I. Спишіть речення та поставте між їхніми частинами тире. Обґрунтуйте використання цього розділового знака.

1. Орач торкнеться до керма руками і нива дзвонить темним сріблом скиб (*М. Стельмах*). 2. Ударив грім і зразу шкереберть пішло життя (*В. Стус*). 3. Блискавка блисне й камінь трісне (*Нар. творчість*). 4. Ще мить і Дрогочинська битва загримить (*М. Бажан*).

II. Прочитайте речення вголос із правильною інтонацією. Визначте смислові зв'язки між частинами.

127 I. Прочитайте текст. Що нового для себе ви дізналися з нього?

ПІЦУ ЗАМОВЛЯЛИ?

Щоб насолодитися чудовим смаком піци, не обов'язково йти в кафе або ресторан. Достатньо лише одного дзвінка – і за кілька хвилин теплу й ароматну італійську страву буде доставлено до ваших дверей. З-поміж перших країн, у яких така послуга набула поширення, були Сполучені Штати Америки. Після закінчення Другої світової війни багато колишніх солдатів заснували в США свої піцерії. Рецепт нової страви вони дізналися в Італії, де проходили службу. На той час автомобілі стали доступнішими, тому замовлення виконувалися максимально швидко.

Нова ера у сфері доставки піци почалася наприкінці шістдесятих років ХХ століття завдяки зусиллям Тома Монагана. Цей власник мережі піцерій перший став застосовувати спеціальні коробки з гофрованого картону. Із часом пакування стало більш досконалим. Для доставки почали використовувати спеціальні теплоізоляційні сумки. Кладуть піцу в таку сумку – і страва прибуває до замовника в найкращому вигляді (*З інтернет-видання*).

II. Знайдіть і зачитайте виразно складносурядні речення. Обґрунтуйте використання розділового знака між їхніми частинами. Накресліть схеми цих речень.

III. Побудуйте усно за ілюстрацією складносурядне речення, у якому на письмі потрібно було б ставити тире.

 128 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи корисною стравою є піца? Яким стравам, на вашу думку, слід віддавати перевагу?

129 Спишіть спочатку речення, у яких між частинами треба ставити тире, а потім – у яких треба ставити кому. Яке речення не треба списувати? Чому?

1. Старий схилювся тихо і нараз на вії чистий затремтів алмаз (*М. Рильський*). 2. Так, можна грати Баха й на гармошці але тоді це буде вже не Бах (*В. Коротич*). 3. Дощик перестав і все навколо запахло, посвіжішало, заблищало (*Гр. Тютюнник*). 4. А в житі стежка заповітна і перепілка не змовка (*Д. Луценко*). 5. Сяйливо блима яснозорий сад і місяць тане в ночі на долоні (*Г. Дудка*).

130 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте свій вибір. Накресліть схему першого речення.

1. Рвонув за поли вітер дику грушу і гудзиками впали горобці (*Г. Дудка*). 2. Низенький чоловік махнув рукою і машина зупинилася від'їхавши трохи **вперед** (*О. Копиленко*). 3. **Додому** ніч собі на небо йшла і на зорю дивилася мурашка (*М. Вінграновський*). 4. Малинові язички полум'я весело заміїлися по хмизові і вгору з тріском шугнули золотисті іскри (*Гр. Тютюнник*). 5. І буде тиша **навкруг** і сонце впаде в кропиву за чужими городами (*І. Цілик*). 6. Береза плаче тихими слізьми а ми ті слізьми **навесні** збираєм (*І. Коваль*).

II. Позначте корені у виділених словах і підкресліть орфограму. До якої частини мови належать ці слова?

 131 I. Складіть і запишіть діалог (5–7 реплік), можливий між вами й лікарем під час проходження медичного огляду. Використайте щонайменше одне складносурядне речення з комою між його частинами та одне – з тире.

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Розіграйте складені діалоги за особами.

 132 Доберіть з другої колонки приклад до кожного випадку використання тире (один приклад є зайвим).

Випадок використання тире

- 1 між підметом і присудком
- 2 на місці пропущеного члена речення
- 3 при відокремленій прикладці
- 4 між частинами складносурядного речення

Приклад

- А** Защебетав соловейко – пішла луна гаєм (*Т. Шевченко*).
- Б** Сьогодні світ руками я обняв – і навзаєм зі мною світ обнявся (*Є. Гуцало*).
- В** Там, по тому боці, були хаці кущів і дерев – густі й непролазні зарослі (*М. Стельмах*).
- Г** Без витоку нема ріки, як без коріння – крони (*П. Осадчук*).
- Д** Мистецтво – найкращий педагог (*О. Гончар*).

133 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки.

1. Дерева мене ч(е,и)кають і падає листя на сте(ш,ж)ку і падають зорі в долоні і падає сон у траву... (І. Драч). 2. (В)досвіта знову загули на морозі сосни і закричали півні на горищах (Гр. Тютюнник). 3. Тягуче закашлявся грім і об листя запорощали великі, мов боруб'яхи, краплі (В. Симоненко). 4. Село це ще й безмір тя(ж,ш)кої роботи і ти в нім ізмалечку – робітничок (Н. Горик). 5. Горобці зірвалися при моєму наблизен(н)і з копиці сіна та ще (не)подалік застрекотала сорока (Є. Гуцало). 6. Часом в(е,и)сна приходить зн(е,и)нацька і ось уже перше дерево викидає білий прапор (Г. Крук). 7. Ці бійні (з,с)кінчатся і разом з новими припливами нас вин(е,и)се в будні цілком нормальні й ледь-ледь гіркі (І. Цілик).

II. Підкресліть означення як члени речення.

134 I. Спишіть текст, закінчуючи речення з пропусками так, щоб утворилися складносурядні речення. Розставте потрібні розділові знаки.

Опинившись у лісі, Дмитро завмирає під стовбуром вільхи, прислухається. Тиша тихесенька. Ні тобі гілка не трісне ні [...]. Стовбури дерев стоять у тумані і [...]. Раптом застрекотала сорока у верхів'ї берези і [...]. Хлопець пройшов трохи вперед. На березі лісового озерця спочивали старі осики й [...]. Зарошена, ледь притоптана, слалася стежина й [...].

– Ого! – закричав Дмитро, і голос його лунко розлігся в ранковому лісі (За Є. Гуцалом).

II. Поміркуйте, з якою метою автори використовують складносурядні речення в художніх описах.

135 Прочитайте слова. Запишіть під диктовку, перевірте правильність написання.

Жуль Верн, журі, брошура, біжутерія, каструля, конвеєр, траєкторія, феєрверк, феєрія, фое, проєкт, проєктор, проєктний.

Об'єднайтеся в групи по 3–5 осіб. Розробіть для мовознавчого вебсайту проєкт розділу «Складносурядне речення».

ПРОЕКТ

Працюючи над проєктом, зверніть увагу на таке:

- ✓ логічна структура розділу (наявність рубрик і підрубрик, групування матеріалу тощо);
- ✓ наявність меню розділу з метою швидкого переходу до підрозділів;
- ✓ можливість пошуку інформації;
- ✓ зворотний зв'язок, надання консультацій у режимі онлайн;
- ✓ художнє оформлення розділу.

Проведіть у класі презентацію проєктів (розкажіть про мету й структуру розділу, як працює меню, як перейти від одного підрозділу до іншого, як шукати інформацію, покажіть дві-три сторінки тощо).

§13. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ»

136 I. Прочитайте текст, визначте його основну думку. Які запитання у вас виникли після прочитання тексту?

МРІЯ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО

Якось після читання роману Жульє Верна «Робур-завойовник» хлопчиків наснилося, начебто він перебуває на борту летючого корабля. Заходить до розкішного салону, а з ілюмінаторів далеко внизу видно море й острів із зеленими пальмами. Сон здійсниться за багато років – і все це мрійник побачить на борту власноруч спроектованого літака-амфібії.

Звали хлопчика Ігор Сікорський. Йому поталанило втілити в життя більшість своїх дитячих мрій, і його стали величати підкорювачем неба. Конструювати літаки Сікорський почав у 19 років, а через 5 років його літак-велетень «Ілля Муромець» став світовим рекордсменом у вантажопідйомності. У 1919-му конструктор переїхав до США, там він заснував власну авіаційну компанію.

З безлічі технічних нововведень видатного українського авіаконструктора слід виділити щонайменше три: створення перших у світі багатомоторних літаків-гігантів, організація серійного виробництва гелікоптерів, розробка перших міжконтинентальних пасажирських авіалайнерів. **Його гелікоптери вперше в історії здійснили перельоти через Атлантику й Тихий океан.** Тому преса тих часів називала нашого земляка «містер Гелікоптер» (З довідника).

1

2

1. Поштова марка з портретом І. Сікорського (США, 1988 р.)
2. Пам'ятна монета, присвячена І. Сікорському (Україна, 2009 р.)

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть складні речення. Визначте в них кількість граматичних основ.
2. З'ясуйте, які зі знайдених речень є складносурядними. Визначте межі частин і сполучники, якими з'єднано ці частини.
3. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядних речень.
4. Обґрунтуйте вживання розділових знаків у складносурядних реченнях.
5. Побудуйте усно складносурядне речення за змістом прочитаного.
6. Побудуйте усно з виділених простих речень синонімічне складносурядне.
7. Знайдіть у тексті складні слова, поясніть їхнє написання.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Чи знаєте ви, що новітні українські літаки «Руслан» і «Мрія» встановили 124 світові рекорди і 214 національних? Про цей та інші факти з історії вітчизняної авіації можна дізнатися на сайтах: www.antonov.com (підприємство «Антонов»), www.aviamuseum.com.ua (Державний музей авіації України), www.kpi.ua (Київський політехнічний інститут) та ін.

Скориставшись цими інформаційними джерелами, ви зможете підготувати цікаву статтю для шкільного сайту та дібрати до неї ілюстрації.

Синтаксичний розбір складносурядного речення

Послідовність розбору

1. Визначити вид речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням.
2. Указати, що речення складносурядне.
3. Визначити кількість частин і засоби їхнього зв'язку.
4. Визначити смислові зв'язки між частинами.
5. Указати на розділовий знак між частинами.
6. Накреслити схему.
7. Виконати розбір кожної частини як простого речення.

Зразок усного розбору

Можна розділити на сто частин яблуко, але не можна розділити землю (Нар. творчість).

Речення розповідне, неокличне, складносурядне, має дві частини, які з'єднано сполучником *але*, з протиставними смисловими зв'язками, між частинами ставимо кому.

Перша частина: речення просте, поширене, односкладне, безособове, повне.

Друга частина: речення просте, поширене, односкладне, безособове, повне.

Зразок письмового розбору

Можна розділити на сто частин яблуко, але не можна розділити землю (Нар. творчість).

Речення розп., неокл., складносур., 2 част., спол. *але*, протист., кома. [ ], *але* [ ].

I – просте, пошир., односклад., безособ., повне.

II – просте, пошир., односклад., безособ., повне.

137 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи.

1. Літо покотилося в синяві доріг і росю вмилися квіти на зорі (П. Артеменко). 2. Тільки сухо й дзвінко тріщать у саду цвіркуни та

шарудять стривожені тополі (З. Тулуб). 3. Дмухнув вітер понад ставом і сліду не стало (Т. Шевченко). 4. Де-не-де біля вирв синіє безводний полин або куциться пахучий чебрець (О. Гончар). 5. Біляста туча небо полонила і в ній котився сонця стиглий плід (А. Малишко). 6. Або волю здобути або дома не бути (Нар. творчість).

II. Зачитайте останнє речення, замінивши сполучники синонімічними.

III. Виконайте синтаксичний розбір одного з речень усно й одного – письмово.

138 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Виконайте письмово синтаксичний розбір одного складносурядного речення (на вибір).

1. Про війну не буває поезії про війну є лише розкладання лише літери і всі вони – rrr (Л. Якимчук). 2. Тут і в небі тихо. Ані шум потічка ні вітру шум ні пташка лісова (Л. Костенко). 3. Одягнувши шапку кошовий махнув рукою і вмить сотні весел ударивши в прозорі хвилі заблищали срібною сльозою а блискуча пелена Дніпра скаламутилася (А. Кащенко).

139 Знайдіть неправильно вжиті слова. Відредагуйте усно речення, визначте їхній вид за будовою. Скористайтеся інформацією на сторінці «Культура мовлення» (с. 74).

1. На тротуарах – снігові замети, а на деревах – ожеледиця. 2. На нашій присадибній ділянці вже червоніють помідори та з кожним днем стають усе більшими гарбузи. 3. Часу було обмаль, і я вирішив сходити в їдальню на слідуючій перерві. 4. Моя сестра успішно склала ЗНО й тепер являється студенткою медичного університету.

140 Виберіть із правої колонки ту частину, яка найбільше підходить для закінчення цитат з віршів. Визначте вид за будовою утворених речень.

- 1. Ще лід блищить на заспаній ріці, і [...]
- 2. Дощ одхлюпався по асфальту, змив гарячого дня сліди, і [...]
- 3. Ще бурчить громовиця, а [...]

- ✓ небесний косар входить сонцем в світлицю з-за розвітрених хмар.
- ✓ вдень на ледь проталеній дорозі уже смакують воду горобці.
- ✓ веселка грайливим сальто перекинулася до води.

З тв. В. Буденного

141 I. **ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ.** Визначте, скільки граматичних основ є в поданому реченні. Чим ускладнено кожну частину його?

Шумлять жита високою стіною, упершись в обрій на краю землі; і жайворон тріпоче наді мною, піднявши в небо пісню на крилі (Я. Шпорта).

II. Побудуйте й запишіть складносурядне речення, ускладнене відокремленим другорядним членом.

142 I. Доповніть одне з поданих речень (на вибір) так, щоб воно стало складносурядним з протиставними смисловими зв'язками.

- 1. Є на світі багато таємниць.
- 2. Місяць світив дуже яскраво.
- 3. З річки дув холодний вітер.
- 4. У саду дозріли яблука.
- 5. Почалася страшна злива.
- 6. Вітру на морі не було.

II. Виберіть два речення та доповніть кожне з них так, щоб воно стало складносурядним з єднальними смисловими зв'язками.

143 I. Побудуйте усно складносурядні речення за схемами.

1. [ ], і [ ].
2. [ ], і [ ], але [ ].
3. Або [ ], або [ ].
4. [ ], однак [ ].

II. Знайдіть і випишіть складносурядне речення. Виконайте його письмовий синтаксичний розбір. Доведіть, що інші речення не є складносурядними.

- А** Натягне дощ свої осінні струни, торкне ті струни пальчиком верба (*Л. Костенко*).
- Б** То пролетить березовий листочок, то пробіжить невидимий їжак (*Л. Костенко*).
- В** Люблю я осінні квіти, прощальну красу вечорів, і сині оголені віти, і вітру холодного спів (*В. Сосюра*).
- Г** Троянці, в човни посідавши і швидко їх поодпихавши, по вітру гарно поплили (*І. Котляревський*).
- Д** Хоч тільки середина липня, але горобина починала червоніти (*М. Малиновська*).

144 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть невеликий твір (6–8 речень) у художньому стилі на одну з тем: «Дощ за вікном, мов цимбалами, дзенькнув»; «У наших зимах занадто багато кольору»; «Щокою неба скочуються зорі». Використайте такі складносурядні речення: 1) з протиставними смисловими зв'язками; 2) з тире між частинами.

ВАРІАНТ Б. Напишіть есе (6–8 речень) «Які засоби вияву творчості: на папері, полотні, у комп'ютерній графіці, кліпмейкерстві – мені найбільше імпонують?». Використайте щонайменше два складносурядних речення.

145 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно речення.

1. Вивчивши тему «Складносурядне речення», я зрозумів (зрозуміла), що...
2. Найскладнішим під час вивчення цієї теми для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте правильність виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Три граматичні основи має речення

- А** А він теж усіх обнімав, цілував і, не втримавшись, на radoцax таки заплакав (*В. Малик*).
- Б** Он красуються в траві ромашки, а там синіють запізнілі дзвіночки, а он горять пелюстки гвоздики (*А. Шиян*).

- В** Подвір'я аж сяяло чистотою, і острівці квітів цвіли по ньому там і там (*М. Красуцький*).
- Г** Бігла стежка вдалеч і губилась, а мені у безтурботні дні назавжди, навіки полюбилися ніжні і замріяні пісні (*В. Симоненко*).

2. Складносурядним є речення

- А** Яка могла бути радість од волі, за якою чорною тінню стояла розлука? (*В. Шкляр*).
- Б** Великдень цього року пізнім видався, до свят зовсім із сівбою закінчили (*У. Самчук*).
- В** Он вийшов з хати вечір-сивобров і на сопілку гра біля порога (*І. Муратов*).
- Г** Світанок розбудив птахів, і твій голос чується у їхньому співі (*Г. Овсієнко*).

3. Складносурядне речення утвориться, якщо до частини *Буря на морі стихла...* додати фрагмент

- А** коли ми повернулися з екскурсії.
- Б** і корабель підійшов ближче до скель.
- В** й до кінця літа більше не здіймалася.
- Г** штиль радував матерів з дітьми.

4. Доберіть приклад до кожного виду смислових зв'язків між частинами складносурядного речення (один приклад є зайвим).

Смислові зв'язки

Приклад речення

1 єднальні	А Все спить, однак вже я не сплю (<i>М. Рильський</i>).
2 протиставні	Б Або розумне казати, або зовсім мовчать (<i>Нар. творчість</i>).
3 зіставні	В Машину повело, і ми згубили шлях (<i>Л. Костенко</i>).
4 розділові	Г Повіяв вітер по долині – пішла дібровою луна (<i>Т. Шевченко</i>).
	Д Лиш храм збудуй, а люди в нього прийдуть (<i>Л. Костенко</i>).

5. Доберіть приклад до кожного випадку використання тире (один приклад є зайвим).

Випадок

Приклад речення

використання тире

1 між підметом і присудком	А Настане час – і піде все в архів (<i>Л. Костенко</i>).
2 на місці пропущеного члена речення	Б Чекаю найдорожчу гостю – доню... (<i>Н. Горик</i>).
3 при відокремленій прикладці	В Прийшов Спас – держи рукавиці про запас (<i>Нар. творчість</i>).
4 між частинами складносурядного речення	Г Тут стеблина кожна – звук із пісні (<i>Д. Іванов</i>).
	Д На руках – сліди минулих днів (<i>С. Вакарчук</i>).

- 6. У реченні *Земля тремтить у млости (1) і ронить пелюстки (2) і невідомі гості злітаються в садки (М. Рильський) треба поставити***
- А** кому на місці цифри 1   **В** коми на місці цифр 1 і 2
Б кому на місці цифри 2   **Г** тире на місці цифри 2
- 7. Кому перед сполучником і треба поставити в реченні**
- А** Сад цвіте і кожна пелюстинка маму уподібнює на мить (*М. Ткач*).
Б Аж ось нарешті обізвалася кобза і заспівала скрипка (*Ю. Яновський*).
В Перед наметом догоряла ватра і козаки сиділи на землі (*Д. Павличко*).
Г А хмара, як гуска, в ставочок пірнає і, мабуть, скубе молодий плавунець (*Н. Горик*).
- 8. Тире треба поставити між частинами речення (розділові знаки пропущено)**
- А** Темніли стрілки щавлю та смачно вабила конюшина (*В. Дрозд*).
Б Земля ще спить і сниться їй весна, така квітуча, сонячна, рожева (*Г. Дудка*).
В Проспівали на кутку півні й озвалося з лісу відлуння (*К. Мотрич*).
Г Дощ на світанку стих але за мить він перейшов у вариво огненне (*В. Герасим'юк*).
- 9. Перебудуйте речення на складносурядні.**
- Прочитавши книжку, ви дізнаєтеся багато нового.
  - Зійшло сонце. Розвіявся туман над річкою.
- 10. Побудуйте складносурядне речення з розділовими смисловими зв'язками між частинами. Накресліть схему цього речення.**

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- Яке речення називають складним? Чим воно відрізняється від простого?
- За допомогою яких засобів поєднуємо частини складного речення?
- На які види поділяють складні речення? Чи можуть частини складних речень бути односкладними?
- Яке речення називають складносурядним? Наведіть приклад.
- Поясніть, що є спільного й відмінного між складносурядним реченням та іншими видами складних речень.
- За допомогою яких сполучників з'єднуємо частини складносурядного речення?
- Які смислові зв'язки можуть бути між частинами складносурядних речень? Наведіть приклади.
- Розкажіть про використання коми й крапки з комою між частинами складносурядного речення. Наведіть приклади.
- Розкажіть про використання тире між частинами складносурядного речення. Наведіть приклади.
- Пригадайте 2–3 прислів'я, які за будовою є складносурядними реченнями.

ЯК НАГОЛОСИТИ НА ЯКІЙСЬ ДУМЦІ

Якщо хочете наголосити на якійсь думці, це можна зробити кількома способами:

- ✓ перш ніж висловити її, помовчіть якусь мить, а потім уже говоріть;
- ✓ підсильте свій голос або стиште його;
- ✓ уповільніть виклад і наголосіть на кожному окремому слові в реченні;
- ✓ доповніть слово жестом, мімікою;
- ✓ змініть тон голосу;
- ✓ повторіть важливе слово або речення.

(І. Томан)

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
біль у ділянці серця він є студентом наступна зупинка сто років тому	біль в області серця він являється студентом слідуюча зупинка сто років тому назад

РОЗРІЗНЯЙМО

Ожелéдиця – тонкий шар льоду на поверхні землі (*ожеледиця на дорогах; сильна ожеледиця*).

Ожеледѐь – тонкий шар льоду на деревах, дротах тощо (*на деревах – ожеледѐь*).

* * *

Діля́нка – частина поверхні, площі чого-небудь; зона дій військового з'єднання (*присадибна ділянка, родюча ділянка, ділянка фронту*).

Ді́льнийця – адміністративний об'єкт; виробничий вузол на підприємстві, залізниці, шахті тощо (*виборча дільниця, диспетчерська дільниця, лікарська дільниця*).

* * *

Зага́льний – 1) такий, що охоплює, стосується всіх (*загальні збори, загальний страйк*); 2) основний, головний, без деталей (*загальний виклад, загальний висновок*).

Спі́льний – властивий не одному (інколи навіть усьому загалові); належний кільком або багатьом (*спільні інтереси, спільна квартира*).

НАГОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО

(Похідні іменники)

запитати – запитання	надбати – надбання
заслати – заслання	обрати – обрання
зібрати – зібрання	поєднати – поєднання
навчати – навчання	<i>а також:</i> завдання, видання, визнання

ОТОЧИЛИ НАВІТЬ СВІТ

Кілька разів довелося натрапити на такий суржиковий витвір, як *оточуючий світ*. Нарешті, думаю, дібралися й до світу, «оточили» його, бідненького та рідненького... Що ж чинити?

Годилось би нам уважно ставитися до скарбів рідної мови, плекати їх, дотримуватися літературних норм. І замість не притаманного українській мові вислову *оточуючий світ* уживати таких слів або сполук, як **довкілля, навколишнє середовище, довколишнє середовище, навколишній світ**. Долучимо до цього ряду й не вельми поширені слова **навкілля** і **довкружжя** (І. Вихованець).

КОРИСНО ЗНАТИ

ПАВОДОК ЧИ ПОВІНЬ?

Поняття «підняття рівня води в річках, озерах тощо за весняного танення снігу та льоду або за тривалих дощів» позначаємо низкою слів. Основними з-поміж них є **повінь** і **повідь**. Наприклад: *Дорога до лісу низова, де-не-де перелита повінню, але не глибоко...* (Гр. Тютюнник); *Про повідь він довідався наперед, ще аж зимою* (О. Довженко).

Останнім часом використовують під впливом російської мови слово *паводок*. Це запозичення не доречне, бо для назви тотожного поняття маємо в рідній мові багато слів. Отож уживаймо **повінь, повідь, повіддя** (І. Вихованець).

ДОКУМЕНТИ ПОКАЗУЮТЬ, А НЕ ПРЕД'ЯВЛЯЮТЬ

Для багатьох, на жаль, уже стало звичним уживання дієслів *пред'являти / пред'явити* в словосполучах на зразок *пред'являйте квитки, пред'являти високі вимоги до знань, пред'явити рахунок за послуги* і т. д. В українській мові ці дієслова в поданих словосполучах мають різні відповідники: **покажіть** квиток, **висувати** високі вимоги до знань, **виставити** рахунок за надану послугу (К. Городенська).

ГОВОРІМО ПРАВИЛЬНО

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
в Україні пам'ятник Шевченку наболіле питання латвійська мова хрущ аварійний стан річковий вокзал виходити з автобуса серцевий напад окраса міста оплатити проїзд	на Україні пам'ятник Шевченка наболівше питання латвійська мова майський жук аварійне становище річний вокзал сходити з автобуса серцевий приступ прикраса міста оплатити за проїзд

МОЯ сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ

СЛОВНИК ПАМВИ БЕРИНДИ

У 1627 році в Києві було надруковано один з перших словників в історії української лексикографії – «Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіє» славнозвісного Памви Беринди. У своїй основі – це перекладний церковно-слов'янсько-український словник, хоча в ньому подекуди виразно проступають елементи тлумачного, енциклопедичного й етимологічного словників.

Реєстр «Лексикона» містить близько 7000 слів. Словник складається з двох частин. Перша частина – це 4980 церковнослов'янських слів, які перекладено синонімами тогочасної живої української мови. Наприклад: **уго** – **ярмо**, **питомець** – **вихованець**, **стражду** – **терплю**. Друга частина словника нагадує своєрідний словник іншомовних слів та власних імен із джерел того часу. У цій частині подано й пояснено 2002 слова (з довідника).

І ТАКЕ БУВАЄ

РІДКИЙ ГІСТЬ

В одній телепередачі про африканських тварин було сказано, що «антилопа – рідкий гість у джунглях». Зі школи ми знаємо, що всі тіла можуть бути в трьох станах – рідкому, твердому та газоподібному. Тож рідкого гостя ми з вами вже дочекалися, тепер на черзі – газоподібний. А може, йшлося про те, що антилопа, як і всі ссавці, на 80 % складається з води?

Помилка досить поширена, але від того не менш смішна. Я часто чую, як плутають РІДКИЙ та РІДКІСНИЙ, і завжди сміюся. А ви? (І. Булига)

ЯК ЦЕ БУЛО

ЛУЦЬК

Загадкову назву має місто Луцьк (давнє – Лучеськ), яке згадується в літописах 1085 року. Населяли його тоді дуліби, або лучани – від імені вождя дулібів Луки. Звідси, вважають, і назва цього населеного пункту. Проте деякі дослідники пов'язують назву міста з особливостями місцевості: річка Стир тут робить коліно, вигин, який в народі називають лукою. Звідси – Луцьк (з посібника).

УСМІХНІМОСЯ

ЯК НЕ ТРЕБА ПИСАТИ ТВОРИ

1. Пісні виконують усі живі організми. 2. Хто прочитав поему, тому вона і сподобалася. 3. Мойсей сорок років ходив по пустелі без їжі й стелі над головою. 4. Коли нам сумно, ми співаємо сумні пісні; і в цьому немає нічого смішного. 5. Народження – це настільки щаслива мить нашого життя, що ми її не пам'ятаємо. 6. На могилі поета завжди багато квітів і туристів.

НА ДОЗВІЛІ

СКОРОМОВКИ

- Росте липа біля Пилипа, Пилип біля липи очима кліпа.
- Той, хто нічого не знає, і знає, що він нічого не знає, знає більше, ніж той, хто не знає, що він нічого не знає.
- В чаплі чорні черевички, чапля чапа до водички.

Саме під час війни з найбільшим ворогом ми маємо не тільки моральне, але й священне право стати самими собою, відновлювати історичну справедливість, повертати мову в абсолютно всі сфери життя.

В. Шкляр

Складнопідрядне речення

ВИ ЗНАТИМЕТЕ:

- ознаки складнопідрядного речення;
- види складнопідрядних речень;
- особливості складнопідрядного речення з кількома підрядними частинами.

ВИ ВМІТИМЕТЕ:

- знаходити в тексті складнопідрядне речення з однією та кількома підрядними частинами;
- визначати головну й підрядну частини, види складнопідрядних речень;
- розрізняти сполучники й сполучні слова;
- правильно ставити коми між частинами складнопідрядного речення;
- конструювати складнопідрядні речення різних видів.

§ 14. СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ ТА ЙОГО ОЗНАКИ

Про будову складнопідрядного речення, засоби зв'язку в ньому та розділові знаки між його частинами

ПРИГАДАЙМО. Які є сполучники підрядності? Для чого їх використовують?

146 А. З'ясуйте, чи можна в поданих складнопідрядних реченнях поставити питання від однієї частини до другої.

1. *І всі зрозуміли, що яскрава зірка над обрієм – ранкова зірка* (О. Довженко).

2. *Від ніжності народжується ніжність, як виростає із зерна стебло* (В. Буденний).

Б. Визначте, за допомогою яких сполучників (сурядності чи підрядності) з'єднано частини наведених речень.

В. Зробіть висновок про основні ознаки складнопідрядного речення.

Складно-
підрядне
речення

Складнопідрядним називають складне речення, частини якого нерівноправні за змістом і з'єднані за допомогою сполучників підрядності або сполучних слів. **НАПРИКЛАД:**

1. *Пахне хлібом земля, що дала мені сонце і крила* (Д. Павличко).

2. *Останній промінь ловить листопад, щоб підсушити обважнілі крила* (Г. Дудка).

Нерівноправність частин означає, що одна з них залежна від другої (від однієї з них до другої можна поставити питання). **НАПРИКЛАД:**

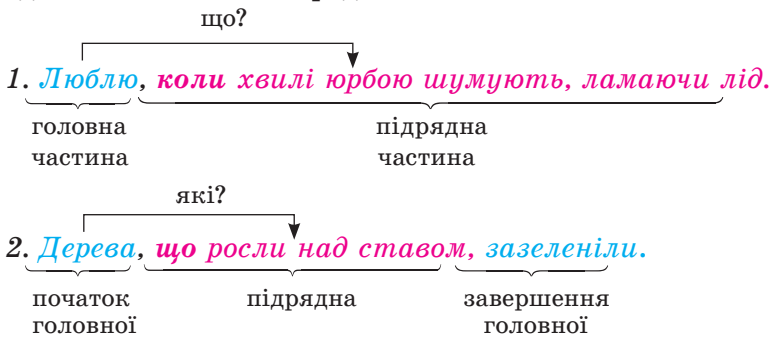
Пахне хлібом земля (яка?), що дала мені сонце і крила.

У складнопідрядному реченні завжди є одна головна частина та одна або кілька підрядних.

Частину складнопідрядного речення, від якої ставлять питання, називають **ГОЛОВНОЮ**.

Частину, яка відповідає на поставлене питання, називають **ПІДРЯДНОЮ**.

Підрядна частина може стояти після головної частини, у середині головної або перед нею. **ПОРІВНЯЙМО:**

Головна
частина

Підрядна
частина

Засоби зв'язку

Засобами зв'язку головної та підрядної частин складнопідрядного речення є **інтонація** та **сполучники підрядності** чи **сполучні слова**.

Засоби зв'язку частин складнопідрядного речення

Засоби	Особливості
Сполучники підрядності	НЕ є членами речення. На них НЕ падає логічний наголос. Найпоширеніші сполучники підрядності: <i>що, щоб, коли, як, мов, ніби, бо, тому що, якби, хоч, дарма що, так що, якщо, якщо... то, через те що, для того щоб</i> та ін.
Сполучні слова	Є членами речення. На них падає логічний наголос, до них можна поставити питання. У ролі сполучних слів використовуємо: <ul style="list-style-type: none"> • відносні займенники: <i>хто, що, який, чий, котрий, скільки</i> та ін.; • прислівники: <i>як, наскільки, де, куди, звідки, коли, доки, відколи, чому, чого, навіщо</i> та ін.

Схеми

Будову складнопідрядного речення можна зобразити за допомогою схеми: головну частину позначаємо квадратними дужками, а підрядну – круглими. **НАПРИКЛАД:**

1. Пахнуть хлібом слова, **що мене їх навчила мати** (Д. Павличко).

які?
[ ], (що ...) .

2. На тому місці, **де стояла прадавня рідна хата**, нині уже стоїть нова (І. Чендей).

на якому?
[, (де ...) ,] .

Розділові знаки

На письмі підрядну частину складнопідрядного речення відокремлюємо **комою**, а в усному мовленні – **паузою**. Якщо ж підрядна частина стоїть у середині головної, то коми ставимо з обох боків. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. Народі мій! **Поки ще** небо лягає на ніч у Дніпро, я на сторожі коло тебе поставлю атом і добро (М. Вінграновський).

(поки ...) , [ ] .

2. Той, **хто по-справжньому** любить свою Батьківщину, з усякого погляду справжня людина (В. Сухомлинський).

[,(хто ...) ,] .

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Сполучники підрядності й сполучні слова завжди містяться в підрядній частині.

147 Прочитайте складнопідрядні речення. Визначте у кожному з них головну й підрядну частини. За допомогою яких засобів ці частини з'єднано між собою? Побудуйте схеми речень.

1. Музика може змінити світ, оскільки вона здатна змінити людей (Бона). 2. Музика, яка одного разу ввірвалася у вашу душу, стає її частинкою і ніколи не вмирає (Г. Лейбніц). 3. Усе можна пережити, якщо дібрати потрібну пісню (К. Кобейн). 4. Коли ти щасливий, ти насолоджуєшся музикою. Коли ти засмучений, ти вникаєш у текст пісні (Ф. Оушен).

148 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви берете участь у круглому столі з нагоди Дня Землі. Доберіть усно підрядні частини до головних за схемами.

Щасливий той ...   Природа благає ...

↓
хто

↓
щоб

Не буде добра ...   Я вірю ...

↓
якщо

↓
що

149 Складіть за схемами складнопідрядні речення, використавши подані частини. Утворені речення запишіть, порівняйте розділові знаки в них.

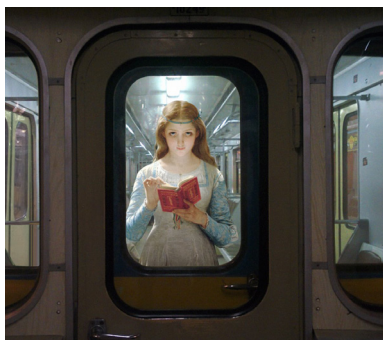
1. [ ], (коли ...).   2. (коли ...), [ ].   3. [,(коли ...),].

Головна частина: ранньої пори він мандрував на околицю села.

Підрядна частина: коли сонце ще тільки підкочувалося до верховіть.

150 І. Складіть усно текст з усіх поданих речень. Речення можна розміщувати так, як це, на вашу думку, буде найкраще. Визначте основну думку тексту.

Артпроект О. Кондакова:
світові шедеври живопису
в сучасних реаліях

А. Творчість – це наша здатність вигадувати нову річ, яка буде корисною.

Б. Ці знання дають нам цінні підказки про те, які рішення варто ухвалити, як жити краще й щасливіше.

В. Коли ми знайомимось із твором мистецтва, то глибше пізнаємо себе, горизонт наших можливостей розширюється.

Г. Воно здатне похитнути непорушні постулати, зворушує, спонукає думати.

Ґ. Але чи можуть твори мистецтва покращувати життя, змінювати суспільство?

Д. Однак мистецтво проявляє свою користь у тому, що впливає на наші почуття, емоції і наш зв'язок зі світом.

Е. Вони не мають практичного застосування, адже це не колесо, парасоля чи вакцина.

Є. Тож ми всі є творчими особистостями, бо через естетичний досвід удосконалюємо світ.

II. Знайдіть складнопідрядні речення та обґрунтуйте вживання в них розділових знаків.

151 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. За деякими науковими прогнозами, у 2040 році світ буде роботизований. Поміркуйте, чи зможе емоційний інтелект протистояти цьому гіпотетичному виклику людства. За потреби знайдіть у вікіпедії визначення поняття «емоційний інтелект». Як вміння розуміти свої та чужі емоції сприяють успішній соціалізації сучасної людини?

152 I. Випишіть складнопідрядні речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Люблю коли із неба місяць круторогий туманно дивиться в вікно (*В. Сосюра*). 2. Мамина білесенька хустина світиться у рідному вікні (*М. Ткач*). 3. У ночвах ночі полощеться білий прапор цвіту що його вже готові викинути над цитаделлю дерева (*Г. Крук*). 4. Він постукав у віконце щоб мати відчинила йому двері прислухався до її ходи (*М. Стельмах*). 5. Якщо комусь дано слово то обов'язково дається і його відчуття (*Г. Овсієнко*). 6. Той хто зневажливо ставиться до рідної мови не може й сам викликати поваги до себе (*О. Гончар*). 7. Могутній той народ який має синів, об'єднаних любов'ю до Вітчизни (*Л. Силенко*).

II. Підкресліть граматичні основи у вписаних реченнях. Побудуйте схеми.

III. Поясніть, як ви розумієте зміст двох останніх речень.

153 КОЛО ДУМОК. Що спільного й відмінного в будові складнопідрядних речень і словосполучень?

154 Доберіть до кожного речення відповідну підрядну частину з довідки. Запишіть утворені речення, виділіть підрядні частини комами.

1. Бджола летить ... (*Нар. творчість*). 2. Там ... ти ходиш над рікою таємниче (*В. Грінчак*). 3. Добре тому ковалеві ... (*Нар. творчість*). 4. На початку жовтня ледве помітною стежкою ... ішла дівчина років тринадцяти (*О. Донченко*). 5. День був прозорий, чистий ... (*Ірина Вільде*). 6. Рано-вранці ... на лужок із полотном на плечі приходять господиня (*М. Стельмах*). 7. ... той не їде зимою возом (*Нар. творчість*).

ДОВІДКА. Що на обидві руки кує; хто має розум; яка звивалася між старезних дубів; де в росах стелиться трава; де мед пахтить; коли в селі позіхає ледащий туман; наче щойно вискочив з небесної ванни.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Залежно від змісту речення слова **що, коли, як** можуть бути і сполучниками, і сполучними словами. **НАПРИКЛАД:** 1. Я бачив яблуньку, **що** зацвіла восени. 2. Я знаю, **що** прийде весна.

У першому реченні **що** є займенником, виконує синтаксичну роль підмета, на нього падає логічний наголос і його можна замінити синонімічним займенником **яка** або іменником **яблунька**. **РОЗРІЗНЯЙМО:**

коли	→ сполучник:	Зникне роса, коли зійде сонце.
	→ сполучне слово:	Була пора, коли цвіли вишні.
як	→ сполучник:	Зайдеш, як почувеш дзвінок.
	→ сполучне слово:	Розкажи, як сміється вітер.

155 **ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.** З'ясуйте, у яких двох реченнях слово *що* є сполучником, а в яких – сполучним словом (займенником).

1. Не сумуй, моя тополе, що дощі, не сумуй посеред поля уночі (*Т. Петровська*). 2. Ми працюємо любимо, що в творчість перейшла (*М. Рильський*). 3. Могутні дуби, що густою лавою стояли понад озером, повилися густими тіннями (*С. Васильченко*). 4. Треба показати, пояснити, що світ наш не замерзає і не згасає (*О. Довженко*).

156 I. Спишіть речення, виділяючи підрядні частини комами. Обґрунтуйте вживання розділових знаків. Побудуйте схеми речень.

1. Сонце висушило блискучі сльозинки **які** ще ранком котилися по пелюстках і по листячку (*Н. Романович-Ткаченко*). 2. Віддайте мені мову **якою** мій народ мене благословив (*Л. Костенко*). 3. Свою хату не міг би уявити без подвір'я **що** навесні заростає споришем (*Є. Гуцало*). 4. Народ **що** не знає своєї історії є народ сліпців (*О. Довженко*). 5. Ви чули **як** шумлять бори у вересневі вечори? (*А. Малишко*). 6. Його очі розшукують дві чорні тополі за **якими** на блакиті легенькою парою струмує світанок (*М. Стельмах*). 7. А там **де** сонце торкнулося вершечків дерев листя спалахнуло злато-зеленим вогнем (*М. Коцюбинський*).

II. Визначте частину мови та синтаксичну роль виділених сполучних слів. Підкресліть їх як члени речення.

157 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть невелике есе (5–6 речень) «Людина нібито не літає... А крила має!» (*Л. Костенко*). Використайте щонайменше два складнопідрядних речення.

ВАРІАНТ Б. Напишіть невелику розповідь у художньому стилі (5–6 речень) на одну з тем: «Думають думу старі вітряки», «У дощі вдягаються тополі», «Замітає день свої сліди». Використайте складнопідрядне речення зі сполучником *щоб*.

158 I. Відновіть прислів'я, поєднавши частини речень правої та лівої колонок. Запишіть, розставте розділові знаки.

<p>Як лютий не лютий Де багато пташок Гарно того вчити Хто в липні спеки боїться Куди серце летить Вівсяна каша хвалилась Щоб багато знати</p>	<p>тому взимку немає чим погрітись. треба багато читати туди й око глядить. там нема комашок. а на весну брів не хмур. ніби вона з маслом родилась. хто хоче все знати.</p>
--	---

II. Поміняйте усно в кількох реченнях (на вибір) місцями головну й підрядну частини. Простежте, чи змінюється смислове значення речення зі зміною місця підрядної частини.

159 I. Прочитайте поетичні рядки Дмитра Павличка. Поясніть основну думку кожного твору.

1. Дивлюся на берізоньку в зажурі,
що виросла самітньою на мурі.
Їй теж потрібно рідної землиці,
бо там вона не витримає бурі.
2. Я у такому віці,
що якраз було б чудово зупинити час.
Та він скоряється лиш нашим дітям,
що завжди прагнуть перегнати нас.

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір двох речень (на вибір). Скористайтеся поданим нижче планом (крім пунктів 4, 5).

Послідовність синтаксичного розбору складнопідрядного речення

1. Визначити вид речення за метою висловлювання й емоційним забарвленням.
2. Указати, що речення складнопідрядне.
3. Визначити кількість підрядних частин і засоби зв'язку.
4. Визначити вид кожної підрядної частини.
5. Якщо речення складнопідрядне з кількома підрядними, то вказати вид підрядності (однорідна, неоднорідна, послідовна).
6. Указати на розділові знаки між частинами.
7. Побудувати схему речення.
8. Виконати розбір кожної частини як простого речення.

160 Запишіть іменники в орудному відмінку однини. Зверніть увагу, що букву **о** потрібно писати в закінченнях лише трьох слів.

Меч, дощ, вівчар, калач, футляр, плащ, площа, пригорща, пластир, круча, груша, столяр, ювіляр, господар, шахтар.

§ 15. ВИДИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

*Про значення означальних, з'ясувальних
і обставинних підрядних частин та засоби зв'язку їх
з головними частинами*

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають означення, додатки, обставини?

161 А. Поставте питання від головної частини до підрядної. На що вказує кожна підрядна частина?

1. Летіли сніжинки з високого неба, щоб впасти на вії, всміхнутись до тебе (*Г. Дудка*).
2. Узимку шишкарі виводять пташенят, тому що мають у цей час найбільше їжі (*А. Давидов*).

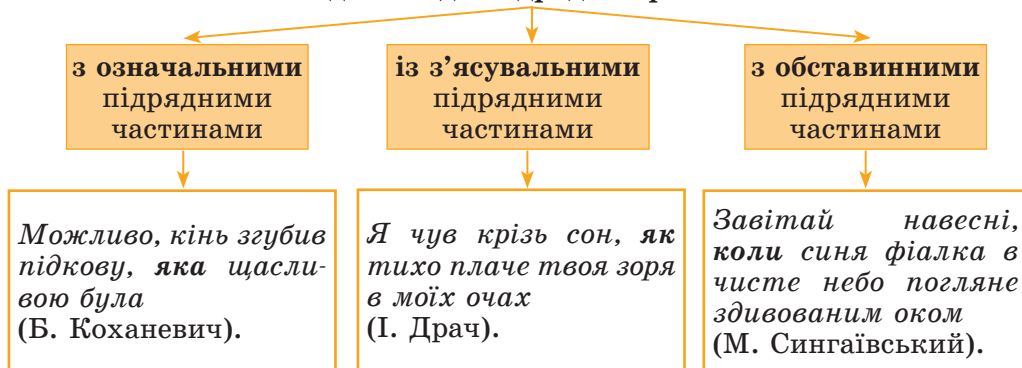
Б. Поставте питання від головної частини до підрядної. На що вказує кожна підрядна частина?

1. Дякую за слова, які ви приберегли на потім. Дякую за мости, які ви проклали в повітрі (*Д. Лазуткін*).

2. Де воля родиться, там загиба невіра (*Леся Українка*).

В. На які види за значенням, на вашу думку, можна поділити складнопідрядні речення?

Види складнопідрядних речень

Підрядні **означальні** та **з'ясувальні** частини пояснюють певне слово (словосполучення) в головній частині або в іншій підрядній частині, яке потребує доповнення, конкретизації. Саме від такого слова ставимо питання до підрядної частини.

Підрядні **обставинні** частини мають кілька підвидів і найчастіше стосуються головної частини в цілому – питання до них ставимо від усієї частини, а не від окремого слова.

ОСОБЛИВОСТІ ВИДІВ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

Вид	Значення підрядної частини	Засоби зв'язку	Питання, на які відповідає підрядна частина
З означальними підрядними частинами	Пояснює в головній частині іменник, займенник або іншу частину мови в значенні іменника, розкриває ознаки названого ними предмета, явища	Сполучники: <i>щоб, як, ніби, мов, наче, ніби, мовбито.</i> Сполучні слова: <i>хто, що, який, чий, котрий, де, коли, куди, звідки</i> та ін.	який? котрий?
Зі з'ясувальними підрядними частинами	З'ясовує, конкретизує в головній частині значення найчастіше дієслова-присудка або іншої частини мови	Сполучники: <i>що, щоб, аби, мов, як, чи, ніби, наче, неначе.</i> Сполучні слова: <i>хто, який, чий, котрий, де, куди, звідки, скільки, коли, як</i> та ін.	Питання непрямих відмінків: кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? (на/у/по) кому? чому?

Продовження таблиці

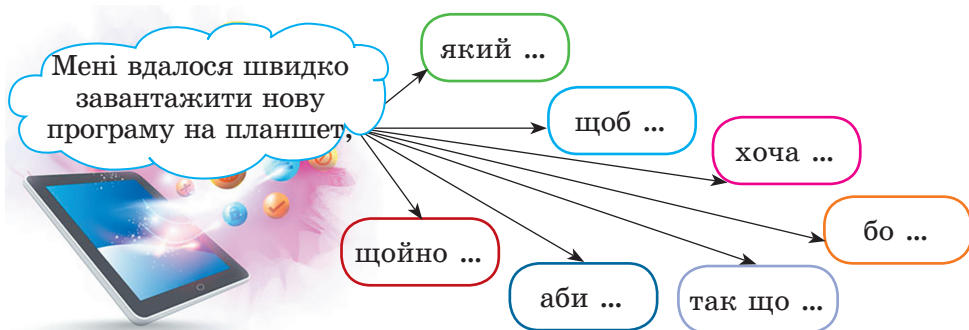
Вид	Значення підрядної частини	Засоби зв'язку	Питання, на які відповідає підрядна частина	
З обставинними підрядними частинами	Місця	Указує на місце або напрям дії, про яку йдеться в головній частині	Сполучні слова: <i>де, куди, звідки</i>	де? куди? звідки?
	Часу	Указує на час здійснення того, про що йдеться в головній частині	Сполучники: <i>як, коли, відколи, поки, доки, відтоді як, після того як, з того часу як, як тільки, тільки що, скоро, ледве, щойно.</i> Сполучні слова: <i>коли, допоки, доки, відколи</i>	коли? доки? відколи? чи довго? з якого часу? відколи?
	Способу дії та ступеня	Указує на ступінь вияву ознаки або способу дії, про яку йдеться в головній частині	Сполучники: <i>що, щоб, як, мов, наче, неначе, ніби, ніж, чим... тим, що... то.</i> Сполучні слова: <i>як, скільки, наскільки</i>	як? якою мірою? наскільки? яким способом?
	Умови	Указує на умову здійснення того, про що йдеться в головній частині	Сполучники: <i>як, якщо, якби, коли, коли б, аби</i>	за якої умови?
	Причини	Указує на причину здійснення того, про що йдеться в головній частині	Сполучники: <i>бо, тому що, через те що, тим що, у зв'язку з тим що, оскільки та ін.</i>	чому? з якої причини? через що?
	Порівняння	Пояснює головну частину через порівняння	Сполучники: <i>як, мов, наче, неначе, немовби</i>	як? як саме? подібно до чого?
	Допусту	Указує на факт, усупереч якому відбувається те, про що йдеться в головній частині	Сполучники: <i>хоч, хоча, дарма що, незважаючи на те що, нехай, нащо.</i> Сполучні слова: <i>як не, куди не, хто не та ін.</i>	незважаючи на що? всупереч чому?
	Наслідку	Указує на наслідок дії, про яку йдеться в головній частині	Сполучник <i>так що</i>	На питання не відповідає

162 I. Спишіть, ставлячи замість крапок сполучники або сполучні слова відповідно до зазначеного в квадратних дужках виду підрядної частини. Поставте розділові знаки.

1. У барвінку купали немовлят ... [мети] росли здоровими та щасливими (*Із журналу*). 2. Йому здавалося ... [з'ясувальна] їхатимуть цілу вічність без кінця і краю (*О. Досвітній*). 3. ... [часу] навесні прилітають лелеки минулого чую чужі голоси (*В. Савченко*). 4. Над ставком, над садками миготіло, грало, лилося хвилями золоте марево ... [порівняння] на повітрі ворушились якісь пасма тонких золотих ниточок (*І. Нечуй-Левицький*). 5. ...[часу] ти писала свої ідеальні життєві літописи я спалював про тебе рукописи (*Т. Неверицька*). 6. Пробач мені, серпневий степе ... [причини] завинив, здається, знов і на побачення до тебе я не зібрався, не прийшов (*В. Крищенко*).

II. Підкресліть в останньому реченні члени речення.

163 I. Визначте види складнопідрядних речень за поданими схематичними фрагментами, скориставшись таблицею «Види складнопідрядних речень». Обґрунтуйте свою відповідь.

II. Доповніть поданий початок речення різними підрядними частинами відповідно до схематичних фрагментів і запишіть.

164 I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Хтось із вас має виписати речення, у яких підрядна частина пояснює в головній частині іменник, а хтось – у яких підрядна з'ясує значення дієслова в головній частині. Які види складнопідрядних речень ви виписали?

1. Хочу, щоб ніколи, ніколи не зачерствіло серце (*М. Стельмах*).
 2. Угорі озвалися журавлі, що взяли літо на крила... (*М. Стельмах*).
 3. Здається, згасли відблиски багать, що їх в дібровах осінь запалила (*Г. Дудка*). 4. Послухаєм, про що шепочуть клени (*Р. Братунь*).

II. У яких реченнях засобом зв'язку є сполучні слова? Визначте синтаксичну роль цих слів.

165 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте види складнопідрядних речень, побудуйте схеми.

1. Прийде час коли наука **випередить** фантазію (*Ж. Верн*). 2. Скажи що-небудь щоб я тебе побачив (*Сократ*). 3. Будь-яка праця стає

творчістю якщо ти **вкладаєш** у неї душу (*В. Сухомлинський*). 4. Похибки друзів ми повинні **вміти виправляти** або зносити коли вони несерйозні (*Г. Сковорода*). 5. Людина яка не **вміє мовчати** не **вміє** й говорити (*Ірина Вільде*). 6. Мова **вмирає** коли наступне покоління **втрачає розуміння значення слів** (*В. Голобородько*). 7. Слово яке **йде від серця** завжди **проникає в серце** (*Нізамі*).

II. Поясніть, як ви розумієте значення першого висловлення.

III. Виконайте розбір за будовою виділених слів.

166 *КОЛО ДУМОК.* Поміркуйте, чому вважаємо, що в наведених реченнях підрядні частини різних видів, хоча кожна з них з'єднано словом *коли*.

1. Повернуся, **коли** вщухне дощ.
2. Не знаю, **коли** прийде весна.
3. Був час, **коли** я хотів залишити спорт.

167 I. Прочитайте текст. Яку актуальну проблему порушено в ньому? Чи можна повністю довіряти рекламі?

ОБЕРЕЖНО! РЕКЛАМА

У сьогоднішньому складному комерціалізованому світі деякі рекламодавці експлуатують довіру дітей і підлітків та нав'язують непотрібні речі.

Наприклад, реклама стверджує, що шоколадний батончик може надати енергії на цілий день. Дитина, яка не здатна проаналізувати підтекст цієї реклами, вимагає від батьків придбати їй саме шоколадний батончик замість повноцінного обіду. Окремі рекламні повідомлення можуть навіть містити неприйнятну інформацію про насильство, прояви расизму, ненависті тощо.

Єдиної міжнародної думки щодо етичних вимог до реклами, призначеної для дітей і підлітків, не існує. Так, у Франції рекламу розглядають як частину підготовки дітей до майбутнього життя. У деяких країнах діє заборона реклами на іграшки із 7-ї години ранку до 10-ї вечора.

Не можна стверджувати, що дитяча й підліткова аудиторія отримує лише негатив із рекламних повідомлень. Останнім часом з'явилося багато відеороликів, які пропагують дружбу, доброту, чесність, сімейні цінності. Реклама може допомогти адаптуватись у соціумі, бути на одній хвилі з однолітками, сформувані навички вимогливого покупця.

Товаровиробники, які проводять соціально відповідальну рекламну кампанію, мають більше прихильників (За *О. Телетовим, Т. Івановою*).

З рекламного плакату Харківської кондитерської фабрики, 1927 р.

II. Знайдіть складнопідрядні речення та зачитайте їх уголос, дотримуючись відповідної інтонації.

III. Випишіть із тексту два складнопідрядні речення, у яких підрядна частина міститься в середині головної, та побудуйте схеми цих речень.

168 За допомогою електронних інформаційних джерел поясніть відмінність у лексичному значенні паронімів *компанія* – *кампанія*. Складіть і запишіть складнопідрядне речення з кожним словом.

169 I. Прочитайте речення, зверніть увагу на питання від головної частини до підрядної та назвіть засоби зв'язку. Визначте вид кожного складнопідрядного речення.

1. У цьому суєтливому поспіху ми погубили прекрасні слова (*чому?*), бо вони раптом стали непотрібні (*С. Пушик*). 2. Ти прийшов саме в час (*коли*), коли визріли зорі і сливи (*Т. Рибар*). 3. Місце для ночівлі вибрали на узвишші (*навіщо?*), щоб вітром здувало мошву та комарів (*В. Малюк*). 4. Увага до нього була настільки велика (*наскільки?*), що Дорош почував себе дуже незручно (*Гр. Тютюнник*). 5. Я піду туди (*куди?*), де нині зацвіли троянди гожі (*Л. Забашта*). 6. Усі мовчали (*незважаючи на що?*), хоча ніхто не спав (*О. Гончар*).

II. Випишіть складнопідрядні речення з підрядними частинами мети, причини та допусту, замінивши використані в них сполучники синонімічними.

III. У виписаних реченнях підкресліть граматичні основи. Побудуйте схеми.

170 Запишіть іменники в родовому відмінку однини.

Депутат, кінотеатр, Париж, Єгипет, кисень, мороз, Пірятин, батальйон, лимон, чагарник, кілометр, конус, інтелект, барабан, автобус, інститут.

§ 16. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ОЗНАЧАЛЬНИМИ ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ

Про значення означальних підрядних частин, їхнє місце у реченні та засоби їхнього зв'язку з головними частинами

ПРИГАДАЙМО. Що таке означення?

171 А. Прочитайте речення з означальними підрядними частинами. На питання якого члена речення ці частини відповідають? Від слова якої частини мови ставимо це питання?

1. *Єсть такі у світі речі, від яких душа сія* (П. Тичина).

2. *Дивлюся на берізоньку в зажурі, що виросла тендітною на мури* (Д. Павличко).

Б. Утворіть із двох поданих речень складнопідрядне, у якому підрядна частина розкривала б ознаку предмета.

1. *Угорі озвалися журавлі.* 2. *Журавлі летіли в далекий вирій.*

В. Зробіть висновок про особливості складнопідрядних речень з означальними підрядними частинами.

**Підрядні
озна-
чальні**

Складнопідрядним реченням з означальною підрядною частиною називають таке складне речення, у якому підрядна частина пояснює в головній частині іменник, займенник або слово іншої частини мови в значенні іменника, розкриває ознаки названого ними предмета, явища.

Підрядні
озна-
чальні

НАПРИКЛАД:

1. Я живу в країні, яка нікуди мене від себе не відпустить (Ю. Андрухович).

який?
[ ], (яка ...)

2. Я так люблю зимові вечори в людському домі, де зростають діти (І. Жиленко).

якому?
[ ], (де ...)

Означальна підрядна частина

відповідає на питання:
який? котрий?

з'єднуємо з головною за допомогою
сполучників: <i>щоб, як, ніби, мов, наче, неначе, мовбито;</i> сполучних слів: <i>хто, що, який, чий, котрий, де, коли, куди, звідки</i>

Спів-
відносні
словаУ головній частині перед означуванним іменником можуть бути співвідносні слова *той, цей, такий, все, кожний, всякий, дехто, щось*. **НАПРИКЛАД:**

1. Я з тих країв, де над Дніпром цвітуть, шумлять гаї (М. Нагнибіда). 2. Поганий той школяр, який учителя не переважить (Леся Українка).

Місце
в реченніОзначальна підрядна частина в складнопідрядному реченні завжди стоїть після означуваного слова. Якщо ж вона пояснює в головній частині займенник, то може стояти й перед ним. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. Легко беруть на себе обов'язки ті, кому легко їх не виконувати (Нар. творчість). 2. Хто добре робить, тому зло не шкодить (Нар. творчість).

172 СИТУАЦІЯ. Продовжте кожне речення підрядною частиною, скориставшись наведеною біля нього інформацією. Визначте вид підрядної частини.

1. Мені дуже сподобався фільм «Поводир», у якому ...

У фільмі «Поводир» одну з ролей майстерно зіграла Джамала.

2. У липні я з батьками побував в Одесі, де ...

У липні в Одесі відбувся міжнародний кінофестиваль.

3. Мене вражає талант актора Тома Генкса, який ...

Актор Том Генкс виступив і як сценарист воєнної драми «Грейхаунд».

173 I. Утворіть з кожної пари простих речень складнопідрядне з означальною підрядною частиною й запишіть.

ЗРАЗОК. *Завжди пам'ятай людей. Люди зробили тобі добро. – Завжди пам'ятай людей, які зробили тобі добро.*

1. Сет – одна партія у грі в теніс. Для перемоги в сеті потрібно виграти не менше як шість геймів. 2. Я люблю фолк-рок*. Фолк-рок поєднує музичні елементи року та міського фольклору. 3. Завдання серфінгіста – піймати хвилю й проїхати на її гребені на спеціальній дошці лежачи або стоячи. Хвиля йде до берега. 4. Гомін гірських потоків вривався у відчинене вікно. Гірські потоки бігли вниз, підхоплюючи все на своєму шляху. 5. На вулиці міста Переяслава й досі росте акація. Акацію посадив Т. Шевченко зі своїм другом Козачковським.

II. Побудуйте схеми утворених речень.

174 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Назвіть підрядні частини та слова, які вони пояснюють.

1. Збережу натомість цей жовтий жовтень який щодня змінюється ніби паролі на блокпостах (I. Цілик). 2. На станції де сходилися залізничні колії було багато пасажирів (В. Бойко). 3. Над містом стояло розпечене сонце яке швидко доїдало рештки туману (В. Шевчук). 4. Поезія – це чудо із чудес яке бринить у Всесвіт звуком кожним (Г. Дудка). 5. На шляху під високим вузлатим шатром дерев над яким перегойдуючись тріпотіло низьке небо замаячила самотня постать (М. Стельмах).

II. Підкресліть сполучні слова як члени речення.

III. Побудуйте схему першого й другого речень.

175 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. За прочитаним назвіть авторів муралів, зображених на фото.

МУРАЛИ КИЄВА

За останні кілька років талановиті художники з України, Іспанії, Аргентини, Австралії, Португалії прикрасили вулиці Києва десятками яскравих та масштабних малюнків – муралів**.

Більшість із настінних малюнків столиці не лише тішать око своїми барвами та майстерністю виконання, а й привертають увагу до нагальних проблем сьогодення.

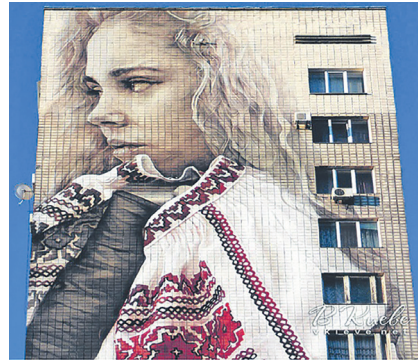
Мурал українського учасника фестивалю Mural Social Club Сергія Радкевича має назву «Фрагменти надії». За словами самого автора, робота стала маніфестом проти насильства та жор-

* *Фолк-рок* – течія в сучасній музиці.

** *Мурал* – різновид малярства, що виконується безпосередньо на стіні.

стокості. Руки, які зображені на фресці, розламують меч.

Диптих, який передає стосунки між чоловіком та жінкою, створив колишній шахтар, а нині відомий український стріт-митець Олександр Корбан. На його іншому муралі зображено хлопчика, який запускає паперові літачки. Автор пояснює, що тему картини нав'язано ностальгією за власним дитинством без сучасних електронних гаджетів.

Справжнім рекордом є велетенський стінопис на фасаді багатоповерхівки на бульварі Лесі Українки. Він претендує на звання найвищого муралу Європи (43 метри). Чарівну українку, яка притискає до себе вишиванку, зобразив австралієць Гвідо ван Хелтен.

Ще трохи – і Київ стане Меккою для вуличних художників, а отже – і для поціновувачів їхньої творчості (О. Квітневий).

II. Знайдіть у тексті складнопідрядні речення з означальними підрядними частинами. Визначте головні й підрядні частини. Назвіть засоби зв'язку.

III. Поясніть лексичне значення виділеного в тексті сполучення слів.

176 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Якій актуальній проблемі ви б хотіли присвятити свій мурал, якби у вас була можливість створити його?

177 Доберіть до поданих головних частин речень означальні підрядні. Запишіть утворені складнопідрядні речення.

1. На офіційному сайті Міністерства освіти і науки України Олексій прочитав інформацію, ... 2. Після авторалі, ... , ми радісні повернулися додому. 3. Доступ до закритих бібліотечних фондів надається тим відвідувачам, ... 4. Першу партію продукції, ... , відвантажено за кордон. 5. На електронну адресу, ... , потрібно надіслати скановану копію свідоцтва про народження.

178 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть речення, у якому підрядна частина пояснювала б одне з поданих слів.

Всесвіт, ранок, дружба, юність.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть речення за однією з поданих схем.

1. [займ.], (с.с. *чий* ...).   2. [ім.], (с.с. *де* ...).

179 Перебудуйте прості речення з дієприкметниковими зворотами на складнопідрядні з означальними підрядними частинами. Утворені речення запишіть.

1. Аркуші паперу, списані дрібним почерком, устигли поживкнуту.
2. Скроплена легеньким дощем земля відпочивала після тижневої спеки.

3. Огорожа, встановлена ще наприкінці століття, потребує заміни.
 4. Мисливці тихо підійшли до греблі, обсадженої вербами.
 5. Перекинутий під час бурі човен гойдався на хвилях.

180 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. Прочитайте, знайдіть помилки в побудові складнопідрядних речень. Відредагуйте усно речення.

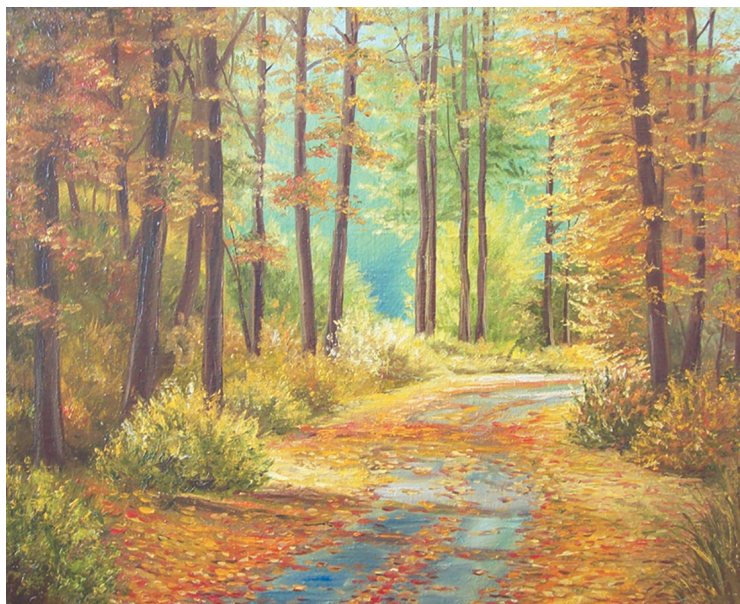
1. Двері були відчинені, з яких вийшли старшокласники.
 2. Близько зустрівшись з людьми, Настя всією душею потяглася до них, чий душевний світ був вищий і ширший.
 3. До поляни залишилося сто метрів, на якій росло багато грибів.
 4. Оратор своєю промовою зацікавив слухачів, яка всіх схвилювала.

181 I. Спишіть речення, виправляючи допущені пунктуаційні помилки. Підкресліть орфограми.

1. Сама ж місцина, де розташувалася Лісова Гута напрочуд гарна (П. Дорошко).
 2. Обминувши луг, що вкрився міддю слід до хати губиться в бору (М. Стельмах).
 3. Два деркачі що почали перегукуватися в траві над Десною, раптом притихли... (О. Довженко).
 4. Ті що народжуються раз на століття, умерти можуть кожен день (Л. Костенко).

II. Виконайте розбір за будовою виділених слів.

182 I. Розгляньте репродукцію картини «На порозі осені» сучасного українського художника Тараса Приступи. Зверніть увагу на вибраний майстром сюжет, композицію твору, стан природи, кольорову гаму.

Т. Приступа. На порозі осені

II. Складіть і запишіть невелике висловлення (6–8 речень) про своє враження від картини. Розкажіть, якою вам найбільше подобається осінь. Використайте два складнопідрядних речення з означальними підрядними частинами.

183 Утворіть і запишіть словосполучення, добираючи до іменників прикметники.

Бандероль, накип, біль, цунамі, полин, Псалтир, Сибір, путь, розкіш, мігрень, шампунь, тюль, авокадо, фламінго, цеце, авеню, какаду, шимпанзе, кашне.

§17. СКЛАДНОПІРЯДНІ РЕЧЕННЯ ЗІ З'ЯСУВАЛЬНИМИ ПІРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ

Про значення з'ясувальних підрядних частин, засоби зв'язку їх з головними частинами, а також про пояснювані слова

ПРИГАДАЙМО. Що таке додаток? На які питання він відповідає?

184 А. Прочитайте речення зі з'ясувальними підрядними частинами. На питання якого члена речення ці частини відповідають? Від слова якої частини мови ставимо це питання?

1. Я не розумів, чому футбольна перемога залежить і від мене.
2. Відчуваєте, як тут тепло?

Б. Утворіть із двох поданих речень складнопідрядне, у якому підрядна частина з'ясувала б значення виділеного дієслова.

1. Усі знали...
2. Відбудеться святковий галаконцерт.

В. Зробіть висновок, яка відмінність у значенні й засобах зв'язку складнопідрядних речень із з'ясувальними підрядними частинами та складнопідрядних речень з означальними підрядними.

Підрядна
з'ясу-
вальна

Складнопідрядним реченням зі з'ясувальною підрядною частиною називають таке складне речення, у якому підрядна частина з'ясовує, конкретизує в головній частині значення дієслова-присудка (рідше – прислівника, іменника, прикметника) зі значенням мовлення, мислення, волевиявлення, сподівання. **НАПРИКЛАД:**

1. Мені завжди здавалося, **що в Греції навіть статуй теплі** (Л. Костенко). що?
[ ], (що ...)

2. **Не чуть, як тьохкає соловей у лузі під каліною** (А. Казка). чого?
[ ], (як ...)

З'ясувальна підрядна частина

відповідає на питання:	з'єднуємо з головною за допомогою
кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? (на/у/по) кому? чому?	сполучників: <i>що, щоб, аби, мов, як, чи, ніби, наче, неначе;</i> сполучних слів: <i>хто, який, чий, котрий, де, куди, звідки, коли, чому, скільки, як і под.</i>

З'ясувальна підрядна частина стоїть після пояснюваного слова головної частини.

Пояснювані слова

Пояснюваними в головній частині найчастіше є слова *говорити, кричати, заявляти, запитати, розповідати, думати, міркувати, припускати, переконатися, бачити, помічати, чути, забороняти, просити, радіти, вірити, дивуватися, чекати, розуміти, відомо, очевидно, приємно, соромно, важливо, радий, певен, щасливий, гордий* тощо. **НАПРИКЛАД:**

1. *Дуже важливо, щоб учням було дороге все створене старшими поколіннями* (В. Сухомлинський). 2. *Я дуже щасливий, що мене оточують талановиті люди* (З газети).

Співвідносні слова

У головній частині складнопідрядних речень зі з'ясувальною підрядною може бути співвідносне слово *те*. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. Як він знав про те, що буде злива?
2. Як він знав, що буде злива?

185 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви берете участь у відеоконференції щодо проблеми правового захисту тварин. Вам потрібно розповісти деякі цікаві факти з їхнього життя. Сконструйте речення для свого виступу за поданими схемами.

<p>1. Усім відомо ...</p> <p>чому де</p> <p>2. Треба знати ...</p> <p>як який</p>		<p>3. Учені вважають ...</p> <p>що ніби</p> <p>4. Я переконався ...</p> <p>що</p>
---	--	--

186 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Доведіть, що всі ці речення зі з'ясувальними підрядними частинами. Усно поставте питання від пояснюваного слова головної частини до підрядної частини.

1. Мені здавалося що я тут відкрив для себе Україну (*Р. Федорів*).
2. Французький математик Лаплас говорив що винайдення логарифмів продовжило життя обчислювачів (*З посібника*).
3. Люблю як гнуться осокори на вітрах і пружно випрямляють свої широкі зелені плечі (*І. Цюпа*).
4. Сократ вважав що розумність світобудови відповідає матеріальним і духовним потребам людини (*З Енциклопедії сучасної України*).
5. Хочеться щоб діти були мандрівниками й творцями в цьому світі (*В. Сухомлинський*).
6. А далі й не встежиш як почнуть щодня розквітати весняні квіти (*О. Копиленко*).

II. Підкресліть як члени речення слова, значення яких з'ясовують, конкретизують підрядні частини.

III. Побудуйте схеми двох перших речень.

187 I. Випишіть спочатку складнопідрядні речення зі з'ясувальними підрядними частинами, а потім – з означальними. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Раптом виявилось, що Павка великий винахідник-конструктор (*О. Копиленко*).
2. І також попроси за таких, які називаються пристрасно – вороги (*К. Бабкіна*).
3. Нехай же всі про те почують, що

розповів Дніпро мені (П. Ребро). 4. Ви чули, як шумлять бори у вересневі вечори? (А. Малишко). 5. Бджола виповзла з вулика, посиділа на його вологій приступці*, умилася холодною росиною, що скотилася з дашка (В. Яворівський). 6. Я б так хотів, щоб ти була щаслива (М. Луків). 7. Хто літом працює до поту, зимою поїсть в охоту (Нар. творчість).

II. З'ясуйте, у яких реченнях сполучники чи сполучні слова можна замінити на синонімічні. Підкресліть сполучні слова як члени речення.

188 I. Прочитайте текст. Про які три уроки Другої світової війни в ньому йдеться? Чи згодні ви з автором? Аргументуйте, чому ці уроки є актуальними для сьогодення.

УРОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

З підсумків і наслідків Другої світової війни випливають і певні уроки.

По-перше, агресії можна запобігти лише спільними зусиллями всіх або більшості країн і народів. Сьогодні сила могутньої зброї нікому перемоги не принесе. Друга світова війна показала всім приклад міжнародного згуртування перед спільною загрозою. Саме антигітлерівська коаліція країн, які належали до різних суспільно-політичних систем, у найвирішальніший для людства період відіграла свою доленосну роль.

По-друге, власну безпеку, особливо в наш час, не можна гарантувати за рахунок безпеки інших. Забезпечити її можна, дотримуючись норм міжнародного права й моралі.

По-третє, війна – неприродний стан людини. Ніякі цілі не можуть виправдати жертви, які неминуче вона несе. Проти війни треба боротися тоді, коли вона ще не почалася. Недарма кажуть, що пожежі легше запобігти, ніж її погасити. Усі ми маємо добре усвідомити, що мир – це терпимість і злагода, взаємна повага і співпраця, ненасильство у стосунках між людьми, відносинах між державами й народами.

* *Пріступка* – частина чого-небудь, що виступає вперед; виступ на прямовисній або похилій поверхні.

Людство не може більше допустити такого колективного самогубства, як світова війна, і зобов'язане зробити все, щоб виключити силові методи з практики відносин між державами (За В. Остафійчуком).

II. Випишіть три складнопідрядні речення зі з'ясувальними підрядними частинами. Побудуйте схеми цих речень.

189 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.* З'ясуйте, у якому реченні підрядна частина означальна, а в якому – з'ясувальна. У якому з речень виділене слово – сполучник, а в якому – сполучне слово?

1. Відомо, **що** сходження на Говерлу вимагає витривалості.
2. Дивилися на сонце, **що** повільно ховалося за високу гору.

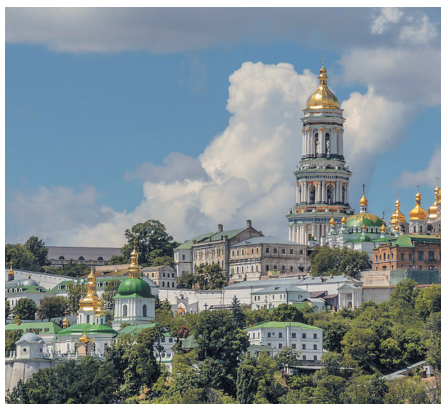
190 I. Прочитайте текст пісні. Чи подобається вам цей твір? Чим саме?

ЯК ТЕБЕ НЕ ЛЮБИТИ, КИЄВЕ МІЙ!

Грає море зелене,
Тихий день догора.
Дорогими для мене
Стали схили Дніпра,
Де колишуться віти
Закоханих мрій...
Як тебе не любити, Києве мій!

В очі дивляться канни,
Серце в них переллю.
Хай розкажуть коханій,
Як я вірно люблю.
Буду мріяти й жити
На крилах надій...
Як тебе не любити, Києве мій!

Д. Луценко

II. Випишіть складнопідрядні речення. Визначте їх вид, побудуйте схеми.
III. Складіть і запишіть складнопідрядне речення зі звертанням *Києве мій*.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Чи знаєте ви, що з 2014 року пісню «Як тебе не любити, Києве мій!» офіційно затверджено як гімн столиці України? Під час святкування Дня Києва 30 травня 2015 року на Софійській площі близько 3 тисяч осіб узяли участь у встановленні рекорду з наймасовішого виконання цієї пісні.

За бажанням знайдіть в інтернеті й послухайте аудіозаписи цієї пісні у виконанні різних українських співаків і співачок.

191 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Уявіть, що до вас приїхали знайомі з-за кордону. Що цікавого ви змогли б їм розповісти про столицю України та про своє місто (село)?

192 Напишіть висловлення (6–8 речень) на тему «Туристична привабливість України». Використайте в тексті по одному складнопідрядному реченню з означальною та з'ясувальною підрядними частинами.

193 Відновіть усно складнопідрядні речення, з'єднавши їхні частини з правої та лівої колонок. Визначте вид кожного складнопідрядного речення.

1 Здавалося хлопцю ...	А ... як тихо плаче твоя зоря в моїх очах (І. Драч).
2 ... той не злетить у піднебесся.	Б ... коли в вікно розкриті шумлять безжурно дерева (В. Сосюра).
3 Люблю ...	В Хто не має крил ... (М. Стельмах).
4 Лиш той творити може ...	Г ... що не скоро проміне літо молоде (Д. Луценко).
5 Шелестять дощі про те ...	Д ... хто любить свій народ (В. Сосюра).
6 Я чув крізь сон ...	Е ... чого не вимовиш словами (М. Луків).

194 I. Виконайте письмово синтаксичний розбір речень.

1. Приснилося, **що** я вернувся додому (О. Довженко). 2. Я народився на землі від батька, **що** орав ту землю (Д. Павличко). 3. І сльози долають знайомий маршрут, **що** йменується «саяво – жалоба» (І. Божко).

II. Визначте частини мови виділених слів. Яке з них є членом речення?

195 Запишіть іменники в орудному відмінку однини.

Щирість, розкіш, радість, піч, ніч, ніжність, любов, педаль, мораль, область, діагональ, користь, каламуть, сухість.

§ 18. СКЛАДНОПІРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ МІСЦЯ ТА ЧАСУ

Про підрядні частини, які вказують на місце або час дії, та про засоби зв'язку їх з головною частиною

ПРИГАДАЙМО. Які є види обставин за значенням? Що виражають обставини місця й часу?

196 А. Зіставте складнопідрядні речення. У якому з них є підрядна частина місця, а в якому – означальна?

Скрізь, де не гляну, сухі тумани розляглися (Леся Українка).

Щасливий чудесний край, де навіть вода могла приносити людині статки! (О. Гончар).

Б. Зіставте складнопідрядні речення. У якому з них є підрядна частина часу, а в якому – означальна?

Уже зовсім розвиднілось, коли вони прибули в Лиманське (О. Гончар).

У ті давні часи, коли йде наше оповідання, Запала долина не була поросла лісом (І. Франко).

В. Зробіть висновок про спільне й відмінне між складнопідрядними реченнями з підрядними частинами місця й часу та складнопідрядними реченнями з підрядними означальними.

**Підрядна
місця**

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною місця називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на місце або напрям дії, про яку йдеться в головній частині.

Підрядна частина пояснює головну частину в цілому.

НАПРИКЛАД:

Хилюлися густі лози, звідкіль вітер віє (В. Сосюра).
 [ ], (звідкіль ...).

звідки?

Підрядна частина місця

відповідає на питання: де? куди? звідки?	з'єднуємо з головною за допомогою сполучних слів: <i>де, куди, звідки</i>
--	---

Спів-
відносні
слова

У головній частині сполучним словам можуть відповідати співвідносні слова *тут, там, туди, звідти, скрізь, всюди* тощо. **НАПРИКЛАД:**
Де воля родиться, там загиба зневіра (Д. Павличко).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У складнопідрядних реченнях з підрядними місця сполучні слова *де, куди, звідки* є прислівниками й виконують синтаксичну роль обставини.

НАПРИКЛАД:

Забудь усе й лети, куди життя несе в огні труда (В. Сосюра).

197 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть сполучні слова як члени речення.

1. Там де є українці там завжди мистецтво (*Ю. Луна*).
2. Де літо маки стеле килимами дитя в городі ходить коло мами (*Л. Костенко*).
3. Може, там де зоря мрій зірву досочу (*Г. Овсієнко*).
4. Нехай гнеться лоза куди вітер погне (*С. Руданський*).
5. Там де ти колись ішла тиха стежка зацвіла (*В. Олійник*).
6. Де щастя упало там і приятелів мало (*Нар. творчість*).

II. Побудуйте схеми речень. З'ясуйте, у яких реченнях підрядна частина вказує на місце дії, а в яких – позначає напрямок руху.

198 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви обмінюєтеся з другом чи подругою повідомленнями, розповідаючи про свій туристичний похід вихідного дня. Доповніть подані речення підрядними частинами місця відповідно до схем.

Ми вирушили туди ... → (куди?)

Ми повернулися звідти ... → (звідки?)

Там ... дихати було легко (де?)

Скрізь ... було різнотрав'я. (де?)

199 I. Відновіть і запишіть прислів'я, що мають форму складнопідрядних речень, з'єднавши головні й підрядні частини.

Підрядні частини

Головні частини

Куди голка	туди й день.
Куди ніч	там і горе танцює.
Куди серце лежить	хай чужі не заважають.
Де відвага	там твердо спати.
Де свої б'ються	там під вербою рай.
Де згода панує	туди й нитка.
Де м'яко стелять	там перемога.
Де рідний край	туди й око глядить.

II. Поясніть, як ви розумієте значення відновлених прислів'їв.

200 **КОЛО ДУМОК.** З'ясуйте, чому лише друге речення можна вважати складнопідрядним з підрядною частиною місця. На яке питання відповідає в цьому реченні підрядна частина, за допомогою якого сполучного слова з'єднана з головною?

1. Благословенна та ясна година, коли буквар до рук бере дитина (Д. Павличко). 2. Україна моя починається там, де доля моя усміхається (П. Осадчук). 3. Певно, в кожного є заповітні пороги, звідки нас проводжали в життя матері (М. Сингаївський).

Підрядна часу

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною часу називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на час або тривалість дії, вияву ознаки, про які йдеться в головній частині. **НАПРИКЛАД:**

1. *Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди* (Т. Шевченко). до якого часу?
[ ], (поки ...)

2. *Як на землю зйду з космічних висот, до струмка припаду між зелених осок* (Л. Тараренко). коли?
(як ...), [ ]

Підрядна частина часу

відповідає на питання:	з'єднуємо з головною за допомогою
коли? відколи? чи довго? з якого часу? до якого часу?	сполучників: як, коли, відколи, поки, доки, аж доки, відтоді як, після того як, з того часу як, перш ніж, до того як, як тільки, тільки-но, ледве, щойно; сполучних слів: коли, допоки, доки, відколи та ін.

Співвідносні слова

Сполучним словам *коли, допоки, доки, відколи* відповідають у головній частині співвідносні прислівники *тоді, доти, відтоді, тепер, до тих пір, досі* й под.

НАПРИКЛАД: 1. *Жива вода рідної мови на ноги зведе тебе і тоді, коли ти зневіришся вже у всьому* (І. Драч). 2. *І доти всі діти живуть по світах молодими, допоки чекають, допоки живі матері* (С. Пушик).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо частини речення з'єднуємо за допомогою сполучників *після того як*, *з того часу як* і *под.*, **кому можна ставити** і перед усім сполучником, і перед словом *як*. **ПОРІВНЯЙМО:**

підрядна частина

1. *Після того, як луз покосять, знову трави ростуть.*

підрядна частина

2. *Після того як луз покосять, знову трави ростуть.*

201 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи. Побудуйте схеми речень.

1. Уночі як Чумацький Шлях сріблисту куряву простеле вийди на Дніпро! (П. Тичина). 2. Та в порожнечі нам блукати аж поки ми тягар того хреста донесемо до нашої Голгофи (І. Качуровський). 3. Поранилась, скривилася хмаринка коли із вітром юним пустувала й на заході шовковою хустинкою кривавий пальчик тихо витирала (Г. Дудка). 4. Щойно за Дніпром виткнулося сонце в Січі раз і вдруге і втретє стрельнула гармата (П. Панч). 5. Тільки-но вдарять у лісі морози засинають у барлогах ведмеді (І. Соколов-Микитов). 6. Щоразу коли я дивлюся на зелені мережива полезахисних лісосмуг на ланах мені пригадуються радісні години нашої праці (В. Сухомлинський).

II. Обґрунтуйте написання слів з великої букви в реченнях вправи.

202 Доповніть речення підрядними частинами часу й запишіть. Поставте усно питання від головної частини до підрядної. Назвіть засоби зв'язку.

1. У мене перехопило подих, **щойно ...** . 2. Я швидко навчився кататися на скутері, **після того як ...** . 3. У концертній залі стало тихо, **як тільки ...** . 4. Тоді ми зможемо купити новий принтер, **коли ...** . 5. Потрібно докласти багато зусиль, **перш ніж ...** . 6. Туристи вирушили в дорогу, **ледве ...** .

203 Перебудуйте речення на складнопідрядні з підрядними частинами часу й запишіть. Намагайтеся не повторювати сполучники.

1. Сонце сховалося за хмарами, і квіти стали менш барвистими. 2. Удень світило сонце і лід вигравав у його промінні міріадами іскор. 3. У хаті всі засинали, і я навшпиньках виходив на вулицю. 4. Текст листа відредагували й переслали електронною поштою. 5. Закінчивши доповідь, лектор почав відповідати на запитання.

204 I. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Проаналізуйте виражальні можливості складнопідрядних речень у цьому тексті.

ТАЄМНИЦІ ВОДИ

Чи достатньо ми знаємо про воду?

Ні, далеко не достатньо. Вода буває парою, рідиною, твердим тілом, коли замерзне. Майже всі тіла, охолоджуючись, стискаються. Киньте шматочок свинцю в розплавлений свинець, і він потоне. Шматочок воску теж потоне у восковій рідині. А лід не тоне. Вода, замерзаючи, не стискається, а розширюється.

Льодовик. Гренландія

Якою холодною здається вода рановранці, коли повітря вже нагрілося. А ввечері? Увечері, як потягне холодком, купатися влітку особливо приємно. Чому це так? Вода має дуже велику теплоємність. Саме тому вранці вона нагрівається не так швидко, як суша, а ввечері повільніше охолоджується.

Велика теплоємність води дає змогу організмові людини порівняно легко підтримувати постійну температуру тіла, що необхідно для життя. Якби наше тіло було з металу, перший же протяг призвів би до катастрофічного зниження температури.

Жодна рідина не потребує такої великої кількості тепла для свого випаровування, як вода. Тому там, де багато води, навіть у найбільшу літню спеку не буває дуже жарко.

У чому ж річ? Чому такі дивні властивості води, не схожі на ті, що мають інші тіла? Усе пояснюється будовою її молекул. Вона досить своєрідна й надає воді особливих властивостей (За *К. Земляком*).

II. Випишіть складнопідрядні речення з підрядними частинами часу. Побудуйте схеми цих речень.

III. Складіть план тексту. За складеним планом та вписаними реченнями усно перекажіть прочитане.

205 I. Утворіть з поданих пар простих речень складнопідрядні. Запишіть утворені складнопідрядні речення, визначте їх вид.

ЗРАЗОК. *Зорі сяють з-за гори. Там над водою гнутья явори. – Там, де зорі сяють з-за гори, над водою гнутья явори (А. Малишко).*

1. Усі дерева вдяглися в зелене вбрання. Деревя росли над водою (За *О. Ольжичем*). 2. Річка перетинає давні кристалічні породи. Там над її стійким правим берегом височить велика кам'яна брила (За *Г. Скурлатом*). 3. Люди перестають думати. Люди перестають читати (За *Д. Дідро*). 4. Ходить сон стежками лісовими. Дрімає в місті темний вітровий (За *М. Сингаївським*). 5. Над озером стоїть вродлива мавка чорноброва. Над озером плачуть верби (За *Л. Забаштою*). 6. Ще тільки має скреснути річка. Прилітає маленька пташка (За *В. Пархоменком*).

II. Підкресліть сполучні слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні.

206 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою порівно схеми та складіть за ними й запишіть складнопідрядні речення. Визначте вид утворених складнопідрядних речень. Обміняйтеся зошитами і перевірте правильність виконання.

1. [ ], (куди ...).	4. [там , (де ...) ,].
2. [звідти], (звідки ...).	5. (щойно ...) , [ ].
3. (з того часу як ...) , [ ].	6. [ ], (як тільки ...) .

207 СИТУАЦІЯ. Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Уявіть, що вам доручили створити проект «Центральний парк міста (села) – вільний простір для відпочинку молоді». Розкажіть, що й де ви хотіли б розмістити в майбутньому парку. Розповідь (6–8 речень) запишіть, використавши щонайменше два складнопідрядні речення з підрядними частинами місця або часу.

ВАРІАНТ Б. Уявіть, що ви разом з однокласниками й однокласницями відвідали художню виставку. Напишіть розповідь (6–8 речень) про екскурсію до картинної галереї, уживаючи складнопідрядні речення з підрядними частинами місця й часу.

208 I. Перебудуйте речення, замінивши дієприслівникові звороти синонімічними підрядними частинами. Зробіть висновок: дієприслівникові звороти чи підрядні частини часу більш точно й виразно повідомляють про час дії?

ЗРАЗОК. *Будь уважним, виконуючи контрольну роботу. – Будь уважним, коли виконуєш контрольну роботу.*

1. Спостерігаючи зовнішній світ, Григорій намагався забути, особливо в години дозвілля (*І. Багряний*). 2. Іван Франко, пишучи про молодого В. Винниченка, щиро-радісно вигукнув: «І звідки ти такий узявся?» (*В. Стус*). 3. Перейшовши довгим дощаним мостом через Дніпро, подорожні обернулись назад і поклали три земних поклони святому місту (*П. Куліш*).

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.

209 Утворіть від іменників присвійні прикметники й запишіть.

Ольга, донька, дочка, Ївга, онучка, Мелашка, свекруха, Надія, Соломія, товариш, лікар, школяр, олень.

§ 19. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ СПОСОБУ ДІЇ ТА СТУПЕНЯ І З ПІДРЯДНИМИ ПОРІВНЯННЯ

Про особливості, будову, роль у мовленні та засоби зв'язку підрядних способу дії й ступеня та порівняння

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають обставини способу дії? Що вони означають?

210 А. Чи можна головну частину цього речення доповнити вказівним словом *так*?

Вишні цвіли рясно, наче вкрив їх пухнастий сніг (Ю. Яновський).

Б. Чи можна в головній частині цього речення замість слова *так* використати слово *настільки*?

Сонце пекло так, що й уночі степ паши́в (Ю. Яновський).

В. Визначте особливості значення складнопідрядного речення з підрядною частиною способу дії та ступеня.

Підрядна
способу
дії та
ступеня

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною способу дії та ступеня називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на спосіб дії або ступінь вияву ознаки, дії, стану, про які йдеться в головній частині. **НАПРИКЛАД:**

1. *Що більше маємо синонімів, то багатша й розвиненіша сама мова* (І. Вихованець). ^{наскільки?} (що ...), [то] .

2. *Рідну пісню треба захищати так, як захищають рідний край* (І. Колодій). ^{яким способом?} [ ], (як ...) .

Підрядна частина способу дії та ступеня

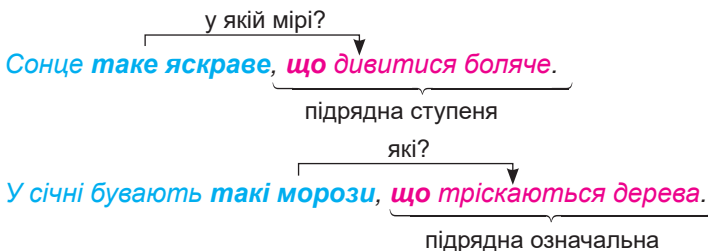
відповідає на питання:	з'єднуємо з головною за допомогою
як? яким способом? яким чином? якою мірою? скільки? наскільки?	сполучників: <i>що, щоб, мов (немов, мовби), наче (неначе, начебто), ніби (нібито), як, що аж, чим... тим, що... то, у міру того як;</i> сполучних слів: <i>як, скільки, наскільки</i>

Спів-
відносні
слова

У головній частині можуть бути співвідносні слова *так, такий, стільки, настільки, такою мірою*. **НАПРИКЛАД:**
 1. *Сьогодні я такий веселий, що молодіти хочу знов* (В. Сосяра).
 2. *Як постелешся, так і виспишся* (Нар. творість).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо співвідносні слова *такий, так* ужито з прикметником чи прислівником, то в цьому разі підрядна частина має значення ступеня, а співвідносне слово можна замінити словом *настільки*. **ПОРІВНЯЙМО:**

211 I. Прочитайте, дотримуючись правильної інтонації. Визначте головну й підрядну частини, назвіть засоби зв'язку між ними. Поставте усно питання від головної частини до підрядної.

1. Мороз ударив так нагло, що побив геть усі чорнобривці в саду (С. Павленко). 2. Так яблуками пахне у хатинці, як пахнуть хати тільки восени (М. Бажан). 3. Степ розігнався на всю широчінь, скільки оком глянути... (Б. Антоненко-Давидович). 4. Що довше стояв на носі катера, пильно та незворушно вдивляючись у манливі береги, то ближчою й зрозумілішою починала видаватися йому ріка (Є. Гуцало). 5. Як дбаєш, так і маєш (Нар. творчість). 6. І хочеться так любить, щоб навіть каміння байдуже захотіло ожити і жить (В. Симоненко).

II. Випишіть четверте речення, підкресліть у ньому члени речення, побудуйте його схему.

212 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте вид підрядних частин. Підкресліть у головних частинах співвідносні слова.

1. Сонця так багато що аж небо побіліло від нього (О. Гончар). 2. Скільки хвиль у бурхливому морі стільки співів у серці моїм (Леся Українка). 3. Треба так звалити дерево щоб кряжиста дубина, гуркнувши на землю, не зламала і не пошкодила інших дерев (В. Близнець). 4. Хмари повзли так низько що перехожі несподівано виринали з них і так само несподівано тонули (В. Симоненко). 6. Тарас був такий схвильований що йому аж перехоплювало подих (В. Ткаченко). 7. Голос так дзвенить, плете шовки-узори що серце завмира (А. Машишко).

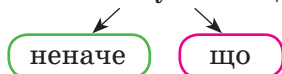
II. Побудуйте схеми речень.

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

213 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам вдалося побувати в далекій екзотичній країні. Своїми враженнями від мандрівки ви хочете поділитися з однолітками. Сконструйте речення для повідомлення за поданими схемами.

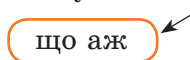
Стояла така суха погода ...

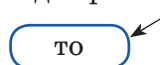
Озеро манило своєю загадковістю так ...

Вітер був настільки потужний ...

Що далі ми віддалялися від берега ...

214 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. З'ясуйте, яке з поданих речень є складнопідрядним з підрядною частиною способу дії та ступеня.

1. Такі дощі йшли підряд, що огірки тільки влітку зацвіли (М. Малиновська). 2. А на плесі вода така темна, немов на чорному камені настояна (М. Стельмах). 3. На сонячних галявинах трави такі, що вже й на випас годилися б (Гр. Тютюнник).

Підрядна порівняння

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною порівняння називають таке складне речення, у якому сказане в головній частині розкривається через порівняння із змістом підрядної частини. **НАПРИКЛАД:**

1. *А тепер у серці щось тремтить і грає, як тремтить на сонці гілка золота* (М. Рильський). *подібно до чого?*
[ ], (як ...).

2. *Східний небокрай червоно горів, неначе хтось далеко на обрії запалив велике кострище* (І. Цюпа). *як саме?*
[ ], (неначе ...).

Підрядна частина порівняння

відповідає на питання: як? як саме? подібно до чого?	з'єднуємо з головною за допомогою сполучників: <i>як, мов (немов, мовби, немовби, немовбито), ніби, наче (неначе, начебто)</i>
--	---

Співвідносне слово

У головній частині може бути співвідносний прислівник **так**. **НАПРИКЛАД:** *Немовби день чекає ночі, я так побачення чекав* (П. Сердюк).

Неповне речення

Підрядна частина порівняння буває неповним реченням з пропущеним присудком, який легко відновити з головної частини. **НАПРИКЛАД:** *Косарі тримали в руках коси, як воїни зброю* (О. Довженко).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У складнопідрядному реченні з підрядною способом дії та ступеня для зв'язку частин використовуємо **сполучне слово як** (є обставиною), а в складнопідрядному реченні з підрядною порівняння – **сполучник як** (не є членом речення).

215 І. Спишіть складнопідрядні речення з підрядними частинами порівняння. Розставте пропущені розділові знаки. Назвіть засоби зв'язку частин.

1. У лісі поволі смеркало немов чиясь невидима рука насувала на нього шапку (Марко Вовчок). 2. Людина прагне до щастя одвічно як ріки в долини (М. Нагнибіда). 3. Кострубаті й присадкуваті верби міцно чіплялися оголеним корінням за землю немов хижий птах загнав пазури в здобич (М. Коцюбинський). 4. Між мозолями сині розколини наче між горами сині ріки (Д. Павличко). 5. Довгим ключем пливли

по небу хмари як журавлі у вирій (*М. Стельмах*). 6. Весна торкається крихкого снігу мов силу пробує свою вона (*В. Ткаченко*).

II. Підкресліть у підрядних частинах граматичні основи. У яких реченнях підрядні частини є неповними реченнями?

216 Доповніть речення так, щоб утворилися складнопідрядні речення з підрядними частинами способу дії та ступеня або підрядними порівняння. Утворені речення запишіть.

1. Що довше я спілкувався в соціальних мережах ... . 2. Молодий півмісяць ... виднівся на горизонті. 3. Пресконференцію було підготовлено настільки ретельно ... . 4. Дніпро лежав перед ними ... . 5. Цвіте липа так буйно й розкішно ... .

217 *КОЛО ДУМОК.* З'ясуйте, чому перше речення можна вважати складнопідрядним з підрядною частиною порівняння, а друге – ні.

1. Людина в світ зерно нести повинна, як зерно носить людям колосок (*Г. Коваль*).

2. Великі, як блюдця, темні очі коричнево-карого, аж червонуватого кольору виглядають із довжелезних вій (*В. Собко*).

218 I. Розгляньте репродукцію картини Ігоря Роп'яника «Вечір над Дністром». Розкажіть про композицію твору. Яким настроєм перейняте полотно? Чи вдалося автору передати загадковість і красу вечірньої пори?

II. Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Опишіть усно картину «Вечір над Дністром», використавши кілька складнопідрядних речень з підрядними частинами порівняння.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть за картиною «Вечір над Дністром» три складнопідрядні речення з підрядними частинами порівняння.

I. Роп'яник. Вечір над Дністром

219 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Доведіть, що в трьох реченнях можна поставити тире між підметом і присудком.

1. Дитячі голоси як дзвіночки (*М. Коцюбинський*). 2. Стежка неначе лоза виноградна пнеться по білій стіні гори (*Д. Павличко*). 3. Мамина усмішка як сонце (*Із журналу*). 4. Мамина усмішка як сонце зігріває нас (*Із журналу*). 5. Роса посипалась як дощ (*О. Гончар*). 6. Гори наче линуть у небо чистим, легким візерунком (*Леся Українка*). 7. Ніч наче озеро в берегах неба (*М. Коцюбинський*).

II. Підкресліть граматичні основи.

III. Доберіть синоніми до виділеного слова.

220 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки, спочатку складнопідрядні речення з підрядними порівняння, а потім – з підрядними способу дії та ступеня. Підкресліть члени речення в другому й третьому реченнях.

1. Неначе **ліхтар** **Діогена** над вічністю місяць висить (П. Харченко).
2. Чим більше темніло тим вітер, здавалося, дужчав (М. Коцюбинський).
3. Вже вростає в історію літо як у рани вростає сіль... (О. Пухонська).
4. Поза хатами тяглися виноградники на всі боки скільки можна було бачити оком (І. Нечуй-Левицький).
5. Гострі іскорки сіються донизу так як навесні пелюстки з розквітлої черешні та вишні (Є. Гуцало).

II. Поясніть значення виділеного сполучення слів. За потреби скористайтеся словником.

221 Спишіть слова, ставлячи на місці пропуску букву **е** або **и**. Виділіть закінчення.

Пиш..мо, мож..мо, крич..мо, муркот..мо, бурмот..те, буркоч..ш, гуркоч..ш, белькоч..те, бач..мо, волоч..те, стел..ш, свист..мо, кос..те.

§ 20. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКУ

Про особливості, будову, роль у мовленні та засоби зв'язку підрядних частин причини та наслідку

ПРИГАДАЙМО. 1. На які питання відповідають обставини причини? Яка їхня роль умовленні? 2. Які сполучники називаємо складеними?

222 А. Утворіть з поданих простих речень одне складнопідрядне з підрядною частиною причини.

1. Вода в озері дуже чиста. 2. Плиवेश у човні й бачиш дно.

Б. Поміркуйте, у якому з поданих нижче речень підрядна частина виражає причину, а в якому – наслідок.

1. Плиवेश у човні й бачиш все дно, **бо** вода в озері дуже чиста.
2. Вода в озері дуже чиста, **так що** плиवेश у човні й бачиш дно.

В. Зробіть висновок про значення складнопідрядних речень з підрядними частинами причини й підрядними наслідку.

**Підрядна
причини**

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною причини називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на причину або обґрунтування тієї події, про яку розповідається в головній частині. **НАПРИКЛАД:**

1. Земля прекрасна, **тому що** на ній живуть дзвінкоголосі малюки (Ю. Бедзик). з якої причини?
[ ], (тому що ...).

2. Люблю людей землі своєї, **бо** й я землі своєї син (В. Сосюра). чому?
[ ], (бо ...).

Підрядна частина причини

відповідає на питання:	з'єднуємо з головною за допомогою
чому? з якої причини? через що?	сполучників: <i>бо, оскільки, адже, що, тому що, через те що, з тим що, зати́м що, тим що, з тієї причини що, у зв'язку з тим що</i>

Підрядна
причини

Підрядна частина причини пояснює головну загалом, тому питання до підрядної ставимо не від певного слова, а від головної загалом.

Складені
сполучники

Складені сполучники *тому що, через те що, тим що* першою своєю частиною (*тому, через те, тим*) можуть міститися в головній частині, а другою частиною (*що*) – у підрядній. Це буває тоді, коли перша частина є логічно наголошеною і її вимовляємо підвищеним тоном. Кому в такому разі ставимо перед словом *що*.

ПОРІВНЯЙМО:

1. Я звернувся до брата *тому*, *що він старший*.
[*тому*], (*що ...*).

2. Я звернувся до брата, *тому що він старший*.
[ ], (*тому що ...*).

223 I. Прочитайте речення вголос із правильною інтонацією. Визначте головні й підрядні частини та засоби зв'язку між ними. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Не стеліться так низько, тумани, бо земля від вогню затерпає й пече (*Н. Ковалюк*). 2. Оскільки такий звичай був лише в Стародавньому Римі, то вислів «**відкласти до грецьких календ**» означав «ніколи й нічого не зробити» (*В. Скуратівський*). 3. Годуй діда на печі, тому що й сам там будеш (*Нар. творчість*). 4. Час – найлютіший кат якраз тому, що він – найгуманніший лікар (*В. Пахаренко*).

II. Випишіть два речення (на вибір) і підкресліть у них члени речення. Побудуйте схеми цих речень.

III. Доберіть фразеологізм-синонім до виділеного вислову.

224 Складіть складнопідрядні речення, використавши подані підрядні частини. Утворені речення запишіть, побудуйте їхні схеми. Назвіть засоби зв'язку між частинами.

... бо я жодного разу не грав у хокей; ... адже це наша традиція; ... бо добро ніколи не забувається; ... оскільки це суперечить правилам поведінки; ... через те що люблю читати пригодницькі романи.

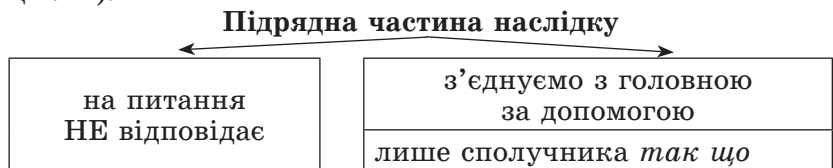
225 СИТУАЦІЯ. Інколи ми потрапляємо в ситуації, коли потрібно відмовити близькій чи рідній людині в її проханні. І не тому, що не хочемо допомогти, а тому, що є вагома причина. Але відмовити так, щоб на вас не ображалися, – це велике мистецтво. Сконструйте кілька речень-відмов за поданими схемами.

- На жаль, я не можу прийти до тебе на день народження ...
 (бо) (адже)
- Я вас добре розумію, але мушу відмовити ...
 (з тієї причини що) (у зв'язку з тим що)
- Вибачте, але я не можу вам назвати адресу фітнес-клубу ...
 (через те що) (тому що)
- Хотілося б зустрітися з тобою, але не зможу ...
 (оскільки) (бо)

Підрядна наслідку

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною наслідку називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на наслідок дії, про яку йдеться в головній частині. **НАПРИКЛАД:** 1. *Здоровенний дуб розлігся, розширився своїм кострубатим гіллям, так що аж темно під ним* (М. Коцюбинський). 2. *Листя горобини із зеленого стало жовтим, так що його важко було відрізнити від ягід* (В. Гжицький).

Сполучник *так що* може ускладнюватися підсилювальними частками *аж, й*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Від головної частини до підрядної частини наслідку питання поставити неможливо.

226 Утворіть з кожної пари простих речень складнопідрядне з підрядною частиною наслідку. Утворені речення запишіть.

БРАЗОК. *Літо було дощове. Трава виросла соковита. – Літо було дощове, так що трава виросла соковита.*

1. Ми маємо потужний вебсервер. Обробка звітів проходить швидко.
2. Я часто із старшим братом ходив на боулінг. Під час командної гри я показав найкращий результат.
3. Міська рада прийняла рішення про зміну назв вулиць і провулків. Наша вулиця відтепер називається Максима Рильського.

227 Доповніть речення першої групи підрядними частинами наслідку, а другої групи – причини. Утворені речення запишіть, розставте розділові знаки.

I. 1. Відеопрезентація була напрочуд корисною ... . 2. Пошкоджені музичні файли вдалося відновити ... . 3. Цього літа ми навчилися кататися на роликівих дошках ... .

II. 1. Нам не вдалося отримати доступу до архівних матеріалів ... . 2. Прохання про надання кредиту не задовольнили ... . 3. Відеоконференцію довелося скасувати ... .

228 Перебудуйте усно речення з підрядними частинами наслідку на складнопідрядні речення з підрядними частинами причини й навпаки.

ЗРАЗОК. *Вікна завішували шторами, через те що сонце пекло немилосердно. – Сонце пекло немилосердно, так що вікна завішували шторами.*

1. Хлопці вирішили піти раніше додому, оскільки почав накрапати дощ.
2. Місяць пірнає в хмару, так що видніється лише срібний край.
3. У лісі було тихо, бо птахи відлетіли.
4. Густа трава росла біля озера, бо біля нього було багато вологи.
5. Літо було сухим і спекотним, так що трава на газонах почала рано жовтіти.

229 Розгляньте фотоілюстрації екстремальних видів спорту. Складіть за фото 4–5 складнопідрядних речень з підрядними частинами причини й наслідку. Речення запишіть. Назвіть засоби зв'язку.

230 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в першому реченні підрядна частина способу дії й ступеня, а в другому – наслідку. У якому реченні виділене слово *так* є частиною сполучника?

підрядна способу дії й ступеня

1. Очерет шумів так, що заглушав навіть думки.

підрядна наслідку

2. Погода стояла сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли.

231 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Визначте види складнопідрядних речень. Побудуйте схеми.

1. Не бував ти у наших краях бо відтіль не таким(би) вернувся (П. Тичина). 2. Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінці так що дерева потопали в ньому (М. Коцюбинський). 3. Сердега так перелякався що аж тр(и,е)мтить (Л. Глібов). 4. Погода стояла тепла і сонячна так що ши(б,п)ки на вікнах аж миготіли (Гр. Тютюнник). 5. Молоді, чорняві скрипалі позакидали голови назад так що на їх ледве держалися шапки (І. Нечуй-Левицький). 6. Здоровен(н)ий дуб розлягся ро(с,з)ширився своїм кострубатим гіл(л)ям так що аж темно під ним (М. Коцюбинський). 7. На березі ставало темно тому що з берега насувала ва(ш,ж)ка чорна хмара (О. Донченко).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір одного речення (на вибір).

 232 Запишіть слова разом, окремо або з дефісом. Правильність написання перевірте за посібником із правопису (у новій редакції).

Пів/Києва, пів/дороги, пів/околиці, пів/Одеси, пів/яблука, міні/диктант, прес/конференція, прем'єр/міністр, пів/острів, пів/оберт, пів/кілограмовий, екс/депутат, веб/сайт, супер/агент, мега/знижки.

§21. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ МЕТИ, УМОВИ, ДОПУСТУ

Про особливості, роль у мовленні та засоби зв'язку в реченнях з підрядними частинами мети, умови, допусту

 233 А. Зіставте речення. На що вказує підрядна частина в кожному з них?

Як не буде птахів, то і людське серце стане черствішим (М. Стельмах).

*Лелека крилатий, лелека старий вернувся до білої хати, **аби** лише вдома вмирати* (М. Ткачук).

Б. Зіставте речення. Поставте питання від головної частини до підрядної. Які засоби зв'язку використано в кожному реченні?

*Життя не кінчається смертю, **якщо** залишається сад* (В. Тененко).

***Щоб** твоя щаслива літувала доля, заступлю дорогу осені й журбі* (С. Жадан).

В. Зробіть висновок, чим різняться між собою складнопідрядні речення з підрядними частинами мети й підрядними частинами умови.

Підрядна мети

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною мети називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на мету того, про що розповідається в головній частині.

НАПРИКЛАД:

1. *Арсен примружив очі, **аби** надовше затримати в уяві картини рідної землі...* (В. Малик).

навіщо?

[ ], (**аби** ...).

2. *Садили під тином ми акації колючі, **щоб** затінок і захист нам дали* (М. Рильський).

з якою метою?

[ ], (**щоб** ...).

Підрядна частина мети

<p>відповідає на питання:</p>	<p>з'єднуємо з головною за допомогою</p>
<p>з якою метою? навіщо?</p>	<p>сполучників: <i>щоб (щоби), аби, для того щоб, заради того щоб, на те щоб, з тим щоб</i></p>

Сполучники *аби, щоби* поширені здебільшого в усному мовленні.

Складені сполучники

Складені сполучники *для того щоб, заради того щоб, на те щоб, з тією метою щоб, з тим щоб* першою своєю частиною (*для того, заради того, на те, з тією метою, з тим*) можуть міститися в головній частині, а другою частиною (*щоб*) – у підрядній. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. *На березі зупиняться рибалки, для того щоб зварити з риби юшки.*

2. *На березі зупиняться рибалки для того, щоб зварити з риби юшки.*

В обох реченнях маємо підрядну частину мети, засобом зв'язку є сполучник *для того щоб*.

234 Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки. Побудуйте схеми речень.

1. Краще я зберу джерела зроблю з них цимбали щоб тобі дівчино мила вони красно грали (*В. Івасюк*). 2. Щоб тих щасливих днів не загубити потрібно працювати цілий вік (*Д. Павличко*).

235 Доберіть до поданих підрядних головні частини. Утворені речення запишіть. Поставте усно питання від головної частини до підрядної. Назвіть засоби зв'язку між цими частинами.

1. **Для того щоб** стати гарним діджеєм ... 2. ... **з тією метою** щоб отримати вільний доступ до інформації. 3. ... **з тим щоб** стати учасником обласного етапу конкурсу. 4. Громадські активісти, **аби** на вулицях міста було гарно й затишно, ... 5. **Щоб** мати добрих приятелів ...

236 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви зробили відкриття в археології чи краєзнавстві. На пресконференції ви маєте відповісти на запитання журналістів і журналісток. Сконструйте для своїх відповідей окремі речення за поданими схемами.

1. Треба знати історію рідного краю ...

2. Історичні, археологічні музеї створюються ...

3. Археологічні розкопки потрібно проводити для того ...

4. Після закінчення школи я вирішив здобути професію археолога ...

237 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. З'ясуйте, у якому з поданих речень є підрядна частина мети. Відповідь обґрунтуйте.

1. І де в світі тая сила, **щоб** в бігу її спiniла? (*І. Франко*).
2. Кожна мати хоче, **щоб** її діти росли розумними і щасливими (*О. Квітневий*).
3. Чи зумієш ти літати, **щоб** зі мною в парі бути? (*М. Вороний*).

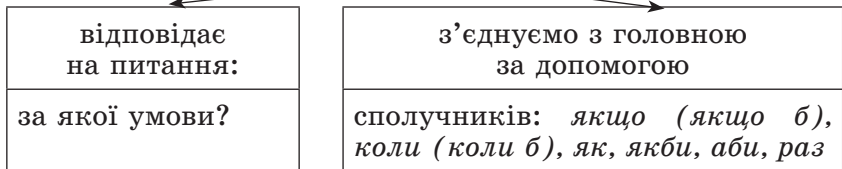
Підрядна умови

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною умови називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на умову, за якої можливе те, про що йдеться в головній частині. **НАПРИКЛАД:**

1. **Коли б у людства не було фантазії, було б стократ на світі важче жить** (Г. Коваль). за якої умови?
(коли б ...), [ ] .

2. **Ніхто нам не збудує держави, якщо ми самі її собі не збудуємо** (В. Липинський). за якої умови?
[ ], (якщо ...) .

Підрядна частина умови

Співвідносне слово

У головній частині сполучникам може відповідати співвідносне слово-частка *то*. **НАПРИКЛАД:** 1. **Якщо** *пошукаєш у книгах мудрості, то знайдеш велику користь для душі своєї* (Нестор). 2. **Аби** *я був чародієм, то хіба не поверну би їх [лебедів]* (М. Стельмах).

238 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в першому реченні підрядна частина часу, а в другому – умови. Якою частиною мови є виділене слово *як*?

підрядна часу

1. **Як** почав Саверій партизанити в рідних місцях, то помалу зібрав до себе всіх колишніх друзів (*М. Малиновська*).

підрядна умови

2. **Як** на весні земля добре ореться, буде добрий рік (*О. Кобилянська*).

239 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть, як ви розумієте висловлене в них.

1. Ні ти не знаєш добре України якщо на Запоріжжі не бував (П. Ребро). 2. Коли в людини є народ тоді вона уже людина (Л. Костенко).

II. Побудуйте схеми речень.

240 Побудуйте подані прості речення на складнопідрядні з підрядними частинами умови. Утворені речення запишіть. Назвіть засоби зв'язку між частинами.

ЗРАЗОК. *Добре організувавши роботу, можна досягти високих результатів. – Якщо добре організувати роботу, то можна досягти високих результатів.*

1. Без пісні життя стає безбарвним і сумним. 2. Бажаючи розібратися в людях, прагни спочатку пізнати себе. 3. Добре підготувавши домашні завдання, можна отримати гарні оцінки. 4. Лише усвідомлення свого призначення дає нам змогу по-справжньому відчувати задоволення від життя. 5. Наполегливою працею можна досягти успіху.

Підрядна допусту

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною допусту називають таке складне речення, у якому підрядна частина виражає твердження, усупереч якому відбувається дія головної частини.

НАПРИКЛАД: *Хоч земля вся укрита снігами, моє серце в цвіті* (В. Сосюра).

незважаючи на що?

(хоч ...), [ ].

Підрядна частина допусту

<p>відповідає на питання:</p> <p>незважаючи на що? усупереч чому?</p>	<p>з'єднуємо з головною за допомогою</p> <p>сполучників: <i>хоч (хоча), дарма що, незважаючи на те що, хай, нехай, нащо</i>; сполучних слів: <i>як не, куди не, хто не, скільки не</i> та ін.</p>
---	---

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо підрядна частина допусту стоїть перед головною, то в реченні можуть бути протиставні сполучники *а, та, зате, проте, однак, але*. **НАПРИКЛАД:** 1. *Хоч і тепло ще, а осінь вже підходить крадькома* (Н. Забіла). 2. *Хоч козацька держава існувала не довго, однак вона мала вирішальний вплив на розвиток національної свідомості* (Із журналу).

241 Прочитайте виразно речення. Визначте межі головної та підрядної частин. Поставте питання від головної частини до підрядної. Назвіть засоби зв'язку.

1. Хоч тільки середина липня, але горобина починала червоніти (М. Малиновська). 2. І настрілявшись, вертались ми щасливі, дарма що промахів чимало в нас було (М. Рильський). 3. Хай лютує, казиться зима, все здолають людські теплі руки (В. Сюзюра).

242 Утворіть з кожної пари простих речень складнопідрядні речення з підрядними частинами допусту. Намагайтеся використати різні сполучники.

БРАЗОК. Відокремлені князівства були значною мірою самостійними. Князівства часто ворогували між собою. – Хоча відокремлені князівства були значною мірою самостійними, вони часто ворогували між собою.

1. У нашому місті ще немає велотреку*. Наші земляки були найкращими з велотуризму. 2. Підготовка до експедиції продовжувалася. Була дуже холодна зима. 3. У вікно вривалося свіже повітря. Було душно. 4. Мені не вдалося зустрітися з фаворитами футбольного турніру. До бліц-інтерв'ю з ними я готувався дуже ретельно. 5. Ставок був далеко від нашого села. Ми часто ходили на ставок ловити рибу.

243 I. Прочитайте текст. Сформулюйте його тему й основну думку. Назвіть відомих науковців і науковиць, які є гордістю України.

ІВАН ПУЛЮЙ

Гордістю й славою України є відомий у світі фізик Іван Пулюй.

Народився майбутній учений у 1845 році в містечку Гримаїлів на Тернопільщині в родині священника. За бажанням матері Іван вступив на богословський** факультет Віденського університету, хоча його набагато більше приваблювали природничі й точні науки. Згодом юнак продовжив навчання на філософському факультеті цього ж університету, а в навчальному закладі Страсбурга здобув ступінь доктора філософії.

Іван Пулюй

Іван Пулюй є винахідником багатьох фізичних і електротехнічних приладів. Багато з винаходів українського фізика одержали високі нагороди, зокрема на всесвітній виставці в Парижі. Саме Пулюєві належить першість винаходу рентгенівських променів. Як свідчать незаперечні факти, К. Рентген просто скористався результатами копіткої праці нашого земляка і поспішив першим публічно оголосити їх результати.

Про свою батьківщину Іван Пулюй ніколи не забував, хоч десятиліттями був вимушений жити й працювати в чужоземному оточенні у Відні й Празі. Річ у тому, що намагання вченого отримати посаду в Київському університеті наразилися на шалений опір царських урядовців.

Помер великий учений у Празі 1918 року й там же похований, хоч мріяв упокоїтися на рідній українській землі (За С. Зворським).

II. Випишіть із тексту три складнопідрядні речення з підрядними частинами допусту. Побудуйте схеми цих речень.

244 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Кого, на вашу думку, можна вважати великими українцями й українками?

* Велотрэк – спеціально обладнана доріжка для велосипедних змагань і тренувань.

** Богослівський – прикм. до богослів'я. Богослів'я – сукупність церковних учень про Бога й догмати релігії; теологія.

245 І. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте вид складнопідрядних речень, обведіть сполучники.

1. Скориставшись нагодою я щоб відновити в пам'яті берег свого дитинства вирішив відвідати рідне поліське обійстя... (В. Скуратівський). 2. Якщо людина прагне слави й насолоди це може збити її в протиприродний стан (Г. Сковорода). 3. Молодий капітан дарма що ця частина океану була далеко поза морськими шляхами вимагав од нічної вахти якнайсуворішої пильності (Ж. Верн). 4. Аби не витратити зайвих снарядів мусив зробитися снайпером (О. Довженко). 5. Якби був хліба край, то й під вербою рай (Нар. творчість). 6. Як приємно чути голос дорогої людини хоч вона і за тисячі кілометрів (Г. Дудка). 7. Десь об груди землі розбиваються лебеді щоб училися вірності люди у них (Є. Летюк).

II. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

246 Складіть і запишіть речення за схемами. Визначте вид підрядних частин, поставте усно питання від головної частини до підрядної.

1. [ ], (для того щоб ...).
2. [ ], (аби ...), [ ].
3. (якщо ...), [ ].
4. [ ], (дарма що ...).
5. (хоч ...), [але] .

247 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть замітку (6–7 речень) на вебсайт вашого навчального закладу про одну з останніх подій, яка відбулася в школі, місті, селі чи області. Використайте два складнопідрядні речення з підрядною частиною мети, умови або допусту.

ВАРІАНТ Б. Напишіть роздум у публіцистичному стилі «Чи варто протиставляти телебачення художній літературі?» (5–7 речень). Використайте одне складнопідрядне речення з підрядною мети та одне – з підрядною причини.

248 І. Прочитайте прислів'я. Поясніть їхнє значення. За яких життєвих ситуацій можна було б використати кожне з них?

1. Щоб лиха не знати, треба своїм плугом орати. 2. На те шука в річці, щоб карась не дрімав. 3. Не pomoже й булава, коли дурна голова. 4. Не клади пальця в рот, бо відкусять. 5. Де сила панує, там правда мовчить. 6. Чоловік має два вуха, щоб більше слухав, і один язик, щоб менше говорив. 7. Як немає сили, то й світ не милий. (Народна творчість).

II. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. Побудуйте схеми. Визначте види складнопідрядних речень.

249 Утворіть від поданих слів і запишіть просту форму вищого ступеня порівняння прикметників.

ЗРАЗОК. Широкий – ширший.

Дорогий, високий, дужий, близький, вузький, довгий, білий, низький, поганий, великий.

§ 22. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ (ОДНОРІДНА Й НЕОДНОРІДНА ПІДРЯДНІСТЬ)

*Про речення, у яких кілька підрядних частин
залежать від однієї головної частини*

250 А. Прочитайте речення. Одну чи кілька підрядних частин має кожне з них? А скільки головних?

1. Коли притомить нас дорога (дорога не у рік, а в вік), нап'ємось грому молодого, як п'ють з беріз холодний сік (Є. Гуцало).

2. Милуюсь неповторною красою, яку природа на землі створила, яку для нас навіки оживила незнаною щедротною рукою (В. Грінчак).

Б. У якому з наведених речень підрядні частини відповідають на одне й те саме питання, а в якому – на різні питання?

В. Зробіть висновок щодо особливостей будови складнопідрядного речення з кількома підрядними.

**Види
підрядності**

Складнопідрядним реченням з кількома підрядними частинами називають складне речення, у складі якого є одна головна й дві або більше підрядних частини. Залежно від структури складнопідрядні речення з кількома підрядними поділено на **три види**:

з однорідною
підрядністю

з неоднорідною
підрядністю

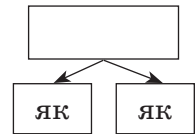
з послідовною
підрядністю

**Однорідна
підрядність**

У складнопідрядних реченнях з однорідною підрядністю однакові за значенням підрядні частини стосуються одного спільного слова в головній частині чи головної частини загалом. У таких реченнях підрядні частини завжди одного виду. **НАПРИКЛАД**:

Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає (Т. Шевченко).

про що?
[ ], (як ...), (як ...).

У наведеному реченні обидві підрядні частини є з'ясувальними й стосуються одного дієслова-присудка *розкажи* в головній частині.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У складнопідрядних реченнях з однорідною підрядністю в другій і наступних підрядних частинах сполучник чи сполучне слово можемо пропускати, а між цими частинами можемо вживати сполучник сурядності.

ПОРІВНЯЙМО:

Сполучник повторюємо	Сполучник НЕ повторюємо
<p>Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як у небі співають хори, як грають оркестри (М. Коцюбинський).</p> <p>[ ], (як ...), (як ...).</p>	<p>Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як у небі співають хори і грають оркестри.</p> <p>[ ], (як ...) і (...).</p>
<p>Нове свято радувало вже тим, що було тепло, що зеленіли дерева, що весело щebetали пташки.</p> <p>[ ], (що ...), (що ...), (що ...).</p>	<p>Нове свято радувало вже тим, що було тепло, зеленіли дерева, весело щebetали пташки (В. Минко).</p> <p>[ ], (що ...), (...), (...).</p>

Розділові знаки

Між двома однорідними підрядними частинами **коми не ставимо**, якщо ці частини з'єднано одним сурядним сполучником *чи, або, та (= і), і (й)*. **НАПРИКЛАД:**

1. *Пройшло немало років, **як погас вогонь війни і вичахли гармати*** (Д. Луценко).

2. ***Коли землероби обсіювались і наставало більше вільного часу, слов'яни справляли свято на честь Лада*** (Я. Головацький).

*Ми винуваті, **що міліють ріки і мілинами світять береги...***

головна   1-ша підрядна   2-га підрядна

ця частина спільна для двох підрядних   з'єднано одиничним сполучником *і*

I. Доведіть, що подані речення є складнопідрядними з однорідною підрядністю. Побудуйте схеми цих речень. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Там, де Ятрань круто в'ється, де холодна вода, там дівчина воду брала, чорнобрива, молода (*Нар. творчість*). 2. Не знаєм, де грози оселя, чи є туди які стежки (*Є. Гуцало*). 3. Якщо настала темна пора доби або коли вдень недостатня видимість, пішоходи, рухаючись проїзною частиною чи узбіччям, повинні використовувати світлоповертальні елементи (стрічку, наклейку, жилет тощо) (*З посібника*).

II. Перебудуйте останнє речення так, щоб після іменника *доби* можна було поставити кому.

251 Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Побудуйте схеми речень, визначте вид підрядності.

1. Бринять живою радістю ліси як ранок спалахне на небокраї як сонце огняне завісу піднімає із їх первісної і чистої краси (*В. Симоненко*). 2. Як гарно коли йде надворі дощ а в хаті теплий дух снує духмяний (*Г. Дудка*). 3. Я ладен стати й грудкою земною аби шуміла поруч десь ріка і небо голубіло наді мною (*Д. Луценко*). 4. Люблю весну коли плюскочуть ріки коли рида од щастя соловей і заглядає сонце під повіки у тишині задуманих алей (*В. Сосюра*).

Неоднорідна підрядність

У складнопідрядному реченні з неоднорідною підрядністю підрядні частини по-різному пояснюють головну частину, а саме:

- підрядні частини одного або різних видів стосуються різних слів у головній частині;
- одна підрядна частина стосується всього змісту головної частини, а друга – якогось слова в головній частині;
- підрядні частини різного виду стосуються одного слова в головній частині.

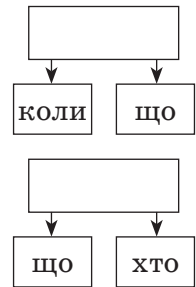
НАПРИКЛАД:

1. *Коли в тебе віра у працю згасає, поглянь на ту річку, що скелі зриває* (*Ю. Гойда*).

(коли ...), [ ], (що ...).

2. *Ті, що знаходять підкову, ніколи не думають про того, хто загубив її* (*В. Симоненко*).

[, (що ...),], (хто ...).

252 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте вид підрядності та кількість підрядних частин. Побудуйте схеми речень.

1. Супротивник який розкриває ваші помилки набагато корисніший за друга що приховує їх (*Леонардо да Вінчі*). 2. Коли папір з'явився на українських землях сказати важко бо через війни й пожежі мало старовинних документів збереглося (*А. Коваль*). 3. Тільки коли ми досягаємо мети ми вирішуємо що шлях був правильний (*П. Валері*). 4. Коли подме вітерець зламана бадиліна так поскрипує наче дивовижна істота скімлить і легенько стукає зубами (*Є. Гуцало*). 5. Із щедринок які взимку виспівувались під вікнами добрих людей я знав що за плугом навіть сам Бог ходив... (*М. Стельмах*).

II. Підкресліть займенники як члени речення.

253 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.* З'ясуйте, скільки частин має подане речення. Поясніть, чому немає коми перед виділеним сполучником *і*.

Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу і коли навіть ні про що писати (*Л. Костенко*).

254 І. Прочитайте текст. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци. Які почуття охоплюють вас, коли ви споглядаєте картину «Джоконда»?

ТАЄМНИЦЯ «ДЖОКОНДИ»

Л. да Вінчі. Мона Ліза
(Джоконда)

«Джоконда» – найзагадковіший твір Леонардо да Вінчі. І досі не з'ясовано, кого насправді зображено на картині, чому ця жінка в жалобі й водночас усміхається, що майстер хотів сказати людству цією роботою.

Про «Джоконду» напевне відомо лише те, що її написано на початку XVI століття. Спочатку вважали, що на картині зображено портрет Мони Лізи, дружини багатого флорентійського купця. Згодом з'явилися інші версії про те, що на картині не жінка, а чоловік, що Леонардо створив автопортрет. Версії продовжують виникати...

Завдяки характерній особливості творчості художника, «Джоконда» сприймається як образ людини загалом. Кожний бачить у ній те, що йому близьке, що хвилює. Тобто вона в одному образі уособила все людство з його минулим і майбутнім, жіночим і чоловічим початками, миттєвим і вічним, тривалою боротьбою

між добром і злом.

«Джоконда» – це не портрет коханої жінки. Це сповідь художника у фарбах, його розуміння людини, світу, самого себе (За Є. Богатом).

II. Випишіть із тексту складнопідрядні речення з кількома підрядними. Обґрунтуйте свій вибір. У виписаних реченнях підкресліть граматичні основи.

255 Складіть і запишіть речення за схемами. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. [ ], (що ...) і (що ...).

3. (коли ...) [ ], , (який ...).

2. [ ], (що ...) і (що ...).

256 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Побудуйте схеми. Назвіть засоби зв'язку між частинами речень.

1. Як тільки займався світанок і як тільки птаство здіймало свій різноголосий концерт дідусі вже сиділи за столом і пили каву (М. Гоголь). 2. Я тут живу, на добрій цій землі де йдуть дощі і дозріває колос де білим цвітом облітають дні і став піснями мій жіночий голос

(Г. Чубач). 3. А коли відлетять в далину журавлі і зів'яну десь квіткою в житах волошковою та калина червона на могилі моїй буде вічно співати українською мовою (Є. Лещук).

257 Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктограми й орфограми.

1. Людина яка перестає вчитися не пови(н, нн)а дивуватися тому що вона блукає в пітьмі небезпечних часів (Г. Форд). 2. Звечора коли всі люди були зайняті святом запряг він свої волики й поскрипів поло(с,з)ками з села (І. Цюпа). 3. Дзвенять німою тугою ліси коли їх ніч тр(е,и)мтлива обнімає і від очей у ревності ховає принади їх первісної краси (В. Симоненко). 4. Біда навчить кому руку подати і від кого прийняти чесний хліб (Д. Павличко). 5. Коли пісні мого краю плывуть у рідних голосах мені здається що зб(е,и)раю цілющі трави я в лугах (М. Рильський).

II. Побудуйте схеми речень. Визначте видпідрядності.

 258 Запишіть слова разом або з дефісом. Правильність написання перевірте за українським правописом у новій редакції (2019 р.).

Перекооти/поле, авіа/лайнер, гео/політика, Ново/українка, лікар/терапевт, інженер/механік, сон/трава, євшан/зілля, жук/рогач, екс/чемпіон, міні/спідниця, кисло/молочний, машино/будівний, кисло/солодкий, хіміко/біологічний, західно/український, атомно/молекулярний, всесвітньо/історичний, жовто/блакитний.

§ 23. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ (ПОСЛІДОВНА ПІДРЯДНІСТЬ)

Про складнопідрядні речення, у яких є кілька підрядних частин, але лише одна з них залежить від головної частини

 259 А Прочитайте речення. Скільки підрядних частин має кожне з них?

1. *Настане час, коли наші нащадки дивуватимуться, що ми не знали таких очевидних речей* (Сенека Молодший).

2. *Живе лиш той, хто не живе для себе, хто для других виборює життя* (В. Симоненко).

Б У якому з наведених речень друга підрядна частина залежить не від головної частини, а від першої підрядної?

В Зробіть висновок щодо особливостей будови складнопідрядного речення з послідовною підрядністю.

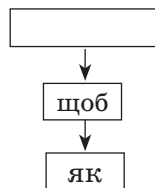
Послідовна підрядність

У складнопідрядному реченні з послідовною підрядністю перша підрядна частина залежить від головної частини, друга – від першої підрядної, третя – від другої і т.д. **НАПРИКЛАД:**

Послідовна підрядність

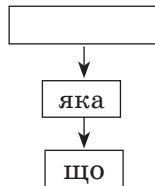
1. Епохо, дай мені завзяття на кожен день, на кожну мить, **щоб міг нащадкам розказати я про те, як ми навчилися жити** (П. Сингаївський).

[ ], (щоб ...), (як ...).

2. У садку панує урочиста, замислена тиша, **яка мимоволі примушує прислухатися до того, що діється в твоїй душі** (Є. Гуцало).

[ ], (яка ...), (що ...).

260 I. Спишіть складнопідрядні речення з послідовною підрядністю, розставлюючи пропущені розділові знаки.

1. Шум дощу був такий спокійний і тихий що зовсім не вірилося що в таку ніч тисячі людей місять болото по грузьких дорогах (Г. Тютюнник). 2. Я ніколи не забуду тих важких часів які випали на долю мого народу коли я ще грався в ляльки (Ю. Збанацький). 3. Школа є доброю тільки тоді коли вона усвідомила ті основні закони якими живе народ (Л. Толстой). 4. Машина мчить краєм степу звідки на всю широчінь видно морську затоку і скелю крейсера що видніє в сліпучій далечі (О. Гончар). 5. Мене приніс на наш город лелека що знов за мною прилетить здалека і вже навіки віднесе туди де книг крильми шумить бібліотека (Д. Павличко).

II. Побудуйте схеми речень. Визначте види підрядних частин.

261 Доберіть до кожного речення схему. Обґрунтуйте свою відповідь.

1. Хто не вміє мовчати, поки не настане час говорити й діяти, той не справжня людина (Т. Карлейль).

А ( ), ( ), [ ].

2. Перше слово, з якого хочеться почати, коли пишеш про Львів, – це любов (Р. Лубківський).

Б [ ], ( ), ( ).

3. Добре, що напроти його будинку знаходився сад, звідки долинали пташині голоси (І. Цюпа).

В [( ), ( ), ( ),].

4. Василько захвилювався, почав закидати вудочку майже раз по раз і міняти черв'яків, бо ті, що побували у воді, здавалися йому негодящими (Гр. Тютюнник).

Г [ ], ( ), ( ), ( ),).

Розділові знаки

Збіг двох сполуків

У разі збігу двох сполучників (сполучних слів) на зразок **що якщо, що якби, що коли, що поки, бо як, бо коли** і под. перед другим із них **коми не ставимо**, якщо в наступній частині речення є співвідносні слова **то, так**.

ПОРІВНЯЙМО:

Розділові
знаки

1. Надію в хаті поважайте, її на видному тримайте, **бо, де** у хаті вона є, туди і щастя забреде (*С. Горлач*).
2. Ви скажіть своєму пану, що заплати не бажаю, **бо коли** я що дарую, **то** назад не забираю (*Леся Українка*).

262 КОЛО ДУМОК. З'ясуйте, чому в першому реченні між виділеними сполучниками кому ставимо, а в другому – ні. Побудуйте схеми речень.

1. Теж на болоті росли кумедні кактуси і ніжні мімози, **що, коли** до них приторкнутися, звертали своє листячко (*О. Ольжич*).
2. Отут, серед цвіту, здається, **що якби** людина навчилася мудрості в дерев, то не була б ворогом самій собі і природі (*Є. Гуцало*).

263 I. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки. Побудуйте схеми речень.

1. Увесь світ уже усвідомив якої шкоди завдають екології планети пластикові пакети якими ми звикли користуватись у супермаркетах.
2. Використання поліетиленових пакетів викликає серйозні заперечення з боку екологів адже пакети які викинули на смітник зберігаються в довкільлі тривалий час і не піддаються біологічному розкладанню.
3. Першою країною яка заборонила тонкі поліетиленові пакети ще в 2002 році був Бангладеш де «пластик» блокував водостічну систему, посилюючи смертоносні повені.
4. Не так давно в Європі схвалили директиву яка зобов'язує країни Європейського Союзу обмежувати використання поліетилену.

II. Складіть складнопідрядне речення з послідовною підрядністю про бережливе ставлення до природи.

264 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Чи згодні ви з тим, що потрібно повністю відмовитися від використання поліетиленових пакетів? Яка їм може бути альтернатива?

265 I. Прочитайте текст. Поміркуйте, чим для кожного з нас є родина.

ДЕРЕВО ТВОГО РОДУ

Раніше я думав, що минуле не має для людини жодного значення, бо важливо лише те, що відбувається зараз. Звісно, я ходив до музеїв, де зберігалось чимало реліквій минувшини... Бував і в історичному, у якому теж є якісь документи й світлини, що пожовтіли від старості.

Але я ніколи не замислювався над тим, що за кожним документом чи фотокарткою криється чиясь доля. Доля, прожита від початку й до кінця. Доля людини, яка існувала на землі серед безлічі інших людей. І що я теж маю власну історію. Звісно, вона лише починається.

Родина Королів
(Тернопільщина, 1913).
Фото з архіву Українського
національного музею
в Чикаго

Але цілком зрозуміло те, що вона матиме свій шлях, який поки що криється в тумані.

Але ж ця моя доля не починається зненацька, мов злива! Вона має свої витоки. І що глибше вони занурені в часі, то багатшою може бути людина, тому що знає, хто вона, звідки походить її рід, які люди започаткували його. Усе це виявилось таким несподіваним і цікавим, що я тут же почав малювати своє «родове дерево», як нас учив викладач історії. Але тоді ми поставилися до цього «дерева» несерйозно й малювали на ньому якихось кривих пташок та яблука з кумедними пиками чи ще якихось чортиків. І отримали незадовільні оцінки. Тепер мені закортіло все зробити як слід. І зовсім не на оцінку! (За І. Роздобудько).

II. Знайдіть у тексті складнопідрядні речення з послідовною підрядністю. Побудуйте схеми цих речень.

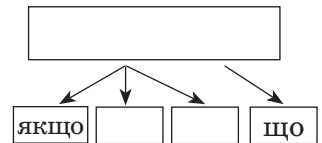
III. Доберіть якнайбільше спільнокореневих слів до слова *рід*.

Змішана підрядність

Серед складнопідрядних речень з кількома підрядними є речення, у яких поєднують однорідну, неоднорідну чи послідовну підрядність. **НАПРИКЛАД:**

Однорідна й неоднорідна підрядність

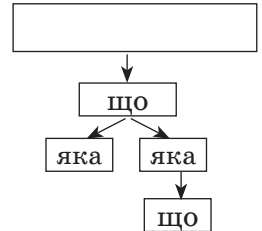
Якщо тебе мужність покине крилата, байдужість підступить, душа обміліє, знайди безіменну могилу солдата і вічний вогонь, що над ним пlogenіє (Л. Забашта).

(якщо ...), (...), (...), [ ], (що ...).

Послідовна й однорідна підрядність

Треба було ще глибоко розуміти, що мова тільки та невичерпно багата й гарна, яка виплекана рідним народом, яка живиться з народних джерел, що ніколи не замулюються (П. Панч).

[ ], (що ...), (яка ...), (яка ...), (що ...).

266 I. Прочитайте речення. Доведіть, що кожне з них є складнопідрядним з кількома підрядними.

1. Якби я керував цим музеєм я постарався б хоча б одну кімнату у якій жив Михайло Михайлович обставити точнісінько так якою вона була в ті роки коли там жив письменник (*Ю. Яновський*). 2. Хтось сказав що всі люди скільки їх є на світі філософи (*Ю. Збанацький*). 3. Прощите яскравими зорями небо звисає так низько що коли б не скеля яка його підпирає воно спустилося б прямо на нас (*А. Дімаров*). 4. Мабуть найстрашніше що є на Землі це людина яка виходячи з особистих мотивів може зашкодити великому колу своїх побратимів (*О. Резніченко*).

II. Спишіть речення, розставте пропущені розділові знаки. Побудуйте схеми речень.

III. Поясніть, як ви розумієте сказане в четвертому реченні. Чи згодні ви з автором?

267 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою схеми речень. Визначте за схемами види підрядності та складіть усно за цими схемами речення.

1. (хоча ...), [ ], (коли ...).

4. [ ], (щоб ...), (бо ...).

2. (щоб ...), (щоб ...), [ ].

5. [ ], (коли ...), (як ...).

3. [ ], (...), [ ], (...).

6. [ ], (...), (...), [ ], (...).

268 Підготуйте й запишіть коротке висловлення (5–7 речень) на одну з тем: «Береться мудрість не із заповітів», «Найважче – це творення себе». Використайте два складнопідрядні речення з кількома підрядними.

269 I. Доберіть до поданих складнопідрядних речень ще по одній підрядній частині й запишіть. Чи завжди потрібно повторювати сполучник, якщо підрядні частини однорідні?

1. Здавалося, що сніг ітиме весь день. 2. Мені подобається, коли соковиті яблука падають у траву. 3. Я довго їхав польовою дорогою, вздовж якої цвітуть сині сокирки. 4. У юності я регулярно влаштовував собі сповідь, що я зробив за місяць доброго. 5. Земля відчуває своїм лоном, що скоро вже настане весна. 6. Коли надходить темна ніч, ліси дзвенять німою тугою.

II. Визначте види утворених складнопідрядних речень з кількома підрядними.

270 З'єднайте послідовно наведені частини за допомогою сполучників (сполучних слів), щоб утворилися складнопідрядні речення з кількома підрядними. Речення запишіть.

1

Засновник компаній «Tesla» і «SpaceX» Ілон Маск заявив

його компанія «Neuralink» розробляє технологію

дасть змогу людям спілкуватися без використання мови.

2

Україна активно долучилася до процесу формування відкритого для всіх інформаційного суспільства

кожен міг би створювати інформацію, мати до неї доступ, користуватися та обмінюватися нею

інформаційно-комунікаційні технології є ключовим чинником розвитку економіки.

3

Розмірковуючи про професії майбутнього, не варто забувати

одним із символів нового екологічного суспільства стане атомна енергетика

зможе забезпечити стабільні ціни на електричну енергію та мінімально впливатиме на довкілля.

271 І. Випишіть, розставляючи розділові знаки, спочатку складнопідрядні речення з неоднорідною підрядністю, потім – з однорідною, а потім – з послідовною.

1. Але правди в брехні не розмішуй не ганьби все підряд без пуття бо на світі той наймудріший хто найдужче любить життя (*В. Симоненко*). 2. Як тільки наступив вечір попереду встали силуети гір ніби вони виступали з блакиті самого небосхилу (*О. Гончар*). 3. Ми працюю любимо що в творчість перейшла і музику палку що ніжно серце тисне (*М. Рильський*). 4. Напитай мені, брате, хату щоб корінням росла з Дніпра і щоб вікнами для добра слала пісню свою багату (*М. Боровко*). 5. Тепер чекай коли наснитися літо і спогади у серці оживуть (*І. Турчин*). 6. На твоєму людському шляху каміння яке ти повинен прибрати щоб тим хто за тобою було легше (*В. Сухомлинський*). 7. Скільки б не судилося страждати все одно благословлю завжди день коли мене родила мати для життя для щастя для біди (*В. Симоненко*).

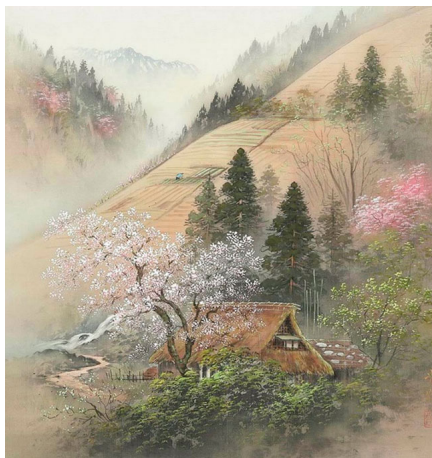
II. Побудуйте схему одного речення з кожної групи (на вибір). Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

272 Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву **е** або **и**. Правильність написання перевірте за словником.

Поп..лястий, мер..хтіти, продзв..нів, прин..су, ч..кати, справ..дли-
вий, др..жати, кр..слатий, заст..лаю, ш..нель, виш..нька, печ..во, ме-
реж..во, мар..во, пр..зидент, д..ректор, пр..амбула, пр..стижний.

§ 24. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ»

273 І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Яке речення виражає основну думку прочитаного?

К. Кодзіма (Японія)

значено. Хіба захочеться вік вікувати в такій оселі? Лише глянеш на неї – і уявляєш, як швидко все це може обернутися на дим.

Хоча наш дім – лиш тимчасове при-
становисько на цьому світі, та все ж як
гарно, коли в ньому все гармонійно,
усе до ладу.

В оселі, де мешкають у злагоді добрі
люди, навіть місячне сяйво, що просі-
юється крізь вікна, немовби глибше
западає в душу. Нехай будинок не но-
вий і не вражає блиском, та чару спов-
нені й старезні зарості дерев навколо
нього, й садові трави, що ростуть як
заманеться.

Безрадісне і гнітюче враження
справляє старанно вивершена майстра-
ми будівля, усередині якої рідкісні й
пишні меблі вишикувано рядами, а зо-
вні, у садку, усе росте лиш там, де при-

Узагалі ж саме вигляд будинку може багато повідомити про сутність власника (За *Кенко-хоші*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть у тексті синонім до слова *злагода*. Поясніть значення слів. Що означає вислів «жити в злагоді із собою»? Як він співзвучний із принципом «свідомого споживання»?
2. Випишіть із тексту складнопідрядні речення з кількома підрядними. Визначте вид підрядності.
3. Побудуйте схеми виписаних речень.
4. Знайдіть складнопідрядні речення з однією підрядною частиною. Виконайте письмово синтаксичний розбір одного з них.
5. Складіть і запишіть речення, яке за будовою відповідало б останньому реченню тексту.

Складіть усім класом список найпопулярніших (найцікавіших, найзагадковіших, найуспішніших, найбільш творчих тощо), на вашу думку, особистостей сучасності (20–25 прізвищ).

ПРОЕКТ

Потім об'єднайтеся в групи по 2–4 особи. Кожна група має обрати одне прізвище зі списку. Використовуючи різні джерела інформації, напишіть презентаційне есе про обрану вами особистість.

Вимоги до тексту:

- 1) щонайменше п'ять складнопідрядних речень з однією підрядною частиною (види підрядних частин мають бути різними);
- 2) щонайменше два складнопідрядні речення з кількома підрядними (підрядність має бути різною);
- 3) щонайменша одна цитата.

Презентуйте результати роботи перед класом або розмістіть підготовлені тексти на сайті вашого навчального закладу.

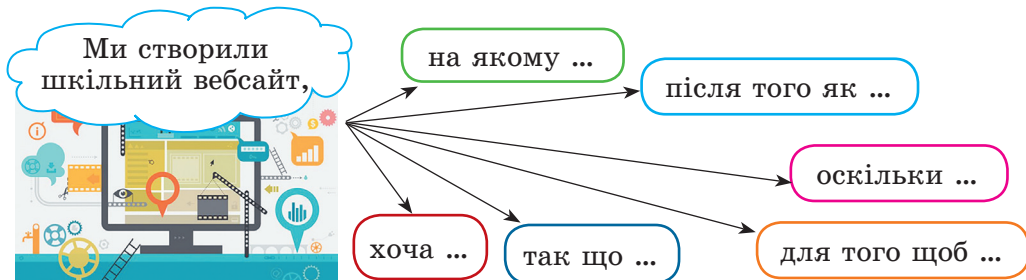

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Спілкування – велике мистецтво, якого потрібно наполегливо вчитися. Упродовж життя людина пізнає секрети спілкування, учиться на чужих і власних помилках. Багато корисних порад щодо того, як стати гарним співрозмовником, як знайти спільну мову з оточенням, як підтримувати доброзичливі стосунки з людьми, та багато іншого є в книжках **Іржі Томана** «Мистецтво говорити» та **Дейла Карнегі** «Як знаходити друзів і впливати на людей». Прочитайте ці книжки й поділіться своїми «знахідками» з однокласниками й однокласницями, рідними та близькими людьми.

274 Складіть і запишіть складнопідрядні речення, використовуючи подану схему. Визначте вид складнопідрядних речень.

275 Відредагуйте усно речення. Поясніть суть допущених помилок у вживанні сполучників.

1. Протокол зборів підписали всі члени комісії, одначе з окремими зауваженнями.
2. Оленко, одягни теплішу куртку, зважаючи на те що сьогодні прохолодно.
3. Учитель сказав, що Дмитро пропустив багато уроків, що може погано вплинути на успішність, що є неприпустимим.
4. Що більше працюватимеш, тим більше матимеш.
5. З вересня по жовтень музей не працюватиме, позаяк зачинається на ремонт.
6. Як не старався, але однак не міг усього зробити.

276 Складіть і запишіть речення за схемами. Виконайте письмово синтаксичний розбір одного складеного речення.

1. [ ], (що ...), (що ...), (який ...).   3. [ ], (коли ...) і ( ).

2. [ ], (де ...), (де ...).   4. (хоч ...), [ ], (бо ...).

277 I. Прочитайте одне з правил життя американського бізнесмена Білла Гейтса. Як ви розумієте прочитане? Чи погоджуєтесь з автором?

Білл Гейтс

До дня твого народження твої батьки не були такими нудними й нецікавими, якими вони здаються тобі зараз. Вони стали такими, заробляючи на твоє безтурботне дитинство, перучи твій одяг і слухаючи твою нескінченну балаканину про те, який ти класний. Тому перед тим, як іти рятувати ліси Амазонки, які нібито знищує жадібне покоління твоїх батьків, спробуй спочатку навести лад у своїй кімнаті (Б. Гейтс).

II. Напишіть текст під диктовку. Написане звірте з надрукованим. Поясніть суть допущених помилок, якщо такі були.

III. Знайдіть складнопідрядне речення з кількома підрядними та побудуйте його схему.

278 I. Прочитайте текст. Розкажіть, які почуття оволоділи хлопцем, коли він зрозумів, що закохався. Чому він вирішив стати непомітним?

ЮЛІАНА

Я не хотів думати про ту дівчину, але є речі непідвладні нашій волі. Отож, непідвладним власній волі став і сам. Ні, я вже не виставлявся їй на очі. Я нишком дивився на неї на перервах так, щоб вона того не помічала. У цей день довідався, що ім'я в неї красиве й рідкісне – Юліана...

Це ім'я чомусь у мене пов'язувалося із Шекспіровою Джульєттою, і вона в житейській нашій виставі цілком на ту роль підходила. Зате я на роль Ромео не підходив ніяк.

Був сьогодні неуважний. Може, трохи й сумний. Дивився я на Юліану, і щось таке незбагненне зі мною творилося! Тиха радість мене охоплювала, щось мене зачарувало. Дивився у вікно, за яким і досі йшов сніг, і відчував у тому снігу сховану солодку таємницю. Сам запинався тією солодкою таємницею, так що навіть наші дівчата почали на мене позирати. І я вирішив стати сірим та непомітним, посірів у своєму сірому кутку і навіть скривився, ніби в мене й справді боліла голова...

Друге, що мене турбувало і про що хотів посильно дбати, – це те, аби мого незвичайного до неї інтересу не помітила сама Юліана. По-перше, не надіявся, що моє почуття буде розділене і що не піддамся я і з її боку глузу. По-друге, ще не вірив сам собі, адже сьогодні в мені цвіте біла вишня, а завтра можу прокинутися з холодним серцем. Хіба мало химер* нас у цьому світі побиває?

А це таки була химера, маленьке безумство, супроти якого не знаю інших ліків, як пережити його й забути (За В. Шевчуком).

I. Марчук. Портрет

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть із тексту складнопідрядні речення із з'ясувальними підрядними частинами. Визначте засоби зв'язку частин.
2. Виконайте письмово синтаксичний розбір виділеного речення. Обґрунтуйте розділові знаки.
3. Визначте, які види складнопідрядних речень з підрядними обставинними є в тексті.
4. Обґрунтуйте наявність або відсутність коми перед усіма сполучниками *і* в реченнях тексту.

*Химéра – (перен.) дивовижна фантазія, нездійсненна мрія, витвір уяви; дивовижні примхи; дивна поведінка кого-небудь; дивацтва.

 279 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Чим прекрасне почуття закоханості? У чому, на вашу думку, полягає краса людських взаємин?

 280 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Створіть невеликий допис на вебсайт про успішну участь молоді у Всеукраїнському фестивалі-конкурсі скрайбінг-роликів «Покоління мобільного інтернету» з використанням складнопірядних речень (інформацію про конкурс зібрати в інтернеті).

ВАРІАНТ Б. Складіть роздум (7–9 речень) за змістом прислів'я (наприклад: *Криницю копай не тоді, як спрага замучила; Хоч совість і беззуба, а загризти може*) з використанням складнопірядних речень.

ВАРІАНТ В. Складіть роздум (7–9 речень) про роль спорту в житті молоді, основну думку якого виражено епіграфом «*Як здоров'я зникає, то щастя тікає*» або «*Якщо ти хочеш зміцнити дух, підтримуй силу тіла*». Використайте складнопірядні речення.

ВАРІАНТ Г. Створіть текст (5–7 речень) звернення-прохання до однолітків про допомогу людям, які стали жертвами стихійного лиха (з уживанням складнопірядних речень з пірядними способу дії та ступеня).

 281 I. Прочитайте фразеологізми. Поясніть їхнє значення. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

Танталові муки, піррова перемога, узяти гору, кирпу гнути, як корова язиком злизала, хоч греблю гати, витрішки продавати, покласти в довгий ящик, за сімома замками, як рак свисне, сім п'ятниць на тиждень.

II. Складіть і запишіть із двома фразеологізмами (на вибір) складнопірядні речення. Підкресліть фразеологізми відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

282 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Побудуйте схеми. Визначте вид пірядності (однорідна, неоднорідна, послідовна).

1. Мовили що колись із цього каменя боги деревленської землі скинули в чорторії якогось київського заброду-священника що хотів був їх віру замінити новою, ромейською (*Р. Іванченко*). 2. Коли **землероби** обсіювались і наставало більше часу коли проміння сонця припікало відчутніше і розвиток органічного життя йшов швидше слов'яни справляли свято на честь Лада (*Я. Головацький*). 3. Там де річка перетинає давні кристалічні породи над її стійким правим берегом височить велика кам'яна брила що нагадує голову древнього рицаря який вдивляється в блакить річки (*Г. Скурлат*). 4. Отакого вечора коли цвітуть садки і з кожного лунає знеможливе пташине **щебетання** гостріше відчуваєш самого себе і все те, що тебе оточує (*Є. Гуцало*). 5. Тиша стояла така містка що Дмитро почув як б'ється його серце (*Є. Гуцало*). 6. Далекий вогник на хуторі біля містечка здається мені зорею що стала в чиємусь вікні щоб радісніше жилося добрим людям (*М. Стельмах*).

II. Розберіть за будовою виділені слова, визначте спосіб їхнього творення.

283 САМОПЕРЕВІРКА. Продовжте усно речення.

1. Вивчивши тему «Складнопідрядне речення», я зрозумів (зрозуміла), що ...
2. Найскладнішим під час вивчення цієї теми для мене було ...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на ...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте правильність виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Складнопідрядним з означальною підрядною частиною є речення

- А І вже тиха-тиха пісня снується з висоти, де обнялися голубе небо й зелені голови співучих осококів (*І. Цюпа*).
- Б Похибки друзів ми повинні вміти виправляти або зносити, коли вони несерйозні (*Г. Сковорода*).
- В І якщо впадеш ти на чужому полі, прийдуть з України верби і тополі (*В. Симоненко*).
- Г Повітря стало таким прозорим, що було далеко видно голі дерева понад шляхом... (*Гр. Тютюнник*).

2. Складнопідрядним із з'ясувальною підрядною частиною є речення

- А Приїжджайте частіше додому, щоб не мучила совість потому (*М. Луків*).
- Б Люди перестають мислити тоді, коли перестають читати (*Д. Дідро*).
- В Спасибі, нене, що ти навчила дзвінкої мови з дитинних літ (*П. Ребро*).
- Г Молодієш, Києве, хоч старий літами, і гордишся знову ти парками й садами (*Д. Луценко*).

3. У реченні *Хоч козацька держава існувала не довго й посідала тільки частину української території, однак мала вирішальний вплив на розвиток національної свідомості* (Із журналу) є підрядна частина

- А часу
- Б з'ясувальна
- В допусту
- Г наслідку

4. Схемі [$\overbrace{\quad}$], ($\overbrace{\quad}$), ($\overbrace{\quad}$) відповідає речення

- А У садку теж панує урочиста, замислена тиша, яка мимоволі примушує прислухатись до того, що діється в твоїй душі (*Є. Гуцало*).
- Б Якби подув вітер, якби подужчала на озері хвиля, то острівець міг би чи за хвилею поплисти, а чи за вітром злетіти вгору (*Є. Гуцало*).
- В Квітне сонях до сходу лицем, йому бджоли гудуть стоголоса, я усім говорила про це, та ніхто не хотів мене слухать (*Г. Чубач*).
- Г Коли ви не знаєте, як наші матері білили полотна, то ви багато чого втратили (*За М. Стельмахом*).

5. Установіть відповідність між реченням та видом підрядності (один вид є зайвим).

Речення

Вид підрядності

1 Навіть коли підхопили пісню всі разом, було чути дзвінкий голос Сашка, що чайкою злітав над хвилиєю інших голосів (<i>В. Нестайко</i>). 2 Приїхали до лісу, в якому дід наобіцяв такі високі черешні, які більше ніде не ростуть, і такі смачні ягоди, які більше ніде не родять (<i>Є. Гуцало</i>). 3 Над притомленим завороженим степом стояла така тиша, що чути було, як знизу дихає колос, а згори випадають роси... (<i>М. Стельмах</i>).	А однорідна підрядність Б неоднорідна підрядність В послідовна підрядність Г послідовна й однорідна підрядність

6. Схема [ ], ( ), ( ), ( ) відповідає реченню

- А з послідовною підрядністю
- Б з послідовною й однорідною підрядністю
- В з неоднорідною підрядністю
- Г з послідовною й неоднорідною підрядністю

7. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

- А Орбіту літа дописав листок і ліг на стежку, що прямує в осінь (*М. Боровко*).
- Б Дикі гуси зчиняють таке верескливе гелґотання, що, почувши його, довго не можеш витіснити із серця смутку (*Із журналу*).
- В Завжди приємно було згадувати все, що зробив доброго, бо тільки воно вводить нас у коло інших людей, робить їх братами, а не просто сусідами (*В. Стус*).
- Г Коли до тебе прилечу засяє все навкруг, як після теплого дощу в росі важкій зелений луг (*Д. Павличко*).

8. Правильно розставлено розділові знаки в реченні

- А Докласти треба руки мозолясті, щоб красувався вбогий переліг, нечувано багатим урожаєм (*М. Рильський*).
- Б Коли до річки Орелі ще траплялись де-не-де села, то за річкою вже був голий степ (*П. Панч*).
- В Я воскрес, щоб із вами жити під шаленством весняних злив (*В. Симоненко*).
- Г Данило постукав у віконце щоб мати одчинила йому двері, прислухався до її ходи (*М. Стельмах*).

9. Складіть складнопідрядне речення з однорідною підрядністю. Накресліть його схему.

10. Із двох простих речень складіть і запишіть складнопірядне з підрядною частиною наслідку. Накресліть схему.

Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінці.
Дерева потопали в тумані.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які речення є складнопірядними? Скільки підрядних частин може мати складнопірядне речення? Яке місце може займати підрядна частина стосовно головної?

2. Назвіть засоби зв'язку частин складнопірядного речення. Чим між собою різняться сполучники й сполучні слова? Наведіть приклад речення, частини якого з'єднано за допомогою сполучного слова.

3. На які види за значенням поділяють підрядні частини?

4. Розкажіть про особливості складнопірядних речень з означальними підрядними частинами. Наведіть приклади.

5. Розкажіть про особливості складнопірядних речень із з'ясувальними підрядними частинами. Наведіть приклади.

6. На які різновиди поділяють складнопірядні речення з обставинними підрядними частинами? Які обставинні підрядні частини не відповідають на питання? Наведіть приклади речень з підрядними мети й причини.

7. Назвіть найхарактерніші ознаки складнопірядних речень з неоднорідною та однорідною підрядністю. Наведіть приклади.

8. Яка особливість складнопірядних речень з послідовною підрядністю? Чим ці речення відрізняються від інших видів складнопірядних речень з кількома підрядними?

9. Розкажіть про розділові знаки та інтонацію в складнопірядних реченнях. Коли між двома підрядними частинами коми не ставимо?

10. Пригадайте 3–4 прислів'я, які за будовою є складнопірядними реченнями. Визначте вид цих речень.

Моя сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ

- Наймісткішим на Землі словом вважається «мамихлапинатана», що означає «дивитися один на одного з надією, що хто-небудь погодиться зробити те, що бажають обидві сторони, але не хочуть робити».
- На Африканському континенті більше як 1000 різних мов. А в мові берберів у Північній Африці навіть немає писемної форми.
- У письменника Ернеста Вінсента Райта є роман «Гедсбі», який складається з понад 50 000 слів. У всьому романі немає жодної букви Е (найчастіше вживаної букви англійської мови).
- В алфавіті кхмерів 72 букви, а в алфавіті туземців острова Бугенвіль – лише 11.
- Запис слова «метро» по-японськи складається з трьох ієрогліфів, що означають «низ», «ґрунт» і «залізо».

ЯК ЦЕ БУЛО

ЗВІДКИ ТВОЄ НАЙМЕННЯ?

За однією з версій, назва міста **Вінниці** походить від річки Віннички. А назву цієї водойми пов'язують із давнім словом *вєнч* (*вінч*) – заплетений у косички сніп, тобто Дідух.

Місто **Львів** заснував князь Данило Галицький і назвав його на честь свого сина Лева.

Назва міста **Полтави**, за однією з версій, походить від назви річечки Лтава – правої притоки Ворскли.

Походження назви міста **Суми** пов'язують з річками Сума́ та Сумка. Легенда розповідає, що нібито на березі цієї річки знайшли три мисливські суми (сумки). Проте таке тлумачення історично не обґрунтоване.

Назву міста **Харкова** одна з легенд пов'язує з іменем козака Харка, який заснував це поселення.

КОРАБЕЛЬ

Слово *корабель* у нашій мові відоме з досить віддалених часів. Це пряме усне запозичення з грецької мови, без посередництва цілої низки мов і народів, як ми здебільшого спостерігаємо. Чи є в нас докази того, що це запозичення відбулося саме усним шляхом? Є, ось хоча б такий. Слово *карабос* у греків означало «морський рак», «краб». Вони цим словом, ужитим у переносному, образному значенні, називали певний вид своїх суден. Виходить, що це була не офіційна, а вільна, невимушена, розмовна назва. Такі слова, як правило, переходять з мови в мову усним шляхом, через безпосереднє спілкування людей. Не лише ми запозичили в греків це слово. Воно було й у римлян (*карабус*), потім в італійців (*каравела*), в іспанців та ін. У давньоруській мові воно мало форму *корабль*, у багатьох слов'ян (болгар, чехів, словаків, поляків, сербів та ін.) форму *кораб* (За А. Коваль).

УСМІХНІМОСЯ

Бабуся виховує внука:

– Ну скільки можна гратися?! Почитай краще класиків, у їхніх творах є відповіді на всі запитання.

– Цікаво, а що вони радять робити, якщо комп увесь час висне?

Прийменник *по* НЕ МОЖНА вживати в таких сполученнях:

у службових справах до квітня включно за дорученням за підозрою в чомусь на прохання на замовлення після закінчення з деяких причин з ініціативи за освітою лікар	за зразком за описом після одержання за дорученням керівника за пропозицією за наказом командира з примусу за свідченням очевидців за сімейними обставинами через сімейні обставини	у приватній справі з особистих питань передати у спадщину поради щодо оздоровлення називати на ім'я старший за званням екзамен з історії через хворобу надіслати поштою
---	--	---

РОЗРІЗНЯЙМО

Потóковий – який здійснюється безперервним потоком; конвеєрний (*потокове виробництво, збирання*).

Потóчний – який є, існує, відбувається тепер; повсякденний (*поточний рік, момент, ремонт*).

* * *

Програ́мний – який містить у собі програму, визначає основу діяльності, програму, що нею керується (*програмний документ, задум*).

Програмо́вий – який є в навчальній програмі (*програмовий матеріал з математики, твір*).

Програмо́ваний – який здійснюється за допомогою програмування-кодування і комп'ютерів (*програмоване навчання, вивчення мови*).

* * *

Розу́мний – який наділений розумом, розсудливий, кмітливий; який діє розумно (*розумна дитина, господина*).

Розумо́вий – який стосується діяльності розуму, пов'язаний з нею (*розумова діяльність, праця, зрілість*).

Розу́мно – у сполученні: розумно жити, планувати, витратити сили.

Розумо́во – у сполученні: розумово розвинений.

НАГОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО

Прикметники, які мають:

наголошене закінчення -ий

біржовий	терпкий
грунтовий	тонкий
житловий	товстий
листяний	торф'яний
маршовий	фаховий
мілкий	чарівний
новий	черговий
пільговий	черствий

наголошений корінь або суфікс

визво́льний
виче́рпний
гетьма́нський
зру́чний
квасоле́вий
ко́сий
опто́вий
поя́рковий

УНИКАЙМО ЗАЙВОГО СЛОВА

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
дебют	перший дебют
інтер'єр	внутрішній інтер'єр
вакансія	вільна вакансія
лейтмотив	головний лейтмотив
долоні	долоні рук
ентузіазм	завзятий ентузіазм
кілька років тому	кілька років тому назад
віртуоз	майстерний віртуоз
власна думка (моя думка)	моя власна думка
сувенір	пам'ятний сувенір
авангард	передовий авангард
аншлаг	повний аншлаг
у травні	у травні місяці

КОРИСНО ЗНАТИ

**БРАЗИКИ ІМЕННИКІВ, ЩО НАЗИВАЮТЬ ЛЮДЕЙ
ЗА МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ АБО НАЦІОНАЛЬНІСТЮ**

Країна, місто	Назви людей
Австрія	австрієць, австрійка
Австралія	австралієць, австралійка
Бразилія	бразилець, бразилійка
Італія	італієць, італійка
Китай	китаєць, китаянка (не <i>китайка</i>)
Корея	кореець, корейка (не <i>корейка</i>)
Німеччина	німець, німка або німкеня
Чехія	чех, чешка
Греція	грек, грекиня
Польща	поляк, полька
Франція	француз, французенка
Одеса	одесит, одеситка
Полтава	полтавець, полтавка
Тернопіль	тернополянин (тернополець), тернополянка (тернопілька)
Черкаси	черкасець, черкаска
Чернігів	чернігівець, чернігівка
Вінниця	вінничанин, вінничанка
Київ	киянин, киянка
Львів	львів'янин, львів'янка
Чернівці	чернівчанин, чернівчанка

Мова для досягнення національної єдності є чимось фундаментальним. Бо вона й передумова, і запорука, і все-все-все, тобто основа основ. Немає національної єдності без національної мови.

Ю. Андрухович

Безсполучникове складне речення

ВИ ЗНАТИМЕТЕ:

- ознаки безсполучникового складного речення.

ВИ ВМІТИМЕТЕ:

- розмежовувати безсполучникові складні речення і сполучникові;
- визначати смислові відношення між частинами безсполучникового складного речення;
- правильно інтонувати безсполучникові складні речення;
- правильно ставити розділові знаки між частинами безсполучникового складного речення;
- використовувати виражальні можливості безсполучникових складних речень.

§ 25. БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ТА ЙОГО ОЗНАКИ

Про те, як поєднані між собою частини безсполучникового речення, про смислові відношення між цими частинами, а також про інтонацію

ПРИГАДАЙМО. Які є види складних речень? За допомогою яких засобів поєднуємо частини складносурядних і складнопідрядних речень?

 284 А. Визначте, у якому складному реченні частини з'єднано без сполучника, а отже, воно є безсполучниковим.

Тиша навкруги, сплять в росі | *Пройшов дощ, і дерева заясніли*
луги (О. Богачук). | *під сонцем (У. Самчук).*

Б. Яке з поданих безсполучникових речень можна перебудувати на складносурядне, а яке – на складнопідрядне?

Плине білий човник, вітер | *Раптом вовк насторожився: йому по-*
ледве дише (Лєся Українка). | *чулися постріли (М. Вінграновський).*

В. Зробіть висновок про особливості безсполучникових складних речень.

Безсполучникове речення

Безсполучниковим називають складне речення, частини якого поєднані в одне змістове ціле лише за допомогою інтонації, тобто без сполучників чи сполучних слів.

НАПРИКЛАД:

Знову цвітуть каштани, хвиля дніпровська б'є...
 1-ша частина   2-га частина

Схема цього речення: [   ] , [   ]

ВИДИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ ТА СМИСЛОВІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ ЧАСТИНАМИ

Вид речення	Смислові відношення між частинами	Приклади
з рівноправними , незалежними одна від одної частинами	одночасності подій, явищ	<i>Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе</i> (Нар. творчість).
	послідовності подій, явищ	<i>Пригріло сонечко, обсохла земля, потягло орача в поле</i> (М. Коцюбинський).
	зіставлення (протиставлення) подій, явищ	<i>Не русалонька блукає – то дівчина ходить</i> (Т. Шевченко).

Вид речення	Смислові відношення між частинами	Приклади
з нерівноправними, відносно залежними одна від одної частинами	наслідку	<i>Защобетав соловейко – пішла луна гаєм</i> (Т. Шевченко).
	причини	<i>І не треба доли дорікати: всіх не може обігріть вона</i> (В. Симоненко).
	умови	<i>Зрубав дерево – посади два</i> (Нар. творчість).
	часу	<i>Гаї шумлять – я слухаю</i> (П. Тичина).
	доповнення	<i>Вірю: розум темне зло поборе</i> (М. Руденко).
	пояснення	<i>Зелений яр сьогодні незвичайний: хисткий туман хитається на дні</i> (С. Черкасенко).

Нерідко безсполучниковим зв'язком поєднують кілька частин, між якими можуть існувати різні смислові відношення. **НАПРИКЛАД:**

Учора тут ще басувало літо, тепер дивися: молода зима!

(М. Вінграновський).

[ ], [ ] : [ ] !

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У безсполучниковому складному реченні немає головної та залежної частин.

Синтаксичні синоніми

Безсполучникові речення з рівноправними частинами подібні до складносурядних речень. **ПОРІВНЯЙМО:**

Безсполучникове речення	Складносурядне речення
<i>Дихає вітер, линуть пахоці.</i>	<i>Дихає вітер, і линуть пахоці.</i>

Безсполучникові речення з нерівноправними частинами подібні до складнопідрядних речень. **ПОРІВНЯЙМО:**

Безсполучникові речення	Складнопідрядні речення
<i>Ідеш удвох – дорога коротша. Знаю: весна буде рання. Зрадів ліс: почався дощ.</i>	<i>Коли ідеш удвох, то дорога коротша. Знаю, що весна буде рання. Зрадів ліс, бо почався дощ.</i>

Інтонація

У безсполучникових складних реченнях частини можемо вимовляти з інтонацією переліку, пояснення чи зіставлення. На письмі інтонацію відображаємо за допомогою розділових знаків.

ІНТОНАЦІЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО РЕЧЕННЯ

Вид інтонації, схема речення	Особливості інтонації	Приклади
Переліку [ ], [ ].	Невелика пауза між частинами; кожну частину вимовляємо однотипно, з поступовим підвищенням голосу; зниження голосу в кінці речення	<i>Настало літо, настали й жнива</i> (І. Нечуй-Левицький).
Пояснення [ ]:[ ].	Значна пауза між частинами; частини вимовляємо рівним тоном; пояснювальні слова підкреслено наголошуємо	<i>Тільки скажу одне: хочеться, так хочеться мені вчитись</i> (М. Стельмах).
Зіставлення [ ] – [ ].	Тривала пауза між частинами; першу частину вимовляємо високим тоном, а другу – зниженим	<i>Думав, доля зустрітеться – спіткалося горе</i> (Т. Шевченко).

Виразальні можливості

Безсполучникові складні речення використовуємо для вираження яскравих контрастів, узагальнень, висновків, логічної послідовності, надання висловленню динамічності. Ці речення емоційніші, інтонаційно багатші, ніж складносурядні й складнопідрядні.

285 СИТУАЦІЯ. І. Уявіть, що ви відпочиваєте біля моря. Замініть усно за схемою сполучникові складні речення синонімічними безсполучниковими. Визначте смислові відношення між частинами.

1. Сьогодні я не буду купатися, **бо** вода дуже холодна.

Сьогодні я не буду купатися: [причина].

2. Нам купили м'яч, **так що** будемо грати у волейбол.

Нам купили м'яч – [наслідок].

3. **Коли** буде шістнадцята година, підемо на пляж.

[час] – *підемо на пляж.*

4. Учора було прохолодно і хвили добігали аж до лежаків.

[...], [...].

одночасність подій

II. **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.** Візьміть участь у діалозі (4–6 реплік) на тему «На морі» та використайте в ньому одне з утворених безсполучникових речень.

286 I. Спишіть спочатку безсполучникові речення з рівноправними (незалежними) частинами, а потім – з нерівноправними (відносно залежними). Яке речення і чому не треба списувати?

1. Містечко давно спочивало, скрізь було тихо (*В. Шкляр*). 2. Розпочалися жнива – будь скупішим на слова (*Нар. творчість*). 3. Сонце встало тривожне і чуле, в травах іскрилися барвисті росини (*В. Симоненко*). 4. Мама читала казку, на край ліжка зліталися птахи-зорі (*М. Павленко*). 5. Там мати залишилася самотня: синів на фронт покликала війна (*Д. Луценко*). 6. Деся чую: скрипка в тишині своє згадала і мені розповіла про все казково (*В. Грінчак*). 7. Коли Творець подарував Україні пісню, пісенною стала душа українців (*Н. Петрук*).

II. У виписаних реченнях підкресліть граматичні основи. Побудуйте схеми першого й другого речень.

287 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення, доберіть свій варіант заголовка.

ПРИГОДА НА ПАГОРБІ

Весна завирувала бурхливою повинню, стрімка вода спінила залишки потемнілих на сонці снігових заметів.

Минуло кілька днів, водяна круговерть утихомирилася, на високому пагорбі зібралася вціліла живність. Під дубом сполохано пряв вухами білястий заєць. **Він не встиг повністю полиняти: весна прийшла рано.** І хоч вухань уже висохнув після холодної купелі, однак продовжував тремтіти. І було чого: скраю пагорба калачиком скрутився лис. Той самий хитрюган, що розправився тут з родиною їжаків. Цього разу він сам потрапив у біду: бурхливі потоки води потягли його по купинах. Мокрого, знеможеного, викинуло невдачу на край пагорба, де він і лежить уже другий день.

Лис нюхнув повітря – зайцем пахне. Очам своїм не повірив, як побачив під деревом вуханя. Напружив м'язи – слухаються. Стрибнув на зайця, та тільки лоба об дуба набив. Вухань теж не дрімав. Довго б вони кружляли навколо дуба, якби не помітив заєць вирване з корінням дерево, що пропливало повз пагорб. Зібрав останні сили й стрибнув. Щоправда, ударився об гілку, але то нічого. Утік-таки від хижака (*За А. Давидовим*).

II. Знайдіть у тексті й зачитайте виразно вголос безсполучникові складні речення. Простежте, чи надають ці речення легкості й невимушеності тексту та чи роблять його більш емоційним.

III. Визначте смислові відношення між частинами виділеного речення. Замініть усно його синонімічним складнопідрядним.

288 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, що є спільного й відмінного між безсполучниковими складними реченнями та сполучниковими (складносурядними і складнопідрядними).

289 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте почергово речення. Визначте на слух вид речення: 1) просте/складне; 2) для складних – сполучникове/безсполучникове.

ДЛЯ ПЕРШОГО УЧАСНИКА (УЧАСНИЦІ). 1. Обнімає ніч зорю за плечі, синьо посміхається зоря... (М. Вінграновський). 2. Як пахнуть влітку квітами простори! (Д. Луценко). 3. А за вікном коротке літо, і пахне кава полином (Г. Овсієнко).

ДЛЯ ДРУГОГО УЧАСНИКА (УЧАСНИЦІ). 1. Якщо комусь дано слово, то обов'язково дається і його відчуття (Г. Овсієнко). 2. Коло примерклого багаття точиться некваплива бесіда – кожне докидає до її повільного вогню по слову, по двоє (Є. Гуцало). 3. Лунко гриміли громи, і злі блискавиці змигували (І. Корсак).

290 І. Прочитайте виразно речення вголос. Визначте смислові відношення між їхніми частинами.

1. Сніг приходить благословенням, хмари розходяться вже надвечір – сяє тоді зоря Віфлеєма (М. Смагіна). 2. Зайде сонце – Катерина по садочку ходить (Т. Шевченко). 3. Трапиться слово зрадливе – геть його, сину, гони! (Б. Олійник). 4. Відбилися зорі у воді, летять до хмар тумани... (О. Гончар). 5. Я пам'ятаю: йшла весна своїм походом смілим... (М. Рильський). 6. Черемха пахне, під вікном сад казку гомонить (Б. Лепкий).

II. Доберіть до поданих безсполучникових складних речень синонімічні сполучникові. Три дібрані речення (на вибір) запишіть.

291 ВІКТОРИНА. Продовжіть цитати, які за будовою є безсполучниковими складними реченнями. Які з них співзвучні з ілюстрацією?

Н. Саєнко. Козацька балада

1. Ще не вмерла України і слава, і воля, [...].
2. Реве та стогне Дніпр широкий, [...].
3. Засвіт встали козаченьки в похід з полуночі, [...].
4. Всякому місту – звичай і права, [...].
5. Ой у лузі червона калина похилилася, [...].
6. Сім'я вечерея коло хати, [...].
7. Бачу я тебе в снах, у дібровах зелених, [...].
8. Сіла птаха білокрила на тополю, [...].
9. Горіла сосна, палала, [...].
10. Несе Галя воду – [...].

292 Побудуйте безсполучникові складні речення, між частинами яких були б виражені такі смислові відношення: 1) одночасності подій (явищ); 2) умови; 3) наслідку.

293 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.* З'ясуйте, зі скількох частин складається кожне з поданих безсполучникових речень.

1. Як у дитинстві сниться: я лечу, це ж я у сні расту, це я зростаю (*Г. Муратов*). 2. Найпрекрасніша мати щаслива, найсолодші кохані вуста, найчистіша душа незрадлива, найскладніша людина проста (*В. Симоненко*). 3. Заходило сонце, у вузеньких хутірських вуличках стояла червона курява, у садках варилася на триніжках вечера, гупали об землю спілі яблука (*Гр. Тютюнник*).

294 I. Визначте, зі скількох частин складається кожне речення. Які із цих частин є односкладними реченнями?

1. Розкажу тобі думку таємну, дивний здогад мене обпик: я залишусь в серці твоєму на сьогодні, на завтра, навік. 2. Виходжу в сад, він чорний і худий, йому вже ані яблучко не сниться. 3. Затінок, сутінок, день золотий (*Із творів Л. Костенко*).

II. З'ясуйте, які смислові відношення виражають частини речень.

295 I. Випишіть безсполучникові складні речення. Позначте скісною рисою (/) межі частин, побудуйте схеми цих речень.

1. Там, де для когось тільки лютий за вікном, на моїй вулиці давно уже весна (*С. Вакарчук*). 2. Сад вишневий на порі, повернулись журавлі (*Б. Олійник*). 3. І маленькі діти знають: черепахи не літають (*Г. Чубач*). 4. Все на вітвар **принесемо** Русі-України: розуму силу і вірного серця вогонь (*О. Рубан*). 5. Думає осінь **кленовим** золотом, думають верби вербовим пухом (*М. Руденко*). 6. Чесно працювати – це і є уміння (*Д. Бедзик*). 7. **Прилетіла** зозуля – великий клопіт дрібним співочим птахам (*В. Пархоменко*). 8. Підкажи найлагідніше слово, я його слухняно повторю (*Л. Костенко*).

II. Виділені слова розберіть за будовою, поясніть написання їх.

296 Прочитайте. Запишіть під диктовку й перевірте.

Під силу, до смаку, по-українськи, по-товариському, рік у рік, вічна-віч, в основному, у цілому, день-другий, на добраніч, до завтра, до того ж, на жаль, унаслідок.

Стилістичні особливості

У сполучникових складних реченнях завдяки сполучникам і сполучним словам чіткіше, ніж у безсполучникових, виражаються смислові відношення, логічні зв'язки між частинами. А в безсполучникових реченнях ці відношення більше вгадуються на основі значення частин речення та інтонації. Відсутність сполучників між частинами надає безсполучниковим складним реченням характерної легкості, безпосередності, невимушеності, що й зумовлює їх широке вживання в розмовному й художньому мовленні.

§ 26. КОМА І КРАПКА З КОМОЮ МІЖ ЧАСТИНАМИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Про розділові знаки й смислові відношення між частинами безсполучникових речень, про подібність цих речень до складносурядних, а також про інтонацію

ПРИГАДАЙМО. Коли між частинами складносурядного речення ставимо кому й крапку з комою?

297 А. Перебудуйте усно подане безсполучникове речення на складносурядне. Чи так само між частинами утвореного речення треба ставити кому?

Ми йшли в поля доріжкою вузькою, вечірній вітер бігав по вісі (І. Гнатюк).

Б. Який розділовий знак стоїть між частинами поданого складного речення? Чи є в середині частин свої розділові знаки?

Не титули і не герби, не банків лондонських скарби – зарука щастя й миру; ні, не гонитва за добром, не книги й докторський диплом дають утіху щирі (Р. Бернс).

В. Зробіть висновок про використання коми й крапки з комою між частинами безсполучникового складного речення.

Між частинами безсполучникового складного речення можуть бути такі розділові знаки: **кома, крапка з комою, двокрапка, тире.**

Між рівноправними частинами безсполучникового речення ставимо:	Приклади
кóму, якщо цими частинами виражаємо одночасність або часову послідовність подій чи явищ	<i>Нас кличе у мандри дорога, нам грає чарівна струна</i> (С. Фоменко). [ ], [ ].
крапку з комою, • якщо частини мають значний обсяг або в середині їх уже є розділові знаки; • якщо частини далекі за змістом	1. <i>Ластівки літали понад самою землею мовчки, без щебету; шуліка, розпластавши крила, висів непорушно в синім небі</i> (Гр. Тютюнник). 2. <i>Ми просто йшли; у нас нема зерна неправди за собою</i> (Т. Шевченко). [ ]; [ ].

Інтонація Наведені вище речення вимовляємо з інтонацією **переліку**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Кому або крапку з комою між частинами безсполучникового складного речення ставимо тоді, коли ці частини можна з'єднати сполучником *і*, а отже, з них можна побудувати **складносурядне** речення.

298 I. Прочитайте вголос текст, правильно інтонуючи. Про що він? Якими засобами досягається образність тексту? А які засоби використовує художник?

РІДНИЙ КРАЙ

Ранок був безвітряний, тихо пролітала негуста пороша, садок ніби відпочивав у рухливих її тенетах після нічної негоди... Із заходу майже над самою землею тягло хмари; і сонце в прогалинах між ними ледь прозірало крізь холодну імлу – жовте, похмуре, сліпе.

I. Марчук. Зима

Я вийшов за садок і став дивитися на дорогу. Он той похилений стовп із затесаною стрілкою-дороговказом, схожий на перехняблений хрест посеред снігів; від нього далі вгору мріють дві колії і сходяться біля обрію клинцем; там щось чорніє, рухається, віддаляючись, усе меншає й меншає. Десь там Дніпро. Зараз він іще не скрес, тому можна перейти на той берег по льоду. А там уже Полтавщина. У тім краю я не тільки всі шляхи, а й путівці та стежки знаю (За Гр. Тютюнником).

II. Знайдіть безполучникові складні речення. Визначте межі частин і поясніть уживання розділових знаків між цими частинами.

III. Замініть усно перше речення синонімічним складносурядним. Яке із цих речень, на вашу думку, більш доцільне в тексті?

299 I. Спишіть речення, ставлячи кому або крапку з комою між частинами. Підкресліть граматичні основи.

1. Битим шляхом стелиться туман з півночі холодний вітер мчить (С. Вакарчук). 2. В сонні верби кинувся туман у прощанні айстри обнялися (Л. Гудзь). 3. Вівса, пшениці, ячмені – усе се зіллялось в одну могутню хвилю вона все топить, усе забирає в полон (М. Коцюбинський). 4. На бур'янах рясніли блискучими діамантами краплі нічного дощу світилися, як із золота ковани, листочки глухої кропиви ніжно пахли високі буйні ромашки... (С. Васильченко). 5. Натягне дощ свої осінні струни торкне ті струни пальчиком верба (Л. Костенко).

 II. Доберіть синоніми до виділених слів. Скористайтеся словником синонімів.

300 КОЛО ДУМОК. I. Поміркуйте, чому між частинами поданого речення ставимо крапку з комою, а не просто кому.

Сонце, піднімаючись угору, привітно сяє-гріє; вітерець легенький дише; жайворонки, в'ючись над дорогою, щечечуть... (Панас Мирний).

II. Поміркуйте, чому в поданому реченні між частинами стоять різні розділові знаки.

У гаю, гаю вітру немає; місяць високо, зіроньки сяють (Т. Шевченко).

301 Перебудуйте усно складносурядні речення на безсполучникові. Чи такі самі розділові знаки треба ставити між частинами нових речень?

1. Світанок розбудив птахів, і твій голос чується у їхньому співі (Г. Овсієнко). 2. Дрімає вітру срібна дуда, і дика груша в сні дичить (М. Вінграновський). 3. Згори гора дивилась у черлінь, і хилитався човен до човниці (М. Вінграновський). 4. Свіча плакала, і крізь ті сльози попливли перед очима картини пережитого (В. Сичевський). 5. Плелася із берега м'ята; і серце охоплював щем; і мить була забагата розмовами, сміхом, дощем (Г. Овсієнко).

302 Хто знайде в попередній вправі два слова, у яких чергуються звуки (при словозміні чи словотворенні)? А хто таких слів знайде найбільше?

303 Доповніть подані речення, утворивши безсполучникові складні речення із смисловими відношеннями послідовності або одночасності подій, явищ. Утворені речення запишіть.

1. Було холодно... 2. Тривожно зашелестіли дерева... 3. У класі запанувала тиша...

304 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Побудуйте усно за поданою ілюстрацією два безсполучникових складних речення зі смисловими відношеннями послідовності або одночасності подій, явищ. Який розділовий знак ви поставите між частинами цих речень на письмі?

II. **СИТУАЦІЯ.** Уявіть себе в зображеному саду. Зверніться до однокласника (однокласниці) й висловіть коротко своє враження щодо прогулянки (щодо саду), скориставшись хоча б одним безсполучниковим реченням.

305 Побудуйте усно речення, що відповідають за будовою поданим схемам. Які із цих речень безсполучникові складні?

1. [ ]; [ ]. 2. [ ], [ ], [ ].
3. [ ], і [ ].

І. Проценко. Кропива

306 I. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки й розкриваючи дужки. Укажіть складні речення. Чи всі вони безсполучникові?

БЕРЕЗЕНЬ

Перший весняний місяць (не)рідко вважають господарем полів і лісів. До(в)кола вже зникли снігові кучугури на пагорбах почала тужавіти земля прокльовуючись ранньою травичкою. (По)під вікнами ощас(т)ливлені пробудженням природи радісно попискують синички табунці горобців зібравшись у ватаги з'ясовують свої «парубоцькі стосунки»...

В. Франчук. Виглядаючи весну

Березень найочікуваніший місяць селянина. Полагоджено вози ч(е,и)кають свого застосування підвішен(н)і під стріхою плуги й борошни пр(е,и)готовлена яровина. Із цим місяцем пов(')язано чи не найбільше обрядів весняного циклу. Не остан(н)ю роль у цьому відіграла й та обставина що це був у наших далеких предків початок нового року (За В. Скуратівським).

II. Підкресліть дієприкметникові та дієприслівникові звороти як члени речення.

III. Розгляньте репродукцію картини В. Франчука «Виглядаючи весну». Запишіть за ілюстрацією 2 речення з дієприслівниковим або дієприкметниковим зворотом.

307 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки й розкриваючи дужки. Обведіть номери безсполучникових складних речень.

1. Відш(е,и)лестіли лебеді і трави остання гілка глоду обліта (Л. Овдієнко). 2. Одцвітали яблуні на вітах з(')являлись зелені пуп(')янки наливались соком... (В. Дрозд). 3. (З,С)хилився день на золоті жита упало сонце в (Д,д)ніпрові пороги (А. Гарасевич). 4. Дощ (не)впинно по вулицях човгає відбиває осінні рядки (А. Ключко). 5. Скільки я пам'ятаю бабусю вона весь час вишивала (Ю. Винничук). 6. За все вищі були великі верби гіл(л)ясті вони широко ро(с,з)кидалися (в)горі і над хатками і над тими садочками зеленіючи ясно на блакитному небі (Б. Грінченко).

II. Підкресліть члени речення та визначте частини мови в першому реченні.

308 СИТУАЦІЯ. Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Уявіть, що вам треба виступити на міжнародній учнівській конференції. Підготуйте усне висловлення на тему «Україна – частина Європи» (6–8 речень). Використайте щонайменше два безсполучникових складних речення, частини яких виражають одночасність або часову послідовність подій.

ВАРІАНТ Б. Уявіть, що з нагоди Дня Незалежності України вам треба виступити на шкільному святі. Підготуйте усне висловлення на тему «Історична доля мого рідного народу» (6–8 речень). Використайте щонайменше два безсполучникових складних речення, частини яких виражають одночасність або часову послідовність подій.

309 I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть орфограму.

Облас(т)ний, проїз(д)ний, зап'яс(т)ний, кіс(т)лявий, щас(т)ливий, пес(т)ливий, шіс(т)надцять, студен(т)ський, тури(ст)ський, альпіні(ст)-ський.

II. Укажіть рядок, у якому в усіх словах на місці пропуску треба вставити букву. Запишіть слова із цього рядка.

- А щас..ливий, кіс..лявий, хорис..ці
- Б перехрес..ний, зап'яс..ний, аген..ство
- В швидкіс..ний, заздріс..ний, форпос..ний
- Г шіс..надцять, контраc..ний, студен..ський
- Д очис..ний, хвас..ливий, компос..ний

§ 27. ДВОКРАПКА МІЖ ЧАСТИНАМИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

*Про те, за яких смислових відношень між частинами
безсполучникового речення ставимо двокрапку, про синтаксичні
синоніми, а також про інтонацію*

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають підрядні частини з'ясувальні та причини? Якими сполучниками приєднуються такі частини до головної?

310 А. Зіставте складнопідрядні й безсполучникові речення. Зверніть увагу на розділові знаки та сполучники.

Складнопідрядні

1. Пам'ятайте, **що** треба берегти природу.
2. Ми стали тренуватися більше, **бо** в нас сильні суперники.

Безсполучникові

1. Пам'ятайте: треба берегти природу.
2. Ми стали тренуватися більше: у нас сильні суперники.

- Б. Визначте смислові відношення між частинами речень правої колонки. Якими сполучниками можна з'єднати ці частини?
В. Зробіть висновок, за яких умов між частинами безсполучникового речення треба ставити двокрапку.

Між відносно нерівноправними частинами безсполучникового складного речення за вказаних у таблиці умов ставимо двокрапку.

Між частинами безсполучникового речення ставимо ДВОКРАПКУ, якщо	Схеми	Приклади
<ul style="list-style-type: none"> • друга частина виражає причину того, про що йдеться в першій (частини можна з'єднати сполучниками <i>бо, тому що</i>) 	[ ] : [причина].	<i>Не кидай іскри в солому: і сама згорить, і село спалить</i> (Нар. творчість).

<ul style="list-style-type: none"> друга частина доповнює зміст першої (частини можна з'єднати сполучником <i>що</i> або вжити між ними сполучення <i>і побачив, що</i>) 	[ ] : [доповнення].	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Ти чуєш: плачуть за тобою</i> (М. Вінграновський). 2. <i>Я озирнувся: навколо нікого.</i>
<ul style="list-style-type: none"> друга частина пояснює зміст першої (між частинами можна вжити сполучення <i>а саме</i>) 	[ ] : [пояснення].	<i>Закон життя один: вірно служити своїй державі</i> (М. Стельмах).

Інтонація

Для наведених вище речень характерна інтонація пояснення.

Синтаксичні синоніми

Наведені вище безсполучникові речення подібні до складнопідрядних. **ПОРІВНЯЙМО:**

Безсполучникові речення	Складнопідрядні речення
<i>Я знаю: правда переможе.</i>	<i>Я знаю, що правда переможе.</i>
<i>Солов'ї затишли: почався дощ.</i>	<i>Солов'ї затишли, бо почався дощ.</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб правильно поставити розділовий знак між частинами безсполучникового складного речення, треба безпомилково визначати смислові відношення між ними. Для цього можна застосовувати прийом **добору сполучників**.

311 Побудуйте усно за схемою з двох простих речень: а) складнопідрядне; б) безсполучникове складне. Визначте смислові відношення між частинами, поясніть уживання розділових знаків.

1. Глядачі поспішали. Пролунав другий дзвінок.

↙
Глядачі поспішали, **бо** ...

↘
Глядачі поспішали: ...

2. Тепер я розумію. Вистава насправді цікава.

↙
Тепер я розумію, **що** ...

↘
Тепер я розумію: ...

312 I. Спишіть складні речення, ставлячи двокрапку між їхніми частинами. Обґрунтуйте використання цього розділового знака.

1. Ігор полки завертає жаль-бо йому милого брата Всеволода («Слово про похід Ігорів»). 2. Сумує Корсунь староденний нема журбу з ким поділить (Т. Шевченко). 3. А серце чуло біда близько (В. Сичевський). 4. Хлопець розплющив очі ранок тільки зачинався (О. Дніпровський). 5. Поглянь вуалі білосніжні смагляві вишні надягли (Д. Іванов). 6. І пригадалося йому дитинство над водами хиляться лози, лелека пливе в висоті (М. Рильський).

II. Укажіть речення, яке відповідає схемі [ ] : [ ], [ ].

III. Перебудуйте усно речення на синонімічні складнопідрядні.

313 Об'єднайтеся в групи (за рядами). Чи зможе хтось із вашої групи знайти в реченнях попередньої вправи односкладне речення? Якій групі вдасться відшукати усі такі речення?

314 I. Прочитайте мовчки текст. Яке запитання хотіли б ви поставити автору?

ПІСНЯ, ЩО ЗАВОЮВАЛА ЄВРОПУ

На початку минулого століття вчені були неймовірно здивовані: одна із шотландських народних пісень помандрувала аж до України й стала тут народною, широкозною під назвою «**Їхав козак за Дунай**». Але згодом дослідники виявили зовсім інший факт: пісня народилася в Україні. А вже з нашої землі полетіла до Шотландії, ставши там народною. Вона звучала часто і французькою, і польською, і чеською, і болгарською, і угорською та іншими європейськими мовами. А ще з'ясувалося, що в цієї пісні є автор. Його ім'я – Семен Климовський.

Відомо, що колишній козак заснував на Харківщині село Припутні. Односельці завжди приходили до нього на пораду: був Климовський мудрий і міг допомогти розумним словом. Дослідники знайшли філософський трактат, який Климовський свого часу послав російському цареві Петру I. У ньому говорилося про ті несправедливості, які панують

у державі... Існує припущення, що розгніваний цар наказав заслати зухвалого козака подалі від людського ока.

Невідомо, де поховано Семена Климовського. Проте ми знаємо: його невмируща пісня дійшла до людей, легко здолала кордони держав. Її перекладали найкращі поети того часу. Варіації на тему «**Їхав козак за Дунай**» творили найвідоміші композитори, у тому числі й великий німецький композитор Людвіг ван Бетховен (За М. Слабошпицьким).

II. Знайдіть і зачитайте вголос безсполучникові складні речення. Перебудуйте усно ці речення на складнопідрядні.

III. Послухайте за QR-кодами пісню «Їхав козак за Дунай» в обробці Л. ван Бетховена (у виконанні Д. Сагірова <https://cutt.ly/ZEWeugs>) і в оригінальному звучанні (у виконанні А. Солов'яненка <https://cutt.ly/SEWeePK>). Яка версія вам більше до вподоби? Обґрунтуйте свій вибір (усно), використовуючи безполучникові речення.

315 ПОСЛУХУЙТЕСЯ. Хто із сучасних співаків чи співачок, на вашу думку, може гідно представити Україну на конкурсі «Євробачення»? Яку пісню ви порадили б написати для цього? (Згідно з правилами конкурсу пісня має бути новою.)

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Найбільшим українським хоровим колективом є **хор імені Григорія Верьовки**. У його репертуарі – понад 1000 творів. Дізнатися про нього більше можна на сайті www.veryovka.com. Тут же можна переглянути відео та послухати пісні (розділ «Медіа»). А найбільшим українським танцювальним колективом є ансамбль танцю **імені Павла Вірського**. На сайті колективу www.virsky.kiev.ua можна переглянути відео та відвідати майстер-класи з техніки танцю (розділ «Галерея»).

316 I. Спишіть речення, розставляючи потрібні розділові знаки на місці риски. Підкресліть підмети, які виражено займенниками.

1. Не забувай про мудрих вчителів / вони тебе із отчих рук приймали (*Л. Гудзь*). 2. Тече ріка між тихих верболозів / росте трава в зарощених лугах (*М. Братан*). 3. Во Вифлеємі нині новина / Пречиста Діва зродила Сина (*Нар. творчість*). 4. Так виразно **ввижається** мені болючими **безсонними** ночами / я жив колись в простому курені над озером з ясними **берегами** (*О. Ольжич*). 5. Коні шарпалися з рук, хропли / мабуть, зачули Сіроманця (*М. Вінграновський*). 6. Йти йому з лісу не хочеться / звук тут за літо (*Гр. Тютюнник*). 7. Не плюй у криницю / **пригодиться** води **напиться** (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть орфограми у виділених словах.

317 Доповніть усно безполучникові складні речення пропущеними частинами. Поясніть використання двокрапки.

1. Я знаю: [...]. 2. З гори видно гарну картину: [...]. 3. Повертався додому задоволений: [...]. 4. [...] : море сильно штормило.

318 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому в поданому реченні перед словами **а** і **як** ставимо не коми, а двокрапку й тире.

Гляну: а небо – як ти (*В. Сосюра*).

319 I. Перебудуйте складнопідрядні речення на синонімічні безполучникові (письмово). Побудуйте схеми утворених речень.

1. На морі ставало темно, тому що з берега насувала важка хмара (*О. Донченко*). 2. Ведмедя не помітив, бо на зайця задивився (*Нар. творчість*). 3. І вчувалося кленам і соснам, що над ними вже й неба нема (*М. Сингаївський*). 4. Я оглядівся й побачив, що ліворуч розстилався великий баштан (*Із журналу*).

II. Прочитайте утворені речення вголос із правильною інтонацією.

320 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. Поміркуйте, чи можна в поданих реченнях замість коми поставити двокрапку. Якщо так, то чи зміняться смислові відношення між частинами речень?

1. Діти вибігли на вулицю, заграла музика. 2. Степ весело рясніє, яскраво жовтіє звіробій.

321 Побудуйте речення за поданими схемами (письмово). Підкресліть члени речення, визначте, чим виражені підмети й присудки.

1. [ ] : [причина]. 2. [ ] : [пояснення]. 3. [ ], (тому що ...).

322 Випишіть із творів зарубіжних письменників, які ви читали в 9-му класі, три безсполучникових складних речення з двокрапкою між частинами. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

323 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи. Чи є речення з однорідними присудками?

1. Як заздрю я тій білій **хмарці** вона пливе у далечинь між **подруг** (*І. Муратов*). 2. Десь чую **скрипка** в тишині своє згадала і мені розповіла про все казково (*В. Грінчак*). 3. Умовк кобзар сумуючи щось **руки** не грають (*Т. Шевченко*). 4. Протягом усієї минулої зими я відчував щось має статися в цьому світі (*Є. Гуцало*). 5. У груші був тоненький голосочок вона в дитинство кликала мене (*Л. Костенко*). 6. Я знаю мова мамина – свята (*М. Адаменко*).

II. Змініть усно виділені слова так, щоб відбулося чергування звуків. Вимовте ці звуки.

324 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Які з речень ускладнені? Чим саме?

1. Знав з першого ж вечора фехтування це те без чого тепер не обійдеться (*Н. Бічуя*). 2. Наснився мені чудернацький базар під небом у чистому полі для різних людей для добрих і скнар продавалися різні Долі (*Л. Костенко*). 3. Прийшло до мене втомлене поліття і роздуми достиглі принесло хвилинка щастя варта півстоліття хвилинка горя варта півстоліття (*І. Низовий*). 4. Бережу я цю квітку для рідної мами може й справді безсмертя приносить вона (*В. Грабовський*).

II. Підкресліть слова, у яких під час словотворення чи словозміни можливе чергування приголосних звуків.

325 СИТУАЦІЯ. Складіть висловлення (5–7 речень) відповідно до запропонованої ситуації спілкування (на вибір), використавши безсполучникове складне речення, між частинами якого на письмі треба ставити двокрапку.

ВАРИАНТ А. Уявіть, що ви берете участь у відкритті виставки сучасного дизайну інтер'єру. Підготуйте невелику промову про особливості роботи дизайнерів; зміст поняття «сучасний дизайн приміщень».

ВАРИАНТ Б. Уявіть, що ви побували на конференції з питань здорового способу життя. Розкажіть своїм однокласникам та однокласницям про мету конференції, на якій ви побували; ваше розуміння поняття «здоровий спосіб життя»; переваги здорового способу життя.

326 Спишіть слова, уставте, де потрібно, пропущену букву **н**. Скористайтеся орфографічним словником.

Священ..ий, священ..ик, свячен..ий, широчен..ий, височен..ий, шален..ий, жадан..ий, студен..ий, нездóлан..ий, нездолán..ий, скажен..ий, благословен..ий.

Авторські знаки

Розділові знаки між частинами безсполучникових речень часом ставлять не за правилами, а відповідно до інтонації (так звана авторська пунктуація). наприклад:

1. *Поглянув я на ягнята – не мої ягнята* (Т. Шевченко).
У цьому реченні друга частина доповнює зміст першої, але замість двокрапки автор ставить тире, щоб інтонаційно виділити другу частину.

2. *От вільхи не люблю – вона шорстка* (Леся Українка).
У цьому реченні потрібно було б поставити двокрапку, оскільки в другій частині виражено причину.

§ 28. ТИРЕ МІЖ ЧАСТИНАМИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Про те, за яких смислових відношень між частинами безсполучникового речення ставимо тире, про синтаксичні синоніми, а також про інтонацію

ПРИГАДАЙМО. 1. За яких умов між частинами складносурядного речення ставимо тире? 2. На які питання відповідають підрядні частини часу та умови?

327 А. Зіставте складнопідрядні й безсполучникові складні речення. Зверніть увагу на розділові знаки та сполучники.

Складнопідрядні

1. *Коли прийшло літо, то не ходи по калину.*
2. *Якщо раніше встанеш, більше діла зробиш.*

Безсполучникові

1. *Прийшло літо – не ходи по калину.*
2. *Раніше встанеш – більше діла зробиш.*

Б. Визначте смислові відношення між частинами речень правої колонки. Якими сполучниками можна з'єднати ці частини?

В. Зробіть висновок, за яких умов між частинами безсполучникового речення треба ставити тире.

Крім двокрапки, між відносно нерівноправними частинами безсполучникового складного речення можемо ставити й **тире**.

Між частинами безсполучникового речення ставимо ТИРЕ, якщо:	Схеми	Приклади
• зміст частин зіставляється або протиставляється (їх можна з'єднати сполучниками а, але)	[ ] – [ ]. протиставлення, зіставлення	<i>Літо дбає – зима поїдає</i> (Нар. творчість).

<ul style="list-style-type: none"> • друга частина виражає наслідок, висновок з того, про що йдеться в першій (їх можна з'єднати сполучником <i>так що</i>; можна поставити питання <i>який наслідок?</i>) 	[ ] – [наслідок].	<i>На поле набігла тінь – ділянка темніє</i> (В. Бабляк).
<ul style="list-style-type: none"> • частини виражають різку зміну подій (частини можна з'єднати сполучником <i>і</i>) 	[ ] – [ ]. різка зміна подій	<i>Відчинили двері – вітер як дмухне, аж засвистів</i> (Марко Вовчок).
<ul style="list-style-type: none"> • перша частина виражає час або умову того, про що йдеться в другій (у першій частині можна поставити сполучники <i>коли, якщо, хоч</i>) 	[час] – [ ]. [умова] – [ ].	<i>Захочеш пити – підеш до струмка</i> (Нар. творчість). <i>Посієш впору – матимеш зерна гору</i> (Нар. творчість).
<ul style="list-style-type: none"> • друга частина містить порівняння з тим, про що йдеться в першій (їх можна з'єднати сполучниками <i>наче, як</i>) 	[ ] – [порівняння].	<i>Гляне – холодною водою обіллє</i> (Нар. творчість).

Інтонація

Для наведених вище речень характерна **інтонація зіставлення**. Її можна передати такою схемою:

Синтаксичні синоніми

Наведені вище безсполучникові речення подібні до складносурядних або складнопідрядних. **ПОРІВНЯЙМО:**

Безсполучникові речення	Сполучникові речення
<i>Дощ намочить – вітер висушить.</i>	<i>Дощ намочить, а вітер висушить.</i>
<i>Хочеш дружби – будь сам другом.</i>	<i>Якщо хочеш дружби, то будь сам другом.</i>
<i>Насунула хмара – майже спочіло.</i>	<i>Насунула хмара, так що майже спочіло.</i>
<i>Говорить – шовком шиє.</i>	<i>Говорить, наче шовком шиє.</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо безсполучникове речення складається з трьох і більше частин, то між цими частинами можуть бути різні розділові знаки. **НАПРИКЛАД:**
Різно ударив грім – заскрекотала сорока, запищали курчата. [ ] – [ ], [ ].

328 Побудуйте за схемою з двох простих речень: 1) складнопідрядне; 2) безсполучникове складне. Утворені речення запишіть. Визначте смислові відношення між частинами, поясніть уживання розділових знаків.

1. Смартфон розрядився. Я не зміг зробити селфі.

Смартфон розрядився, так що...

Смартфон розрядився – ...

2. У кадрі багато деталей. Селфі буде популярним.

Якщо в кадрі багато деталей, ...

У кадрі багато деталей – ...

329 I. Прочитайте речення вголос із правильною інтонацією. Визначте смислові відношення між їхніми частинами. Поясніть використання тире.

1. Зійшов сніжок – берись за плужок (*Нар. творчість*). 2. Пан гуляв у себе в замку – у ярмі стогнали люди (*Леся Українка*). 3. Повіяв вітер по долині – пішла дібровою луна (*Т. Шевченко*). 4. Прийде година – досягне і калина (*Нар. творчість*). 5. У товаристві лад – усяк тому радіє (*Л. Глібов*). 6. Хтось по-молодецькому гасав кімнатами – тільки дверима хряскало! (*М. Павленко*).

II. Перебудуйте усно речення на складносурядні або складнопідрядні.

330 I. Прочитайте текст (окремі розділові знаки пропущено). Визначте засоби зв'язку речень у ньому.

ПТАХИ-СИНОПТИКИ

Чимало птахів – чудові синоптики. Придивіться уважно до снігурів, сорок, ворон, горобців узимку ви теж зможете передбачати зміни в погоді. Ось заспівав снігур чекайте на хуртовину. Горобці ховаються в купи хмизу невдовзі посиляться мороз. Добрими віщунами змін погоди є ворони. Перед завірюхою вони гучно каркають, зграями в снігу купаються. А високо в небі видно тихий танок ворон готується до снігопаду. Перед посиленням вітру вони тихо сидять на нижніх гілках дерев. Сіли ж дружно на землю чекай відлиги (*За А. Волковою*).

II. Випишіть безсполучникові складні речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть роль таких речень у тексті.

III. Перекажіть усно текст за виписаними реченнями.

Ф. Панко. Птахи
(Петриківський розпис)

331 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Які птахи прилітають у двір вашого будинку чи живуть у вашому саду? Якого птаха й чому ви хотіли б намалювати, а про якого – написати казку?

332 Установіть відповідність між частинами прислів'їв. Запишіть ці прислів'я, розставляючи потрібні розділові знаки.

1-ша частина

Глибше орати...
Снігу надме...
Умієш їздити...
Замолоду працюєш...
Брови нависли...

2-га частина

... хліба прибуде.
... на старість пануєш.
... умій падати.
... злоба на мислі.
... більше хліба мати.

 333 Хто зможе пригадати прислів'я, яке за структурою є безсполучниковим складним реченням? А хто добере два чи більше таких прикладів?

334 I. Спишіть речення, розставляючи на місці риски потрібні розділові знаки. Доведіть, що лише в одному реченні треба поставити двокрапку.

1. А слово скаже / з пам'яті не викинеш (*Л. Костенко*). 2. Подивилась ясно / заспівали скрипки (*П. Тичина*). 3. Туманець понад кущами лепехи моститься / тепла ніч буде (*Гр. Тютюнник*). 4. Але нелегко було знайти вихід / **довкола** їжилися обриви скель (*І. Франко*). 5. Із близького згустка пшениці пурхнув жайворонок / Марія здригнулась (*В. Бабляк*). 6. Землі кланяйся низько / до хліба будеш близько. 7. На годину спізнився / за рік не доженеш. 8. Січню морози / лютому **хуртовини** (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть орфограми.

III. Доберіть усно синоніми до виділених слів.

335 **КОЛО ДУМОК.** Поясніть, чому між частинами першого речення ставимо двокрапку, а другого – тире.

1. Назарову презентацію визнали найкращою: він використав багато ілюстрацій і схем.

2. Назар використав у презентації багато ілюстрацій і схем – її назвали найкращою.

336 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Розподіліть між собою завдання. Хто з вас скористається тире, а хто – двокрапкою? Перевірте почергово правильність виконання.

ДЛЯ ПЕРШОГО УЧАСНИКА (УЧАСНИЦІ). Побудуйте з кожної пари простих речень безсполучникове складне речення зі смисловими відношеннями **причини** (письмово).

ДЛЯ ДРУГОГО УЧАСНИКА (УЧАСНИЦІ). Побудуйте з кожної пари простих речень безсполучникове складне речення зі смисловими відношеннями **наслідку** (письмово).

1. Здійнявся дужий вітер. Тонкі стовбури осик застогнули. 2. Перші краплі дощу впали на тротуар. Ми поспішили сховатися в під'їзді.

 337 **СИТУАЦІЯ.** I. Висловіть усно думку щодо кожного запитання, скориставшись безсполучниковим складним реченням з указаними смисловими відношеннями. Який розділовий знак треба ставити на письмі між частинами ваших речень?

Запитання

Речення-відповідь

1. За якої умови можна зберегти здоров'я?

Відношення умови

2. Як треба поводитися, коли тобі пропонують спробувати наркотики?

Відношення часу

3. До чого може призвести порушення правил дорожнього руху?

Відношення наслідку

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Візьміть участь у діалозі (4–5 реплік) на тему одного з наведених запитань. Використайте складене вами речення (на вибір).

338 I. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Продовжіть розповідь власним міркуванням (3–4 речення) про хліб як один з народних символів України.

ХЛІБ – НАРОДНИЙ СИМВОЛ

Ще з пелюшок дитину привчали любити й шанувати хліб. Будь-яке свято чи обряд не обходилися без паляниці. Народжувалася дитина йшли з хлібом. Виряджали сина в далеку дорогу мати ув'язувала в рушник житній окраєць. Справляли весілля чи будували хату неодмінно приходили з книшем*. Дорогих гостей також зустрічали хлібом-сіллю (В. Скуратівський).

II. Підкресліть й обґрунтуйте вивчені пунктограми та орфограми.

339 Перебудуйте сполучникові складні речення на синонімічні безсполучникові (письмово). Чи зміняться при цьому смислові відношення між частинами?

1. Якщо не візьмешся за роботу, то робота сама не зробиться (*Нар. творчість*). 2. Плеться Лета сльозами в своє підземелля врочисте, а у небі синіють самотні мої журавлі (*О. Пухонська*). 3. Ударив велетенський дзвін – і від його громового рокоту затремтіли люди, дерева, земля (*У. Самчук*). 4. Як хочеш від людей шаноби, любов і гнів бери у путь (*М. Рильський*). 5. Коли зацвітає ліщина, час виставляти вулики на пасіку (*З посібника*). 6. Трава, як очерет, вище голови, так що не продерешся (*І. Багрянний*).

340 Побудуйте речення за схемами й запишіть. Підкресліть граматичні основи.

1. [умова] – [ ].   2. [ ] – [наслідок].   3. [ ], (якщо...).

341 I. Утворіть із пар простих речень спочатку складне сполучникове, а потім – безсполучникове. Утворені речення запишіть і прочитайте виразно вголос.

1. За ніч випало багато снігу. Іти було важко. 2. Хочеш багато знати. Дружи з книгою. 3. Під Новий рік сильний мороз. Буде врожай хліба. 4. Продзвенів дзвінок. Гра обірвалася. 5. Літо добуває. Зима поїдає.

II. Поміркуйте, у яких реченнях (поданих чи утворених) смислові відношення між частинами передано чіткіше.

* *Книш* – вид білого хліба із загорнутими всередину краями.

342 Доповніть подані безсполучникові складні речення пропущеними частинами. Утворені речення запишіть, поясніть використання тире.

1. Вітер подужчав – [...].
2. У хаті тепло – [...].
3. Прийде літо – [...].
4. [...] – буде гарний урожай.
5. [...] – побрела з лугу череда.

343 Хто зможе пригадати або придумати слоган для реклами, який за будовою є безсполучниковим складним реченням, між частинами якого треба ставити тире? А хто добере два чи більше таких прикладів?

ЗРАЗОК. 1. *Грають вони – виграєте ви!* 2. *Знайдеш дешевше – повернемо гроші!*

344 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. Поміркуйте, яке з поданих речень просте, а яке – складне. Відповідь обґрунтуйте.

1. Розказав другу – пішло по кругу (*Нар. творчість*).
2. Життя без книг – це хата без вікна (*Д. Павличко*).

345 Доберіть приклад до кожного випадку використання тире (один приклад є зайвим).

Випадок

використання тире

- 1 між підметом і присудком
- 2 на місці пропущеного члена речення
- 3 для відокремлення прикладки
- 4 між частинами безсполучникового речення

Приклад

- А Зі святом вас березового соку – днем пробудження солодкої землі! (*А. Таран*).
- Б Родинне свято – краще з свят (*О. Довгоп'ят*).
- В Птахи з-за моря вертають – плуги з полем розмовляють (*Нар. творчість*).
- Г На гнідому коні – білявий вершник (*Н. Бічуя*).
- Д Минулася буря – і сонце засяяло (*М. Рильський*).

346 Перебудуйте почергово безсполучникове речення на чотири складно-підрядних з підрядними різного виду. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

Вигляне з-за хмари промінь – заграє річка всіма барвами.

МІРКУЙМО. Друга частина речення може вказувати на умову, за якої відбувається дія: *Якщо вигляне з-за хмари промінь, то заграє річка всіма барвами.* Також між цими частинами можуть бути відношення часові (частини можна з'єднати сполучником *коли*), наслідкові (*так що*), способу дії (*так, що*).

347 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Побудуйте схеми речень.

1. Квиток куплен(н)ий речі зібрані прощальні гудки на вокзалі (*М. Єщенко*).
2. Дивується дід (з)роду таких квітів (не)бачив (*Є. Шморгун*).
3. Пр(е,и)йде осінь у засіках буде хліб золотий (*Нар. творчість*).

4. Погляну на березограй аж серце завмирає (Д. Луценко). 5. Я в давню істину увірував глибоко найвища мудрість в простоті високій (Б. Олійник). 6. Не козак вклонявся королеві король (з,с)хляв голову перед козаком! (П. Загребельний). 7. Уночі зірвалася справжня буря гр(е,и)міло тріщало лило (М. Павленко).

II. Надпишіть скорочено частини мови над словами першого речення.

348 Випишіть із газет (журналів, усних повідомлень ведучих новин на радіо чи телебаченні) три безсполучникових складних речення, між частинами яких ставиться тире або двокрапка. Поясніть уживання розділових знаків.

 349 Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Продовжіть усно текст, використовуючи безсполучникові складні речення.

Зима, білі сніги, метуть хурделиці, січе пороша, від морозу лунко тріскається лід на річці. Де забарилась весна, чому не квапиться в рідні краї?

Та ось повернулася із вирію весна, а з нею повернулися додому й жайворонки (За Є. Гуцалом).

 350 Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, апостроф. Перевірте написання за допомогою словника.

1. Св..ятковий, без..ядерний, арф..яр, Мін..юст (Міністерство юстиції), торф..яний, духм..яний, медв..яний, кон..юнктура, ін..екція, від..іхати.

2. Любов..ю пролл..ється, Лук..ян, В..ячеслав, возз..єднання, роз..ятрив, моркв..яний, зап..ястний, грав..юра, ад..ютант, прем..єра.

Об'єднайтеся в групи. Створіть рекламу безсполучникових складних речень.

Мета реклами: спонукати мовців правильно й доцільно вживати в мовленні безсполучникові складні речення.

Форми презентації реклами можуть бути такими:
інсценізація;
словесний опис реклами на телебаченні;
реклама, яка звучить на радіо;
реклама в журналі;
рекламний плакат тощо.

Поради щодо роботи над проектом

1. Не забудьте «покликати» на допомогу творчу уяву, оригінальність, увагу до найдрібнішої деталі мовознавчої теми, логічне мислення та асоціації.

2. Чітко визначте, на яку цільову аудиторію розрахована ваша реклама і якого результату ви очікуєте.

3. Не забувайте, що в рекламі кожне слово має велике значення.

За бажанням демонстрацію рекламних проектів можна провести як конкурс. Оберіть журі, яке присвоїть кожному проекту одне із звань: найоригінальніший, найаргументованіший, найкумедніший, найяскравіший тощо.

ПРОЕКТ

§ 29. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ»

351 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Доберіть свій варіант заголовка.

ГРОМОВИК

Над річкою й лісом засинювалось небо: здалеку-предалеку, погуркуючи та поблискуючи, **накочувалася** гроза. Потемніла вода в річці, зашуміли дерева, заметалися птахи.

І враз усе стихло. Стогін лісу **подався** далі й далі від грози. У високості сухо шелеснуло. Синьо спалахнула ріка, ліс осяявся синьо. То хмара, чорна і низька, пустила із себе першу стрілу-блискавицю. І раптом ліс охнув від жаху: по ньому вдарило згори.

Аж тоді **прокинувся** у своєму дуплі сич-громовик. Прокинувся, заворушив крильми, видряпався з дупла й пішов по гілці сухого береста вгору, сонно поводячи сюди-туди головою... Сич повів очима в один бік, у другий: ніде ані пташини, ані дрібної миші.

Блискавиці пролітали йому над самісінькою головою, громи котилися по його спині й розбивались об неї на громенята. А сич дивився в спину вітрові та синьо-чорній хмарі й **реготав**. Йому ще й ще хотілося громів і блискавок, що жили в хмарі. Але раптом усе змінилося. Визирнуло молоденьке сонечко – сич перестав реготати і, відчувши в очах різь, заплющився.

Він так і до дупла пішов по гілці – заплющений (За *Гр. Тютюнником*).

С. Перрі. Сич (Великобританія)

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть і зачитайте вголос безсполучникові складні речення. Яке з них має три частини?
2. Визначте смислові відношення та поясніть уживання розділових знаків між частинами безсполучникових речень.
3. Перебудуйте два безсполучникових речення (на вибір) на сполучникові.
4. Схарактеризуйте роль безсполучникових речень у тексті.
5. Знайдіть відокремлені означення й обставини.
6. Знайдіть слова, які пишемо з дефісом. Поясніть написання їх.
7. Доберіть синоніми до виділених слів.

Синтаксичний розбір безполучникового складного речення*Послідовність розбору*

1. Визначити вид речення за метою висловлювання й емоційним забарвленням.
2. Указати, що речення безполучникове складне.
3. Визначити кількість частин.
4. Визначити смислові відношення між частинами.
5. Указати на розділовий знак між частинами.
6. Накреслити схему.
7. Виконати розбір кожної частини як простого речення.

Зразок усного розбору

На очах посивіли кульбаби, б'ють зозулі у дзвони весни (Д. Іванов).

Речення розповідне, неокличне, безполучникове складне, складається з двох частин, ідеться про одночасність подій, між частинами ставимо кому.

Перша частина: речення просте, поширене, двоскладне, повне.

Друга частина: речення просте, поширене, двоскладне, повне.

Зразок письмового розбору

На очах посивіли кульбаби, б'ють зозулі у дзвони весни (Д. Іванов).

Речення розп., неокл., безполучн. складне, 2 част., одночасн. подій, кома. [ ], [ ].

I – просте, пошир., двосклад., повне.

II – просте, пошир., двосклад., повне.

352 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть орфограми у виділених словах.

1. Відра подзвонюють над степовою **криницею** сонце **спиняється** в прошумілих кленах (*М. Сингаївський*). 2. Я з квітами **прийшов** тебе зустріти і дуже довго ждав **зів'яли** квіти (*Д. Павличко*). 3. Зайде сонце Катерина по садочку ходить (*Т. Шевченко*). 4. Язик мій ворог він раніше розуму говорить (*Нар. творчість*). 5. Ген від моря до гаю **налилися** жита знову пісню співає сосна золота (*А. Малишко*). 6. Вийшов з хати на селі **світиться...** (*М. Коцюбинський*). 7. Про вирій знав я із дитячих літ птахи **летять** у теплий дальній світ (*О. Ющенко*).

II. Виконайте синтаксичний розбір одного речення усно й одного – письмово (на вибір).

353 Прочитайте з правильною інтонацією. Поясніть, як різняться подані в групах речення за змістом.

1. У полі темніло: насувалася злива. У полі темніло, насувалася злива. Насувалася злива – темніло в полі. 2. Буде холодно – поїдемо додому. Поїдемо додому: буде холодно. 3. Я кажу правду, мені немає чого обманювати. Я кажу правду: мені немає чого обманювати. Мені немає чого обманювати – я кажу правду.

354 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.* I. Поміркуйте, які розділові знаки можливі в поданих реченнях. Обґрунтуйте думку.

1. Хлопець хвилювався задача не розв’язувалась. 2. Вибігли діти собаки загавкали.

II. Поміркуйте, як перебудувати подане нижче речення, щоб замість двокрапки треба було ставити тире.

Природа радіє: надвечір нарешті пішов дощ.

355 Знайдіть неправильно вжиті слова. Відредагуйте усно речення, визначте їхній вид за будовою. Скористайтеся інформацією на сторінці «Культура мовлення» (с. 166).

1. Глядачі вийшли – світло виключили. 2. Діти цілий день знаходяться в хаті: іде дощ. 3. Вийду на слідуєчій зупинці: звідти ближче. 4. Зайшла бабуся чи дідусь – уступи місце. 5. Запрошуємо в автобусні тури в саму гостинну країну світу!

356 Продовжте кожне речення двічі так, щоб утворити безсполучникові складні речення: 1) з двокрапкою між частинами; 2) з тире між частинами. Як при цьому змінюватимуться смислові відношення між частинами утворених речень?

1. Хочеться пити... . 2. Трамвай усе не під’їжджав... .

 357 Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Напишіть невеликий твір (6–8 речень) у художньому стилі на тему «Весняна злива» за репродукцією картини Н. Добровольської. Використайте щонайменше три безсполучникових складних речення.

Н. Добровольська. Весняна злива

ВАРІАНТ Б. Напишіть невелике есе (5–6 речень) про місце в нашому житті гумору з обігруванням афоризму «Дотепність треба використовувати як щит, а не як меч, щоб не поранити інших» (Т. Фуллер). Використайте щонайменше три безсполучникових складних речення.

358 I. Складіть з усіх поданих речень текст і запишіть його.

- А Перекинув камінь – під ним осине гніздо.
- Б Іду я по горі й бачу: з-під каменя вилітають оси.
- В І споруджене воно зі справжнісінького паперу.
- Г Нагризе тирси, змочить її клейкою слиною й ліпить комірочки-гнізда.
- Д У тих комірках живуть осині личинки, і дорослі оси їх доглядають.
- Е Тільки для людей папір машина виготовляє, а оса робить його власними щелепами.

(За В. Танасійчуком)

II. Знайдіть безсполучникові складні речення, підкресліть у них члени речення.

359 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно речення.

1. Опрацювавши тему «Безсполучникове складне речення», я, зокрема, дізнався (дізналася) про...
2. Найбільше мені сподобалося виконувати завдання, у яких треба...
3. Свої знання з теми я оцінив би (оцінила б) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте правильність виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Безсполучниковим складним є речення

- А Здається, сьогодні зі мною щасливий усенький світ (О. Довгон'ят).
- Б Вітька спрагло зазірав у темні дівочі очі, мов у пречисту криницю (В. Чемерис).
- В Вона піснями виспівала душу, вона пісні ці залишає нам (Л. Костенко).
- Г Пригорнеться до трави – і вона зашелестить, загомонить, помилює, обдарує пахощами (Б. Харчук).

2. Безсполучникове складне речення утвориться, якщо до частини Сонце сідає за гору... додати фрагмент

- А ...і весняні ниви прощаються з ним.
- Б ...прощається з весняними нивами.
- В ...прощаючись із весняними нивами.
- Г ...весняні ниви зустрічають вечір.

3. Нерівноправними є частини в безсполучниковому складному реченні

- А Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе (Нар. творчість).
- Б Малі озерця блискають незлісно, колише хмара втомлені громи (Л. Костенко).

В У гаю, гаю вітру немає; місяць високо, зіроньки сяють (*Т. Шевченко*).
Г Воду для пиття наш куточок носить аж з лісу: там вона набагато смачніша (*А. Дімаров*).

4. Двокрапку треба поставити між частинами речення (окремі розділові знаки пропущено)

А Трапиться слово зрадливе геть його, сину, гони! (*Б. Олійник*).
Б А ще таку я вирізьблю картину зі всіх дворів збігається рідня (*Л. Костенко*).
В Хай лине пісня в ранішні тумани хай з нею день римує біг життя (*Ю. Вавринюк*).
Г Небо було синіше од моря море було синіше од неба (*М. Коцюбинський*).

5. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

А Людство не усвідомить себе як єдине ціле: не буде йому добра (*Олесь Гончар*).
Б Мріють крилами з туману лебеді рожеві, сиплять ночі у лимани зорі сургучеві (*В. Симоненко*).
В Чудовий краєвид послався понад ним: стави, лисніючи у сяєві нічнім, один до одного горнулися пестливо (*А. Міцкевич*).
Г Я тягнусь догори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою пролітають лебеді! (*М. Стельмах*).

6. Речення Кричать сови, спить діброва, зіроньки сяють (Т. Шевченко) треба читати з інтонацією

А переліку   **Б** зіставлення   **В** пояснення

7. Доберіть приклад до кожного виду смислових відношень між частинами безсполучникового складного речення (один приклад є зайвим).

Смислові відношення

Приклад речення

1 одночасності подій	А Я до моря вийшов рано – море спить (<i>Д. Павличко</i>).
2 наслідку	Б Латагтя ніжилось в озерах, хитали ряску карасі (<i>Л. Костенко</i>).
3 протиставлення	В Посієш вчинок – виросте звичка (<i>Нар. творчість</i>).
4 пояснення	Г Мати вірила: земля все знає (<i>М. Стельмах</i>).
	Д Як заздрю я білій хмаринці: вона пливе у далечинь між подруг (<i>І. Муратов</i>).

8. Доберіть приклад до кожного випадку використання тире.

Використання тире

Приклад речення

1 між підметом і присудком	А Стеле м'якенько – лиш твердо спати (<i>Нар. творчість</i>).
2 на місці пропущеного члена речення	Б Ударив грім – і зразу шкереберть пішло життя (<i>В. Стус</i>).

- 3 між частинами складносу- рядного речення
- 4 між частинами безсполуч- никового речення
- В У льодах – замерзлий з осені листок (*Л. Гудзь*).
- Г Має людина в собі такий живчик – ба- жання робити добро (*Олесь Гончар*).
- Д Слова – це дум моїх пташки (*О. Дов- гол'ят*).

9. Побудуйте по одному безсполучниковому реченню з рівноправними й нерівноправними частинами.

10. Перебудуйте сполучникові речення на безсполучникові.

1. Славко раптом подумав, що бачить справжнісіньких марсіан (*Н. Бічужа*).
2. Галя весело сміялась, а Вітька сердито супився і щось бурмотів собі під ніс (*В. Чемерис*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які речення називають безсполучниковими складними? Наведіть приклад.
2. Що є спільного й відмінного між безсполучниковими й сполучниковими складними реченнями?
3. Чим безсполучникові складні речення з рівноправними частинами відрізня- ються від речень з нерівноправними частинами? Наведіть приклади.
4. Які смислові відношення можуть бути між частинами безсполучникових складних речень?
5. Розкажіть про особливості інтонації безсполучникового складного речення.
6. Коли між частинами безсполучникового складного речення ставимо кому й крапку з комою? Наведіть приклади.
7. Коли між частинами безсполучникового складного речення ставимо дво- крапку?
8. Коли між частинами безсполучникового складного речення ставимо тире?
9. Побудуйте безсполучникове складне речення, а потім доберіть до нього си- номімічне сполучникове.
10. Пригадайте 2–3 прислів'я, які за будовою є безсполучниковими реченнями.

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
вимкнути світло перебувати в приміщенні наступна зупинка поступитися місцем навчальний заклад поїхав як міністр продаж за зниженими цінами будь-які висновки завдати шкоди привести до бійки дипломатичні відносини порушити питання чинний закон	виключити світло знаходитися в приміщенні слідуюча зупинка уступити місце учбовий заклад поїхав у якості міністра продаж по знижених цінах любі висновки нанести шкоду привести до бійки дипломатичні відношення підняти питання діючий закон

РОЗРІЗНЯЙМО

Болісний – пов'язаний з важкими переживаннями (*болісне сприйняття, переживання*).

Болючий – пов'язаний з фізичним відчуттям болю (*болюча рана, травма, операція*).

* * *

Віборний – який визначається, обирається голосуванням на якусь посаду або для виконання певних обов'язків (*виборна посада, особа*).

Віборчий – який стосується виборів, їх організації та проведення (*виборчий округ, бюлетень; виборча кампанія, агітація*).

* * *

Визначальний – який визначає суть чогось; основний, істотний (*визначальна риса, умова, галузь*).

Визначний – який відзначається своїми позитивними рисами, важливий за своїм значенням; видатний (*визначна особа, людина, заслуга*).

НАТОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО

(Дієслова)

в'яліти	задобріти	окриліти
гнобіти	зм'якшіти	оздоровіти
жаліти	зобразіти	посідіти, посіджу
завершіти	лестіти	таланіти

АРГУМЕНТИ МОВЧАННЯ

Уміння говорити має поєднуватися з умінням, коли потрібно, помовчати. Німецький соціолог П. Вальфіш-Рулен сформулював 26 аргументів мовчання. Наведемо деякі з них:

- ✓ якщо ваш співрозмовник роздратований, то краще помовчіть, щоб не дратувати його більше;
- ✓ коли ви самі роздратовані, то краще теж помовчати, щоб не сказати чогось такого, про що пізніше жалкуватимете;
- ✓ якщо ви дуже довго говорили, то після цього помовчіть; дайте змогу висловитись іншим;
- ✓ якщо вам надають слово, а те, про що ви хотіли сказати, уже сказав хтось інший, то від виступу краще відмовитися;
- ✓ якщо вам хочеться поговорити про свої особисті справи, то зважте на те, що не усіх людей це цікавить; а тому в деяких випадках краще помовчати;
- ✓ якщо ви не досить глибоко обізнані з питаннями, які обговорюються, дайте змогу говорити тим, хто добре на них розуміється;
- ✓ іноді краще промовчати, щоб не образити гідності іншого.

ЯК ЦЕ БУЛО

МАНДРІВКА АПЕЛЬСИНА

Батьківщина апельсинів – Південний Китай. Звідси рослина поступово просувалася на південь Азії. Португальці в XV столітті завезли її до Європи. У XVI столітті апельсини вже були відомі й в Україні, куди їх привозили з Голландії. Звідси й прийшла їхня назва: голландське *appelsien* розкладається на «апель» – яблуко й «сіна» – Китай. У голландців ця назва виникла під впливом французького *rotte de Chine* – *пом де шин* (що теж означає «китайське яблуко»).

В українській мові апельсин має ще назву – *помаранча*, яка прийшла до нас через німецьку мову (*Pomeranze*) з італійської, де *рото* – «яблуко», *arancia* – «апельсин» (А. Коваль).

НА ДОЗВІЛІ

РЕБУСИ

А
МО

 ВО

Я
СТ

ОС
ГОЛ

Складне речення з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку

ВИ ЗНАТИМЕТЕ:

- основні ознаки складних речень з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку.

ВИ ВМІТИМЕТЕ:

- знаходити в тексті складне речення з різними видами зв'язку;
- правильно розставляти розділові знаки в складних реченнях з різними видами зв'язку;
- будувати складні речення з різними видами зв'язку, доцільно використовувати їхні виражальні можливості.

§ 30. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ІЗ СУРЯДНИМ І ПІДРЯДНИМ ЗВ'ЯЗКОМ

Про основні ознаки, будову та різновиди складних речень із сурядним і підрядним зв'язком

ПРИГАДАЙМО. Які є види зв'язку частин сполучникових складних речень?

360 А. Визначте, частини якого речення з'єднано сурядним зв'язком, а якого – підрядним.

За лозами темні ліси, а над річкою й над лісами вечірнє небо.

Над річкою й над лісами вечірнє небо, якого я ніколи таким ще не бачив.

Б. Визначте кількість частин у поданому нижче реченні. Яким зв'язком з'єднано ці частини?

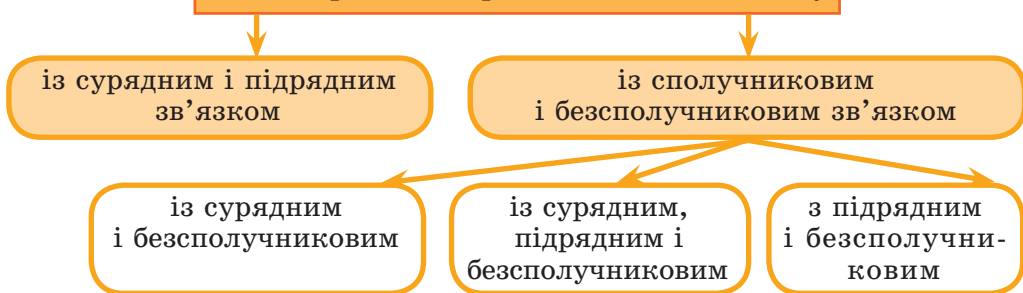
За лозами темні ліси, а над річкою й над лісами вечірнє небо, якого я ніколи таким ще не бачив (О. Довженко).

В. Зробіть висновок про основні ознаки складного речення із сурядним і підрядним зв'язком.

Різні
види
зв'язку

В одному реченні можемо поєднувати сурядний, підрядний і безсполучниковий зв'язок. Складне речення, у якому поєднано різні види зв'язку, називають **складним реченням з різними видами зв'язку**.

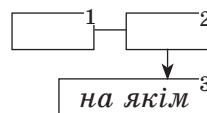
Складне речення з різними видами зв'язку

Засоби
зв'язку

У складному реченні із сурядним і підрядним зв'язком одні частини з'єднуємо сполучниками сурядності, а інші – сполучниками підрядності чи сполучними словами. **НАПРИКЛАД:**

Аж ось труснуло сніжком, і земля нагадала аркуш паперу, на яким дитина випробувала зелені, руді й сірі фарби (М. Коцюбинський).

[1], і [2], (на яким ...).
1 2 3

У цьому реченні першу й другу частини з'єднано сурядним зв'язком, а другу й третю – підрядним.

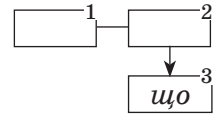
Різновиди

Складні речення із сурядним і підрядним зв'язком можуть мати різну будову.

1. Дві або більше частин з'єднано сурядним зв'язком; від однієї з них залежить одна або кілька підрядних.

НАПРИКЛАД:

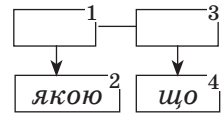
Ти до мене прийшла не із казки чи сну, і здалося мені, **що стрічаю весну** (В. Симоненко).

[   ], і [   ], (**що ...**).
1   2   3

2. Дві або більше частин з'єднано сурядним зв'язком; від кожної з них залежить одна або кілька підрядних. **НАПРИКЛАД:**

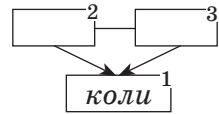
Щаслива ти, дорого, **якою ми ідемо**, і пісня та щаслива, **що в серці ми несемо** (Д. Павличко).

[   ], (**якою ...**), і [   ], (**що ...**).
1   2   3   4

3. Дві або більше частин, які з'єднано сурядним зв'язком, мають спільну підрядну частину. **НАПРИКЛАД:**

Коли в лісах іще ревли буй-тури, Дажь-богу сонце приміряло німб і люди чорноліської культури жили, співали, сіяли свій хліб (Л. Костенко).

(**коли ...**), [   ] і [   ].
1   2   3

361 I. Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Доведіть, що всі вони є складними з різними видами зв'язку.

1. Ще той папір від часу не зотлів і пам'ятка лишилась людям здавна, де за неграмотних французьких королів підписувалась Ганна Ярославна (Д. Павличко). 2. Вітер на травах квітне, і хвиля у берег б'є, бо в серці моему рідне було і сьогодні є... (В. Підпалый). 3. За вікном полетіла біла нитка блискавиці, а тоді вдарив грім, наче рикнув велетенський пес, що сторожить неміряний небесний дім (В. Шевчук).

II. Визначте межі частин у кожному реченні та назвіть види й засоби зв'язку цих частин. Побудуйте схеми речень.

362 I. Знайдіть і випишіть складні речення із сурядним і підрядним зв'язком. Яке одне речення ви не випишуватимете? Чому?

1. Святкове почуття наповнює дитячу душу, і я тішу себе, бо скоро до нас завітає справжня казка (В. Скуратівський). 2. Перед чорним шляхом, що пролягав через ліс, Ворон потяг повід ліворуч, але кінь **стояв як** укопаний (В. Шкляр). 3. Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці, бо щастя не дається дурно (М. Коцюбинський). 4. В обличчя віяв холодний західний вітер, розганяв густі

хмари, і Марія подумала, що той вітер і хмари мчать на неї з рідної Одеси, де zostалися батьки (В. Кучер). 5. Спустився вечір, і одразу похолоднішало, хоч удень була нестерпна спека (О. Гончар).

II. Підкресліть у виписаних реченнях граматичні основи. Побудуйте схеми.

363 Складіть і запишіть речення за однією зі схем (на вибір).

1. [ ], і [ ], ( ). 2. [ ], ( ), але [ ]. 3. [ ], ( ), і [ ], ( ).

364 I. Відновіть і запишіть складні речення, уставляючи потрібні сполучники й сполучні слова. Позначте скісною рисою (/) межі частин.

1. Вишиває і співає, ... ніхто не зна, ... узор вона кінчає, ... ту пісню почина (М. Рильський). 2. Повертало на обід, ... здавалося, ... день ще й не починався (С. Скляренко). 3. ... гілки покидає останній листочок, верба шукає забуття й покори в холодах, у снігах, ... ці речі для життя неприйнятні (В. Думанський). 4. Біла скатертина снігу зійшла з полів і лугів, ... очам бузьків показалися широкополі лани, ... зеленіли густою рунню озимини, жита-пшениць (Т. Бордуляк). 5. На вогонь можна дивитися нескінченно й щоразу бачити в ньому щось нове, ... потім настає мить, ... вже ні про що не думаєш (О. Васильківський).

ДОВІДКА. 1) і, де, де; 2) але, що; 3) коли, але; 4) і, що; 5) але, коли.

II. Поясніть написання виділених слів. Наведіть свої приклади на це правило.

365 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Побудуйте його схему. Визначте вид підрядності.

Набравши висоту літак знову почав відриватися від реального світу хоч і не міг маневрувати бо праворуч і ліворуч тяглися білі траси повітряних доріг а часом виринав на овиді якийсь інший швидкохідний літак (Ю. Мейгеш).

366 I. Прочитайте фрагмент інтерв'ю лідера гурту «Океан Ельзи» Святослава Вакарчука. Чи цікава вам одержана інформація? Чи є вона актуальною для вас?

– Святославе, чи повинна система освіти навчати дітей толерантності та патріотизму? І чи можна це зробити одночасно?

– Дітей треба вчити на загальнолюдських нормах, але водночас давати їм змогу відстоювати свою думку. Коли дитині батьки й учителі говорять, що вона – особистість зі своєю свободою, честю й гідністю, то ця дитина виросте без комплексів, і саме так потрібно її виховувати.

– Це функція освіти чи батьків?

– І тих, і тих. В Україні є ще одна проблема: у нас вузьке коло довіри. Воно закінчується власною сім'єю, і це – велика драма або навіть трагедія для нашого суспільства, яке розбудовує країну на демократичних засадах. Коло довіри має бути розширено до громади, до кожного громадянина своєї держави. Ти маєш довіряти людині, яка в іншому місті, з іншої частини країни, ментально й інтуїтивно.

– Мені подобається твоя ідея того суспільства, яке рухає освіту. Можеш продовжити цю думку?

Святослав Вакарчук

– Будь-яка освіта дає широту мислення, і треба глобально дивитися на речі, щоб робити неуспішні країни успішними. Найкраща освіта – це вміння розуміти, як функціонує світ, розуміти його закони та закономірності...

В Україні, на жаль, так склалося, що еліта протягом багатьох років цілеспрямовано знищувалась або маргіналізувалася. Тому наше завдання – розірвати це порочне коло. У нас є змога самим вирішувати свою долю. Нам треба цінувати цю можливість. Якщо ми не виховаємо нову еліту, яка буде ширше розуміти, що таке держава та її добробут, то ми знову втрачимо свою державність.

II. Знайдіть у тексті три складні речення із сурядним і підрядним зв'язком. Простежте, як ці речення допомагають точніше й компактніше висловити думку, деталізувати її.

III. Побудуйте схеми складних речень із сурядним і підрядним зв'язком.

367 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.* I. З'ясуйте, скільки частин має кожне речення. Які види зв'язку поєднано в кожному з них?

1. Небо вночі чисте, і видно, як падають зірки (*Є. Гуцало*).

2. Чисте полудневе небо, і тихо-тихо, мовби все завмерло (*О. Довженко*).

II. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. Побудуйте схеми речень.

368 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть невеликий текст (5–6 речень) у художньому стилі за таким початком: «*Загриміло, і полегло зліхнуло степ...*». Використайте в структурі тексту складне речення із сурядним і підрядним зв'язком.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невелике інформаційне повідомлення (5–6 речень) про віртуальну виставку фоторепродукцій сучасних зображень Т. Шевченка (на муралах, плакатах, постерах). Використайте в структурі тексту складне речення із сурядним і підрядним зв'язком.

369 I. Доповніть складносурядні речення однією чи двома підрядними частинами так, щоб утворилися складні речення з різними видами зв'язку. Утворені речення запишіть.

1. На **брифінгу** була озвучена лише загальна інформація щодо захисту прав національних меншин, а детальна позиція уряду буде викладена в **резолюції** конференції. 2. У IX столітті Київ став великим ремісничо-торговельним центром Східної Європи, і цим він відрізнявся від інших міст. 3. До початку **референдуму** ще було більше як місяць, але **білборди** вже були обклеєні політичною рекламою. 4. Температура води безпосередньо під кригою піднімається дуже швидко, і в наступному столітті, на думку вчених, льоди Північного полюса зникнуть зовсім через **глобальне** потепління.

II. Підкресліть у першому й останньому реченнях члени речення. Побудуйте схеми цих речень.

III. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

 370 I. Спишіть прислівники, знімаючи ризик. Правильність написання перевірте за словником.

Усього/на/всього, де/не/де, кінець/кінцем, час/від/часу, рік/у/рік, день/у/день, сам/на/сам, по/юнацьки, тяжко/важко, без/кінця/краю, до/речі, по/заторік, по/суті, в/основному, в/цілому, що/разу, по/французьки, по/латині.

II. Укажіть рядок, у якому всі прислівники треба писати з дефісом. Запишіть слова із цього рядка.

- А навік/віки, любо/дорого, вряди/годи, до/вподоби
- Б по/літньому, як/не/як, по/трое, по/господарськи
- В раз/у/раз, з давніх/давен, де/не/де, довго/довго
- Г по/сусідськи, хтозна/коли, пліч/о/пліч, часто/густо
- Д всього/на/всього, з діда/прадіда, десь/інде, день/у/день

§ 31. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ ІЗ СУРЯДНИМ І ПІДРЯДНИМ ЗВ'ЯЗКОМ

Про те, коли між частинами складного речення не ставимо коми та коли в разі збігу двох сполучників ставимо кому

ПРИГАДАЙМО. Коли між частинами складносурядного речення, з'єднаними сполучником *і*, коми не ставимо?

 371 А. Прочитайте речення. Зверніть увагу на кому між виділеними сполучниками. Чи можна підрядну частину вилучити без шкоди для будови всього речення?

*Я заїду до вас уранці, **і, якщо** нам нічого не завадить, ми зможемо попрацювати над рукописом.*

Б. Зіставте попереднє речення з поданим нижче. Чи можна тепер підрядну частину вилучити без шкоди для будови всього речення?

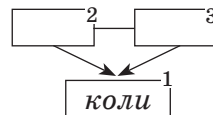
*Я заїду до вас уранці, **і якщо** нам нічого не завадить, **то** ми зможемо попрацювати над рукописом.*

В. Зробіть висновок, у якому випадку між двома сполучниками ставимо кому.

Спільна підрядна

Між двома головними частинами складного речення, з'єднаними одиничним сполучником *чи, або, та (= і), і(й)*, коми не ставимо, якщо обидві частини мають спільну підрядну частину. **НАПРИКЛАД:**

Коли він торкнувся смичком до струн скрипки, все на світі зникло і залишилася тільки музика (В. Собко).

(коли ...), [ ] і [ ].

1   2   3

Збіг
сполучників

- Якщо збігаються підряд сурядний і підрядний сполучники (*і коли, і де, і щоб, і якщо* й под.), то **кому** між ними **ставимо** тільки тоді, коли підрядну частину, яка починається другим сполучником, можна вилучити без порушення граматичної цілісності всього речення (після цієї підрядної частини немає співвідносного із сполучником слова *то*).
- Якщо ж вилучити підрядну частину не можна, то **коми** між двома сполучниками **не ставимо**. **ПОРІВНЯЙМО:**
1. *Я приходив до дідуся, і, коли він мав час, ми разом читали книжку.*
2. *Я приходив до дідуся, і коли він мав час, то ми разом читали книжку.*
- Якщо перший із двох сполучників протиставний (*а, але, однак* та ін.), то **коми** після нього **ніколи не ставимо**. **НАПРИКЛАД:**
Туман пах бузковим цвітом, а коли почав розходитися, крізь його тонкий просинюватий серпанок виступили по горі бузкові вали (Гр. Тютюнник).

372 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в першому реченні перед сполучником *і* кому ставимо, а в другому – ні.

1. Спускався негустий блакитний вечір, і навіть через вікна було видно, як пухнасті сніги одсвічувалися рожевими й малиновими бризками зорі (*М. Стельмах*).
2. Ще трималися по садках пізні сливи і пізніми яблуками було обкидано гілля, як раптово пішов сніг (*Є. Гуцало*).

373 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. У яких реченнях перед сполучником *і* треба поставити кому? Обґрунтуйте свою відповідь.

1. Море так невинно голубіє під стінами скель і сонце так світить ласкаво що аж каміння сміється (*М. Коцюбинський*).
2. Я слухав рідну пісню рідну мову і вона лилася струмком у якому переплелися запахи калини чебрецю лепехи (*Ю. Мушкетик*).
3. Довго слухав того вечора Валерій Іванович сповідь архітектора і боляче було чути як раз у раз зривається в стражданні голос цієї мужньої людини (*О. Гончар*).
4. Село звеселіло і яблуневі садки подобрішали коли розпочалися жнива (*О. Квітневий*).
5. Забравшись на тин я трусонув гілляку і на стежку, у картоплю бадилля якої вже темніло й жухло важко, смачно загупали яблука (*В. Дрозд*).

II. Побудуйте схеми речень. Визначте вид за значенням підрядних частин.

374 І. Прочитайте речення. Визначте межі частин та поставте усно питання від головної частини до підрядної.

1. Лось (з,с)подівався побачити схід сонця і коли під його променями забронзовіли верхівки то він наче аж поле(г,х)шав (*Є. Гуцало*).
2. Вітер щодня потроху вигортав білі п(е,и)люстки на шлях і коли

вночі їде якась прибудна машина вони рожевим валком котяться за нею слідком... (Гр. Тютюнник). 3. Денис був гарним воротарем і **щойно** ро(з,с)починався сезон фу(д,т)больних поєдинків кожний капітан намагався переманити хлопця до своєї команди (О. Квітневий). 4. Торік був уродив хліб **та як** полили дощі то позносило з гір половину снопів (І. Нечуй-Левицький). 5. Мій біль бр(е,и)нить, **зате коли** сміюся, то сміх мій рветься дж(е,и)релом на волю (О. Теліга). 6. Ярмарок ро(з,с)ташувався на майдані коло річки і **якщо** глянути з греблі його увесь можна побачити в широкім тихім плесі (Ю. Яновський).

II. У яких реченнях між двома виділеними сполучниками ставимо кому? Відповідь обґрунтуйте.

III. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи.

375 I. Розташуйте наведені частини так, щоб утворилися складні речення із сурядним і підрядним зв'язком. Речення запишіть, обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1 Її з радістю візьмуть на посаду в галузі біофармакології, IT-генетики, клінічної біоінформатики або мережевої медицини

якщо людина має медичну або фармацевтичну освіту та непогано розбирається в інформаційних технологіях

і перед нею відкриваються нові горизонти

2 але саме системне мислення та володіння іноземними мовами – це якості

сучасні діти, визначаючись із майбутньою професією, опановують безліч додаткових навичок

які завжди допоможуть у подальшому працевлаштуванні

II. Складіть і запишіть складне речення із сурядним і підрядним зв'язком про свою майбутню професію.

376 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Бо пам'ятайте що на цій планеті відколи сотворив її пан Бог ще не було епохи для поетів але були поети для епох (Л. Костенко). 2. Нижнє селище мовби вимерло і коли б не дим то можна було б мати ці оселі за втечища безтілесних лісових духів (П. Загребельний). 3. Навіть зринала було думка що вже ніколи з ними не зустрінеться що він або загинув під час облоги Києва або якщо вижив пішов далі з Батиєм (В. Малик). 4. Цілі сузір'я у яких кипіло торік турботливе життя тепер начебто являють закодовану шифрограму яку нікому не прочитати крім птахів коли вони повернуться по домівках де їх чекають (Є. Гуцало).

II. Визначте види речень за будовою. Побудуйте схеми двох речень (на вибір).

377 .. Хто зможе правильно визначити, скільки ком і де саме треба поставити в кожному реченні?

1. Узагалі Котигорошко був проти того щоб лазити по чужих садках але по-перше сливи були дуже солодкі а по-друге у Вітьки Горобця бракувало грошей на шоколад (*В. Чемерис*).

2. Коли задзвонить сон-трава в діброві і обізвуться в небі лебеді земля святкову одягне обнову й веснянки закружляють по воді (*М. Стельмах*).

378 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Сади осипалися милі що чарували так мене і знов Дніпра чекають хвилі коли їх крига одягне (*В. Сосюра*). 2. Я вимкну світло й запалю свічу і принесу із саду пізні квіти і дощ до ранку буде шепотіти святі слова які я промовчу (*М. Луків*). 3. Поле все далі розстеляло свою одягу і коли він зійшов на горбок перед ним встали в повній красі всі ниви (*М. Коцюбинський*). 4. Ми українці нація яка споконвіку прагне багато знати а це утврджує нашу віру що вічно будемо на цій землі (*Я. Гоян*). 5. Яким би не ішов я шляхом якою б думкою не йшов ім'я твоє любистком пахне а душу пеленає шовк (*П. Мовчан*). 6. Щойно сонце зайшло за гору замер усякий рух і помовк пташиний спів (*О. Квітневий*). 7. Повертало на обід але здавалося що день ще й не починався (*С. Скляренко*).

II. Визначте, які види зв'язку поєднано в кожному реченні. Побудуйте схеми трьох речень (на вибір).

III. Знайдіть і підкресліть орфограму «Ненаголошені е, у в корені».

379 I. Складіть і запишіть речення за схемами. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. [ ], і (**коли ...**), [**то**].
2. (**де ...**), [ ] **та** [ ].
3. [ ], і, (**щойно ...**), [ ].
4. [ ], і [ ], (**який ...**).

II. Підкресліть у двох реченнях головні й другорядні члени.

 380 Спишіть слова, уставляючи пропущену букву е або у. Правильність написання перевірте за словником.

М..нулий, к..шеня, шел..стить, каш..ль, оч..рет, д..ректор, л..вада, майст..р, приб..режний, зв..селити, заст..лати, бр..ніти, завм..рати, вигр..бти, вел..тень, грив..нь, т..хнічний, вит..рати, зд..рати.

§ 32. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ІЗ СПОЛУЧНИКОВИМ І БЕЗСПОЛУЧНИКОВИМ ЗВ'ЯЗКОМ

Про те, які є різновиди речень із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком, та про особливості їхньої будови

ПРИГАДАЙМО. У чому полягає відмінність між сполучниковим і безсполучниковим зв'язком?

381 А. Визначте вид зв'язку частин у кожному реченні.

1. Стародавня Ольвія давно їй цікавить, давно їй хочеться досліджувати, розкопувати її.

2. Давно їй хочеться досліджувати, розкопувати Ольвію, щоб дізнатися, чому вона загинула.

Б. Визначте, які види зв'язку є в поданому нижче реченні, утвореному з двох попередніх.

Стародавня Ольвія давно їй цікавить, давно їй хочеться досліджувати, розкопувати її, щоб дізнатися, чому вона загинула... (О. Гончар).

В. Зробіть висновок про основні ознаки складного речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

Різні
види
зв'язку

У складному реченні із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком одні частини речення з'єднано за допомогою сполучників чи сполучних слів, а інші – без них. **НАПРИКЛАД:**

Вже на річках дитячий галас вщух, холонуть дні, і все навкруг холоне (Г. Дудка).

[ ], [ ], і [ ].
1 2 3

У цьому реченні першу й другу частини з'єднано безсполучниковим зв'язком, а другу й третю – сполучниковим сурядним.

Складне речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком

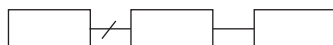
із сурядним і безсполучниковим зв'язком

з підрядним і безсполучниковим зв'язком

із сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком

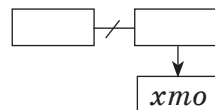
НАПРИКЛАД:

1. Пишається калинонька, явір молодіє, а кругом їх верболози й лози зеленіють (Т. Шевченко).

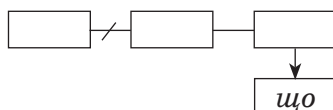
[ ], [ ], а [ ].

2. Споконвіку в народі побутує думка: **хто** першим побачить цвіт ліщини, тому весь вік посміхатиметься щастя (П. Стефанов).

[ ]: (**хто ...**), [ ].

3. Повний місяць стояв над степом, через нього перпливали легкі хмарки, і здавалося, **що** місяць котився морем (Ю. Яновський).

[ ], [ ], і [ ], (**що ...**).

382 I. Прочитайте виразно вірш уголос. Визначте, скільки граматичних основ має кожне речення. Назвіть види та засоби зв'язку частин складних речень.

Т. Яблонська.
Дівчинка із сачком

Ромашки заплющили очі,
Дзвіночки примовкли в зеленій траві,
Щоб не сполохати кохання,
Що тільки-но народилося
І глянуло на світ довірливими очима.

Воно таке ніжне,
Що йому вадить і багато сонця,
І людський натовп, і галас, і метушня,
А сонячні промені
Вітер зв'язав у пучок
Та й поклав дозрівати
На білій хмарині.

Г. Дудка

II. Розгляньте схеми. Яка з них відображає структуру першого речення вірша, а яка – другого?

1. [ ], ( ), [ ].   2. [ ], [ ], ( ), ( ).

383 I. Спишіть речення. Підкресліть граматичні основи. Які види зв'язку частин поєднано в кожному реченні?

- Наслідки вашої праці оцінять інші, дбайте тільки про те, щоб серце ваше було чисте й справедливе (Д. Рескін).
- Жито вже кинуло колос і змінило барву стебел та листків: до зеленавості влилася сивина, ніби його хтось попелом трохи притрусив (М. Малиновська).
- Упав мороз на листя посіріле, яри заслало сиве полотно, збирають ночі зорі у рядно, і сонце в хмарах ніжиться без діла (В. Симоненко).
- Як хочеться, щоб всі на світі люди не забували: ти усе ж людина (Г. Дудка).
- Птицю вабить рідний берег, і лишає вирій птиця, лиш дихне весна із півдня, лиш набруняться сади (І. Вирган).
- Зацвіли, забуяли вишні, забіліло кругом вночі, і кантату* весни одвічну замузичили знов дощі (В. Буденний).

II. Знайдіть речення, у яких є підрядні частини. Визначте вид цих підрядних частин за значенням.

III. Побудуйте схеми чотирьох речень (на вибір).

384 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в поданому реченні перед першим сполучником *і* стоїть кома, а перед другим – ні.

Мені стало радісно, легко, і тепер я знаю: настала весна і зимі нема більш вороття (В. Земляк).

385 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Чи в усіх реченнях є двокрапка? Визначте, які види зв'язку частин поєднано в кожному реченні.

- Я пам'ятаю сніг на землю падав і припадав до мерзлої землі а батько вносив яблуко із саду, останнє що сховалось у гіллі (Г. Дудка).

* *Кантата* – великий урочистий музичний твір, що його виконують солісти і хор у супроводі оркестру.

2. Я навек той день запам'ятав з буйних яблунь білий цвіт злітав тихо тихо падав білий цвіт наче мрія неповторних літ (Г. Тютюнник).
 3. Якби моя воля видала б закон заборонити нещасливі фінали в казках (М. Павленко). 4. Я знаю тут проходили бої і вороги ломились в ці ворота (В. Грінчак). 5. Рожевий пил спадав синіло все кругом і коси золоті зоря вплітала в трави (В. Сосюра). 6. У вилисах дніпровської води що воям князя рани омивала я бачу захлинається навала свавільної фашистської орди (М. Боровко).

II. Побудуйте схеми трьох речень (на вибір).

III. Визначте частини мови всіх слів останнього речення.

386 Доповніть речення кількома частинами так, щоб утворилися складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком. Запишіть утворені речення.

1. Під вікнами починають цвісти мальви. 2. Над нами гудуть бджоли й пустуни-джмелі. 3. Ми повільно підійшли до лісового озера. 4. На землю тихо ступає ніч. 5. Берег засинає проти ночі.

387 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Розподіліть між собою речення. Побудуйте схему свого речення. Перевірте почергово правильність виконання.

1. Стояла тиха і по-своєму хвилююча година: згори на верховіття лісу опускався сизий присмерк, а внизу з-під кожного куща виповзав туман, тому здавалося, що над землею коливалися два неба (М. Стельмах).

2. Людське життя не заміліє, зробіть лиш те, що попрошу: усі, хто про безсмертя мріє, хай схиляться до споришу (М. Руденко).

II. Обґрунтуйте вживання розділових знаків у реченнях.

388 I. Прочитайте висловлення видатного українського хірурга Миколи Амосова та давньогрецького філософа Сократа. Поясніть, як ви розумієте прочитане. Чи згодні ви з авторами? Що ви вкладаєте в поняття «здоровий спосіб життя»?

1 У більшості хвороб винна не природа, не суспільство, а сама людина. Найчастіше вона хворіє через лінощі й жадобу, а інколи – й від нерозумності (М. Амосов).

2 Здоров'я – не все, але все без здоров'я – ніщо (Сократ).

II. Уявіть, що ви берете участь у науковій конференції з питання здорового способу життя, яка відбувається під гаслом «Бути здоровими – це модно!». Складіть і запишіть у формі складних речень з різними видами зв'язку тези свого виступу (4–5 тез). За потреби скористайтеся інформацією з довідки.

ДОВІДКА. 1. Перехід до здорового способу життя – це шлях до внутрішньої гармонії. 2. Популярність здорового способу життя зростає з кожним днем. 3. Пасивна діяльність повинна змінюватись активною, а розумова праця – фізичною. 4. Вилучіть зі свого раціону смажене, жирне, а також фастфуд, солодкі газовані напої. 5. Потрібно відмовитися від шкідливих звичок – куріння, зловживання алкоголем. 6. Проводьте більше часу на свіжому повітрі. 7. Головною метою занять спортом є оздоровлення організму.

Синтаксичний розбір складного речення з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку

Послідовність розбору

1. Визначити вид речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням.
2. Указати, що речення складне з різними видами зв'язку (із сурядним і підрядним; із сурядним і безсполучниковим; з підрядним і безсполучниковим; із сурядним, підрядним і безсполучниковим).
3. Визначити кількість частин і засоби зв'язку.
4. Визначити вид кожної підрядної частини, якщо вони є.
5. Указати вид підрядності, якщо в реченні є кілька підрядних, пов'язаних з однією головною частиною.
6. Указати на розділові знаки між частинами.
7. Побудувати схему речення.
8. Виконати розбір кожної частини як простого речення.

Зразок усного розбору

Каштани підносять свічі, тополі співають ввись, і шепоти таємничі по кронах дерев пронеслись (М. Бажан).

Речення розповідне, неокличне, складне з різними видами зв'язку (із сурядним і безсполучниковим), має три частини, перша й друга з'єднані інтонацією, друга й третя – інтонацією та сурядним сполучником *і*, між частинами складного речення ставимо коми.

Зразок письмового розбору

Каштани підносять свічі, тополі співають ввись, і шепоти таємничі по кронах дерев пронеслись (М. Бажан).

Речення розп., неокл., складне з різн. видами зв'язку (сурядн. і безсполучн.), три частини, перша й друга з'єднані інтонацією, друга й третя – інтонацією та сурядн. сполучн. *і*, між частинами складного речення ставимо коми.

[ ], [ ], і [ ]

389 І. Доберіть до кожного речення схему (схеми подано без сполучників і сполучних слів). Обґрунтуйте свою відповідь.

1. На берегах Нілу росла тростина, однак вигляд у неї був трохи незвичний: висотою вона сягала 4–5 метрів, а завершувалося її стебло суцвіттям у формі парасольки (А. Коваль).
2. Дуб зацепенів від страху: він бачив, як колись ось такими сокирами звалювали сусідні дерева (А. Давидов).
3. Бо така таємниця агави: вона цвіте, щоб умерти, і умирає, щоб цвісти (М. Коцюбинський).
4. Ось сопілка захурчала, дві ноти, змінюючи одна одну, затріпалися в повітрі – і в очах стоїть картина (В. Винниченко).

А [ ] : [ ] , (...) .

Б [ ] , [ ] – [ ] .

В [ ] : [ ] , (...) , [ ] , (...) .

Г [ ] , [ ] : [ ] , [ ] .

II. Поясніть уживання двокрапки й тире між частинами поданих речень.

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір двох перших речень.

390 I. Схарактеризуйте усно складні речення за поданими схемами: кількість частин, їхнє розміщення, види зв'язку.

1. ( ), [ ], і [ ], ( ).
2. [ ], та [ ], ( ).
3. [ ], ( ), [ ], і [ ].
4. [ ], але [ ], [ ].
5. [ ]: [ ], ( ).

II. Складіть і запишіть речення за двома схемами (на вибір).

391 I. Напишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Поясніть, чому перед виділеним сполучником *і* в передостанньому реченні немає коми.

НАРОДНИЙ ПРОГНОСТИК

Сьогодні, коли маємо густу мережу метеорологічних станцій та космічних лабораторій, можемо отримати найповнішу інформацію про погоду, а у віддалені часи наші предки розраховували лише на власний досвід. Своєрідними барометрами були свійські та дикі тварини, птахи, комахи, рослини тощо. Неабиякі знавці народної метеорології достеменно знають: погода невдовзі зіпсується, якщо молодий місяць з крутими рогами. Якщо з положистими, то гожою дниною порадують найближчі дні.

Придивіться до жовтої акації: якщо її квіти сильно пахнуть і над ними в'ються комарі, бути негоді. Якщо у вас біля вікна росте шипшина, то стежте за її цвітом: як тільки вранці пуп'янки не розпустилися, невдовзі насуне дощова хмара (За *В. Скуратівським*).

II. Знайдіть речення з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку. Побудуйте схеми цих речень.

III. Виконайте усно синтаксичний розбір одного речення з різними видами зв'язку (на вибір).

 392 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Розкажіть, які народні прикмети, пов'язані з передбаченням погоди, ви знаєте.

393 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.* З'ясуйте, де в поданому реченні треба поставити кому, а де – двокрапку. Побудуйте схему речення.

Коли почую твій співучий голос і легкий сміх навколо забринить мені здається серед поля колос гойдається і пташка десь дзвенить (*П. Филипович*).

 394 Хто зможе правильно визначити кількість частин та вид їхнього зв'язку у кожному реченні?

1. Вулиця – як довга казка, яку можна оповідати без кінця (*Н. Бічуя*).
2. Тільки де-не-де ще проглядала дубова прозелень, а то все ряхтіло воском і золотом, червоно горіли явори упереміш із ліловими хмарками дикого хмелю, край дороги синіли чагарі достиглого терну (*В. Шкляр*).
3. Ще сніг кругом, ще голі віти в дуба, і не курличуть в небі журавлі (*В. Сосюра*).

395 I. Прочитайте й поясніть лексичне значення фразеологізмів. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

Шукати голку в копиці сіна; вітер у голові гуляє; сізіфова праця; грати першу скрипку; танталові муки; витрішки продавати; з комарів носок; ніде голці впасти; руки сверблять; переливати з пустого в порожнє.

II. Складіть і запишіть з фразеологізмами два складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

396 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків. Чи ставимо кому між виділеними сполучниками?

1. Я цілую щодня твоє небо зоряне на твоєму плечі спить Мала Ведмедиця і **коли** твоє серце десь в Австралії сердиться в Україні у хмари злітають ворони (*О. Мардус*). 2. Мужі учені, бородаті архіви кинулись трусить чийм ім'ям цей град назвати щоб вознести на цілий світ (*Л. Костенко*). 3. Юлькові приємно він говорив про речі яких Лілі навіть не знала і почував себе першовідкривачем, учителем (*Н. Бічуя*). 4. Ні, не було навіть страху він звітрився разом з надією **бо коли** в чоловіка вже й надія пощезла то який може бути страх (*В. Шкляр*). 5. Весняне сонце ще не було пекуче воно лише приємно пригрівало живим теплом і степ дихав вільготно (*О. Гончар*). 6. Грає листя на веснянім сонці а в душі печаль як небеса він росте й співає явороньці і згорає від сльози роса (*Д. Павличко*).

II. Підкресліть граматичні основи.

III. Побудуйте схеми речень. Визначте вид кожного речення за будовою.

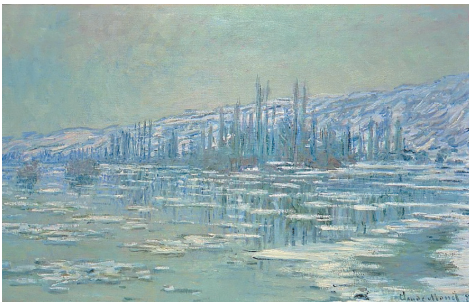
397 Утворіть назви осіб чоловічого й жіночого роду від поданих назв міст і держав. Скористайтеся інформацією на с. 22, 136.

ЗРАЗОК. Київ – киянин, киянка.

Тернопіль, Луцьк, Греція, Миколаїв, Норвегія, Індія, Біла Церква, Вінниця, Франція, Фінляндія, Дніпро.

§ 33. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ СПОЛУЧНИКОВОГО Й БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ»

398 I. Прочитайте текст. Про які два погляди в ньому йдеться? Визначте авторську позицію й своє ставлення до прочитаного.

К. Моне. Крижини на Сені

ЛЬОДОХІД

Хто не любить дивитися льодохід! Кому він не подобається!..

Усі поспішаємо до річки, коли дізнаємося, що крига рушила, бо є щось незвичайне в льодоході. Кожна крижинка в безперервному русі, кожній знаходиться тут робота.

Однак, милуючись льодоходом, чи не думаємо ми більше про його

шкоду, ніж про його користь? Він, мовляв, зносить мости, руйнує греблі, трощить млини, нерідко відбирає серед нас надто необережних...

Але ось однієї весни, як плин річки перепинила новозбудована гребля, льодоходу на ній не було. Крига розтала. І річкою запанував якийсь смуток, байдужість до життя. Її береги осувалися, її дно покрилося баговинням і водоростями, вода стала гнила, каламутна. Річці нікуди було поспішати, вона мовби помирала, і ніхто не міг їй допомогти. І зрозуміли тоді всі, що рікам необхідний плин, необхідні льодоходи так само, як і людям.

Нехай ламаються старезні мости і млини, нехай руйнуються старі греблі, зате не буде байдужості до життя, бо оновлюється все, що пережило льодохід (За В. Земляком).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть складнопідрядне речення з кількома підрядними. Визначте види за значенням підрядних частин у ньому.
2. Випишіть речення з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку. Підкресліть граматичні основи. Побудуйте схеми речень.
3. Виконайте усно синтаксичний розбір виписаних речень.
4. Доберіть по три-чотири спільнокореневі слова до іменників *лід*, *крига*.

399 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте, у яких реченнях є підрядні частини, позначте скісними рисками межі цих частин.

1. І легко дишеться і груди знов охочі вдихати сум квіток що липнув від роси (*М. Рильський*). 2. Завжди мене чекає мати для неї я мале дитя що перший крок пройшло від хати іще не знаючи життя (*Р. Братунь*). 3. Мова це доля народу і вона залежить від того як ревню всі ми плекатимемо її (*О. Гончар*). 4. Сонечко встає і в росі трава біля школи в нас зацвітають віти (*А. Малишко*). 5. Цвітуть березневі сніги співають струмочками все довкола озивається мотивом радості й найдужче її чути в світлі сонця яке й творить **священну**, нетлінну красу весни (*Є. Гуцало*). 6. Цього літа не чути на Десні свистків пароплавів не гримить сердитий окрик плотового і не **в'ється** синій димок рибалки на кручі (*О. Десняк*).

II. Побудуйте схеми трьох речень (на вибір). Визначте види зв'язку частин цих речень.

III. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.

400 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть одне складне речення з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку. Продикуйте своє речення однокласнику (однокласниці) й запропонуйте побудувати схему.

401 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Із цієї хвилини все те **що** він бачив навколо себе чув і відчував повнилося для нього новим змістом йому ніби вставили інші очі і він ними бачив тепер те **чого** раніше не помічав йому ніби підмінили душу і він відчував те про що **раніше** не здогадувався (*Гр. Тютюнник*). 2. Коли б спитав мене **хто-небудь** яку музику любив у ранньому дитинстві який інструмент яких музик я б сказав що більше за все я любив слухати **клепання** коси (*О. Довженко*). 3. **З'ївши** вареника я падаю в

натоптані снігом санки дядько Себастьян уможується на передку і ось уже кінь виносить нас у широкий засніжений світ де в паморозі срібно туманіють верби де вітряки остуджують сонце а річка погойдує переспілі китиці **отого** очерету в якому й **досі** живуть чийсь сумні голоси (М. Стельмах).

II. Побудуйте схеми речень.

III. Підкресліть граматичні основи. Визначте синтаксичну роль та частину мови виділених слів.

402 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Випишіть із художніх творів чотири речення з різними видами зв'язку: а) із сурядним і підрядним; б) із сурядним і безсполучниковим; в) з підрядним і безсполучниковим; г) із сурядним, підрядним і безсполучниковим.

ВАРІАНТ Б. Випишіть із друкованих або електронних засобів масової інформації (газет, журналів) чотири речення з різними видами зв'язку: а) із сурядним і підрядним; б) із сурядним і безсполучниковим; в) з підрядним і безсполучниковим; г) із сурядним, підрядним і безсполучниковим.

403 I. Прочитайте текст. Про яку особливість міжкультурної комунікації в ньому йдеться?

МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ

Міжкультурна комунікація – це обмін інформацією між людьми з різних національних, регіональних культур.

Проблема міжкультурної комунікації є особливо гострою, коли сходяться люди з суттєвими розбіжностями у звичаях, моралі, поглядах на світ тощо. Наприклад, мешканці Сходу зазвичай спілкуються на доволі близькій відстані, а от європейці чи американці негативно сприймають втручання іншої людини у

свою особисту зону. Для європейців звичним є класти ногу на ногу, **та якщо** вони так поводитимуться, наприклад, у Таїланді, то місцеві мешканці почуватимуться приниженими, ображеними.

В українській мові є чимало різноманітних форм привітань, прощань, вибачень, які свідчать про її багатство, про високу духовність її носіїв, і кожна ситуація вимагає використання характерних для неї мовленнєвих формул. Наприклад, під час зустрічі українці використовують такі словесні формули вітань, як «Доброго ранку!», «Доброго здоров'я!», «Мое шанування!» та ін. За допомогою цих і подібних формул люди налагоджують контакт між собою, виявляють ввічливість, пошану, стриманість, такт, підтримують доброзичливу тональність розмови.

У сучасних умовах відбувається поглиблення процесів міжкультурної комунікації народів, країн, регіонів (*З посібника*).

II. Випишіть два складні речення із сурядним і підрядним зв'язком. Підкресліть у них члени речення. Побудуйте схеми цих речень.

III. Поясніть, чому немає коми між виділеними сполучниками. Перебудуйте усно речення так, щоб між цими сполучниками можна було поставити кому.

 404 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Які ви знаєте словесні формули привітань, прощань, вибачень? Чи допомагають ці словесні формули налагодити контакт між людьми?

405 I. Спишіть, виправляючи допущені пунктуаційні помилки та розкриваючи дужки. Визначте, які види зв'язку поєднано в кожному реченні.

1. Прилітають лелеки на старі гнізда, а, коли які (не)повертаються, то так і знай – спіткало їх у дорозі лихо (*Є. Гуцало*). 2. Ми милу(є,ї)мося природою, і те, що в кожного з нас у ці хвилини відкриваються серця (на)зустріч красі здружує нас (*В. Сухомлинський*). 3. Для мене було оч(є,и)видним що, коли перецвітає жасмин, то вже починається літо (*Із журналу*). 4. Як швидко минають дні коли в людини є хліб і вода, і як повільно течуть вони, коли (не)має ні ковтка води (*С. Скляр-ренко*). 5. Вітрило напнулося, хвиля загомонала і чов(є,и)н помчав пруд(д,т)ко (*І. Драч*). 6. Дивлюся й слухаю: прозоро співає струмійн битія і віриться, що скоро-скоро так само заспіваю я (*М. Драй-Хмара*). 7. Широким скляним потоком плинула ріка, й налітала на камінні зубці поміж яких застряв корінням наперед (дуб)велет, а потік бурунів, спадав (у)низ, де також стриміли камені (*Ю. Мушкетик*).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

406 Спишіть, розкриваючи дужки та замінюючи цифри словами.

Два (брат), три (місяць), чотири (зошит), півтора (зошит), півтори (змiна), три (місяць), 1/3 (група), 1/8 (шлях), чотири (вагон), чотири (апельсин), три (кілометр), два (блокнот), півтора (сантиметр), двадцять чотири (комбайн).

 407 САМООЦІНКА. Продовжте усно речення.

1. Вивчивши тему «Складні речення з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку», я зрозумів (зрозуміла), що ...
2. Найскладнішим під час вивчення цієї теми для мене було ...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на ...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте правильність виконання за допомогою відповідей у додатку.

1. Складним з різними видами зв'язку є речення

- А** Рушники, які часто розвішували над вікнами і дверима, мали оберігати оселю від усього нечистого, що могло до неї потрапити (*В. Супруненко*).
- Б** Липневий день догоряє десь за сутінками густих височенних дубів і лип, палахкотить на золотих банях і сяйно-білих стінах верхівки собору, що вигнався стрімко в небо (*І. Багряний*).
- В** Тільки крота не видно було: він кидався глибоко в норі з поверха на поверх свого житла і не тямив, що воно там коїться на горі (*Гр. Тютюнник*).
- Г** Перед його очима в буйних травах, у перелісках і між могутніми деревами повільно бродили великі пречудові тварини (*П. Загребельний*).

2. Складним із сурядним і підрядним зв'язком є речення

- А Зненацька за одну ніч упав сніг, і тепер кущі лежали під холодним блідаво-голубим небом якісь мовби затишнілі, вирізьблювалося виразно на сніговій блідості кожне дерево, яскрили під сонцем широкі галявини (П. Загребельний).
- Б Саме тоді викінчено Софію Київську, і собор стояв рожевим дивом посеред білих снігів, а невидимий християнський Бог ждав, щоб його намалювали на стінах, упевнений у своїй незамінності (П. Загребельний).
- В Ці жінки виходили своїми ногами довколишні яри, ліси та луги, їм відомо, де ще збереглися зовсім рідкісні рослини (Є. Гуцало).
- Г На землі різні справи є, звісно, та слід твердо усім пам'ятати: не буває нічийного крісла, лиш буває нічийна лопата (Г. Дудка).

3. Речення *Там, де став явір понад пляями, знову я чую відлуння пісень: одна верба співає ночами, друга верба співає удень* (В. Марсюк) є складним із

- А сурядним і підрядним зв'язком
 Б сурядним і безсполучниковим зв'язком
 В підрядним і безсполучниковим зв'язком
 Г сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком.

4. Реченню *Сніг у полі побілішав, тепер проміння не тоне в гострій млі, що насичувала повітря, не гасне в розстелених під ногами полотнах, що зараз нагадують молочні дзеркала й відображаються у високості...* (Є. Гуцало) відповідає схема

- А [ ], [ ], ( ), [ ], ( ).   В [ ], ( ), ( ).
 Б [ ], [ ], ( ), ( ).   Г [ ], [ ], ( ), [ ], ( ).

5. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

- А Коли є і звичаї, і традиції, і пісні, то приймаєш їх як щось цілком природне, а, коли це зникає, то починаєш докопуватися до причин зникнення того, що раніше тобі здавалося незникненням (В. Голобородько).
- Б Мати вірила: земля все знає, що говорить чи думає чоловік; на самоті вона тихенько розмовляла з нею, довіряючи свої радощі, болі й просячи, щоб вона родила на долю всякого... (М. Стельмах).
- В Я чекав тебе з хмари рожево-ніжної, із ранкових туманів, з небесних октав, коли думи збігалися з мли бездоріжньої і незвіданий смуток за душу смоктав (В. Симоненко).
- Г Дивись: де сонце умивалось, там стільки крапель золотих кульбабиних в траві зосталось, що й небо мружиться від них (Д. Іванов).

6. Прочитайте речення.

Я відриваю голову від землі, а біля мене аж перехитується од сміху Люба, у її руці погойднується чимось напаківана торбинка, і дівчина кладе її на те саме місце, до якого тиснулось моє вухо (М. Стельмах).

Правильну кількість граматичних основ у цьому реченні зазначено в рядку

А три	В п'ять
Б чотири	Г шість

7. Складним із сурядним і безсполучниковим зв'язком є речення

- А Вікові ялини, сосни і кедри своїм віттям закривають сонце, тому в тайзі завжди моторошна півтемрява (*Із журналу*).
- Б Після обіду дуже хотілося спати, але командир наказав прочесати стоги, що виднілися за хутором... (*І. Багмут*).
- В Справедливо кажуть: немає буднів – є буденні люди (*Із журналу*).
- Г Уже й зникало сонце за горами – сад шепотів пошерхлими губами якісь прощальні золоті слова... (*С. Йовенко*).

8. У реченні *Минає літо, осінь вже бреде (1) лісів багрець торкнувся вересневий (2) і пахне чебрецем (3) і листя (4) де-не-де, кружляючи, лягає під дерева* (Л. Тендюк) кому треба ставити на місці всіх цифр, ОКРІМ

А 1	В 3
Б 2	Г 4

9. Складіть і запишіть речення за схемою.

[, (де ...), і [ ], (щоб ...) .

10. Побудуйте схему речення.

І сміються люди вже у вічі: треба ж так от збутися ума, щоб оце в двадцятому сторіччі та шукати те, чого нема (*Л. Костенко*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. На які групи поділяють складні речення з різними видами зв'язку?
2. Розкажіть про особливості структури складних речень із сурядним і підрядним зв'язком. Наведіть приклади.
3. Які є різновиди складних речень із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком? Розкажіть про особливості структури кожного з них.
4. Розкажіть про роль складних речень з різними видами зв'язку в мовленні.
5. Складіть два речення, у кожному з яких був би представлений сурядний, підрядний і безсполучниковий зв'язок. Побудуйте схеми цих речень.
6. Випишіть із творів Тараса Шевченка або з підручника історії:
  - 1) складне речення із сурядним і підрядним зв'язком;
  - 2) складне речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

ЗВ'ЯЗОК СЛІВ У СЛОВСПОЛУЧЕННІ

пробачте мені (а не «мене»)
 мені болить (а не «мене»)
 дотримати слова (а не «слово»)
 оволодіти ситуацією (а не «ситуацію»)
 опанувати професію (а не «професією»)
 ігнорувати попередження (а не «попередженням»)
 завдати шкоди (а не «шкоду»)
 зазнати невдачі (а не «невдачу»)
 зрадити принципи (а не «принципам»)
 називати на ім'я (а не «по імені»)
 звернутися за адресою (а не «по адресі»)
 надіслати поштою (а не «по пошті»)
 прийшов у справі (а не «по справі»)
 комісія для складання (а не «по складанню»)
 заходи щодо поліпшення (а не «по поліпшенню»)
 сталося через недбальство (а не «із-за недбальства»)
 один раз на місяць (а не «в місяць»)
 радіти з успіхів (а не «успіхам»)
 ігнорувати закони (а не «законами»)

РОЗРІЗНЯЙМО

Загрожувати. 1. Містити в собі або становити собою якусь загрозу, небезпеку; бути неминучим для когось (*загрожувати народам, загрожує комусь небезпека*).

2. Говорити щось з погрозою, попереджати про що-небудь; нахвалятися (*загрожувати зруйнувати*).

Погрожувати. Грозити покаранням, залякувати чим-небудь, нахвалятися (*погрожувати війною*).

Загроза. У сполученні: *загроза страшна, воєнна; життю; для людства; відвернути загрозу*.

Погроза. У сполученні: *погроза відверта, неприхована; безперервні, постійні; ворогів; вдаватися до погрози*.

* * *

Змушувати. Спонукаати, заставляти когось (переважно обставинами) виконувати щось, робити що-небудь (*змушувати працювати*).

Примушувати. 1. Вимагати від когось виконання чогось всупереч його волі, бажанню (*примушувати вийти, скоритися, скласти зброю*).

2. Те саме, що змушувати (*говорити правду, хвилюватися, зберігати*).

НАГОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО

(Форми дієслів)

бра́ти, беремо́, беретé, беручи́
 іти́, ідемо́, ідетé, ідучи́
 везти́, веземо́, везетé, везучи́

кла́сти, кладемо́, кладетé, кладучи́
 нести́, несемо́, несетé, несучи́
 ходжу́, молю́, роблю́

МОЯ сторінка

ЯК ЦЕ БУЛО

БУТИ НА СЬОМОМУ НЕБІ

Цей вислів означає найвищий ступінь блаженства та щастя.

А з'явився він завдяки ідеї грецького вченого Арістотеля про те, що світ складається із семи нерухомих сфер, на яких розміщені всі зорі та планети. Ось саме сьома сфера, на думку Арістотеля, й була місцем, де живуть боги, які проводять свій час у безтурботних радощах та веселощах (*З посібника*).

КАЛЕНДАР

Календар – це система літочислення.

Походить ця назва від латинського слова *calendarium*, що означає боргова книжка. Річ у тім, що в Давньому Римі боржники виплачували своїм кредиторам відсотки в перші дні кожного місяця. Ці дні звалися *календи*. Звідси й пішла ця назва. У ті самі часи виник і вислів «*відкласти щось до грецької календи*». Оскільки календ у греків ніколи не було, вислів цей означає «*ніколи цього не робити*». Подібне значення має вислів, що використовується в нашій мові, «*коли рак у полі свисне*» (*З посібника*).

УСМІХНІМОСЯ

ПРИБЛУДНІ ДУМКИ

- Грав першу скрипку серед тих, хто пас задніх.
- Пишу вилами по воді трьома іноземними мовами (*С. Павленко*).

І ТАКЕ БУВАЄ

УСМІХНІМОСЯ

ЛІТЕРА МІНЯЄ СЛОВО

КАЛАМБУРИ

Всього чотири літери у слові, а зміст його міняють початкові:

з **Г** – буде чорна птиця дика;
з **П** – інша, горда і велика;
з **К** – вже напій пахучий буде,
що для гостей готують люди;
з **Л** – виріб, дошка з стояками,
де спочиваємо ми з вами,
також вибій, на шахтах знаний,
і вивержень потік вулканний.
Коли ж там **С** поставлю я,
то буде вже людське ім'я.
Які це слова?

- ✓ Я не я і хата не моя.
- ✓ Ти по-вашому, ми по-нашому, а вони по-своєму.
- ✓ «Сідай, підвезу». – «Нема часу – треба йти!»
- ✓ Ти йому про діло, а він тобі про козу білу.
- ✓ На городі бузина, а в Києві дядько.
- ✓ Третя хата від Кіндрата, рябі ворота, новий пес.
- ✓ Не знав, не знав, та як на те й забув!
- ✓ Правда Сидорова: киселем млинці помазані, на паркані сушаться.

Д. Білоус

- ✓ Хоч ти йди в ліс по дрова, а я буду вдома; хоч я буду вдома, а ти йди в ліс по дрова.

(Г'ава, пава, кава, лава, Сава)

*Одна серед безміру мов є ТВОЯ достеменно,
Вона від колиски й землі, на устах і знаменах.
Це мова – до Всесвіту ключ, відмикай і заходь!*

М. Савка

Текст як одиниця мовлення й продукт мовленнєвої діяльності

ВИ ЗНАТИМЕТЕ:

- істотні ознаки й структурні особливості тексту;
- види й засоби міжфразного зв'язку.

ВИ ВМІТИМЕТЕ:

- визначати тему й основну думку тексту, виділяти ключові слова;
- розрізняти спільне й відмінне між мікротемою й абзацом;
- конструювати тексти на певну тему;
- використовувати виражальні можливості текстів різних типів і стилів мовлення.

§ 34. ТЕКСТ І ЙОГО ОСНОВНІ ОЗНАКИ

Про тему й основну думку тексту, про пов'язаність речень у ньому за змістом, послідовність і завершеність викладу

ПРИГАДАЙМО. Що таке тема й основна думка тексту?

408 I. Прослухайте текст із голосу вчителя чи однокласника (однокласниці).

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР

Великий князь Володимир, син Святослава, був видатним державним і політичним діячем. За його правління Київська Русь досягла небувалого розквіту, утвердилася як могутня, високо-розвинута держава. Запровадивши християнство, Володимир завершив об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської Русі. Його ім'я стало символом державного розуму, єдності, високих духовних устремлінь.

Якщо Святослав більше відзначився як воєнний стратег, то його син Володимир пішов значно далі, залишивши в історії Русі глибокий слід, повернувши її розвиток у нове русло. Прийняття християнства мало величезне значення. Воно підняло роль київської влади, стало тією могутньою силою, яка зміцнила державу та національну єдність, а ім'я Володимира обезсмертило в легендах, переказах, літописах, билинах, героїчних піснях. Володимир здійснив мрію, яку плекала мудра й далекоглядна княгиня Ольга.

Володимир з'явився в той трагічний час, коли молоду Русь на шматки розривали міжусобиці та чвари князів, різкі протиріччя між трудовим людом і власниками. Благодатні землі спустошували численні напади зовнішніх ворогів, залишаючи руйновища й пожарища. Святослав відкрив Русі очі, підняв її з колін, при Володимирові вона гордо підвела голову, розправивши плечі.

Любов до Русі – головна рушійна сила енергії Володимира, джерело його доброчесності, мудрості, відвертості, гордості за те, що «я есмь» (Л. Гуцало).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тип і стиль мовлення тексту.
2. Сформулюйте тему й основну думку тексту.
3. Сформулюйте й запишіть два запитання за текстом, які націлювали б на розкриття основного змісту прочитаного.
4. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте почергово запитання за змістом тексту і дайте на нього відповідь.
5. Поясніть розділові знаки в першому абзаці. Чому перед виділеним сполучником **як** немає коми?
6. Хто зможе знайти в тексті два фразеологізми? А хто більше?

Пам'ятник князю Володимиру
(м. Київ)

Текст

Текст – це група речень, об'єднаних між собою темою, основною думкою та граматично.

У тексті ширше й повніше, ніж у реченні, розгортаються й конкретизуються думки, воля, почуття.

Ознаки тексту**Основні ознаки тексту:**

- наявність теми й основної думки
- наявність двох і більше речень
- пов'язаність речень за змістом
- послідовність та завершеність викладу
- граматичний зв'язок між реченнями

Тема

Тема тексту – це те, про що в ньому йдеться.

Основна думка

Основна думка тексту – це те головне, що автор стверджує, до чого він закликає, чого навчає.

409

I. Прочитайте мовчки текст. Чи поділяєте ви позицію автора?

ТВОЄ МАЙБУТНЄ

Одним із найважливіших кроків у житті є вибір **професії**. Адже лише займаючись тим, що тебе цікавить, приносить радість, ти відчуватимеш життєву повноцінність. Тому не можна покладатися на випадковість, квапитися. Потрібно добре подумати як батькам, так і самим молодим людям.

Часто на вибір майбутнього **фаху** впливають батьки, їхня робота, уподобання. Та не завжди це можна вважати найкращим. Свою майбутню **спеціальність** треба обирати самостійно, цілеспрямовано.

Інколи підлітків ваблять майбутні титули, блиск сцени або великі заробітки. Проте чи можуть подібні аргументи бути остаточними у виборі свого майбутнього? Віддаючи перевагу «грошовитим» професіям, треба брати до уваги, що високооплачувана робота буває складнішою й важчою фізично чи розумово, вимагає більшої відповідальності, багато часу тощо. До того ж гроші, високе становище не завжди гарантують задоволення роботою.

Тим, хто обирає майбутній фах, не зайве нагадати, що більшість наших громадян мають не престижні, а корисні, необхідні й цікаві професії (За *І. Томаном*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте та запишіть тему й основну думку тексту.
2. Користуючись схемою «Основні ознаки тексту», доведіть, що прочитане висловлення є текстом. Свою відповідь розпочніть так: «Прочитане є текстом, тому що в ньому можна визначити тему й основну думку...».
3. Поміркуйте, що виражає заголовок – тему чи основну думку тексту.

4. Доберіть заголовок, який виражав би основну думку тексту.
5. Поміркуйте, яка мета цього висловлення.
6. Складіть і запишіть простий план тексту.
7. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

 410 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Що треба враховувати, обираючи майбутню професію? Чи зробили ви вже свій вибір?

411 Розташуйте частини тексту в такій послідовності, яка найбільше сприяла б розкриттю його теми й основної думки.

ПРОФЕСІЯ І ХАРАКТЕР

А. Медичні професії формують у людини особливе співчуття, поєднане з прагненням докласти всіх зусиль, щоб викоринити недугу. Тому в цій професії неприйнятна зайва емоційність, зате просто необхідне логічне мислення, вміння зіставляти й аналізувати дані, зберігати в пам'яті величезний обсяг інформації.

Б. Можна відчувати справжнє щастя, коли характер і професія перебувають у гармонії.

В. У людей, чия робота пов'язана з економікою й фінансами, формується підвищена відповідальність. Часто вони не можуть позбутися звички все в житті планувати, контролювати, дотримуватися схем.

Г. Обираючи професію, ми хочемо, щоб вона відповідала нашому характерові, давала змогу розкритися здібностям, не була нудною, не суперечила життєвим принципам. Проте робота теж здатна накласти відбиток на характер.

Д. Людям, пов'язаним з мистецтвом, так чи інакше притаманний певний артистизм. Такими ж витонченими та піднесеними вони зазвичай залишаються й у звичайному житті.

 412 I. Складіть і запишіть текст (0,5–1 сторінка) у публіцистичному стилі на одну з тем: «Професійний вибір», «Професія і характер».

Роботу виконайте в такій послідовності: осмисліть тему майбутнього висловлення, сформулюйте основну думку, продумайте послідовність викладу, складіть план, напишіть текст, перевірте написане.

II. Зверніть увагу, чи вдалося вам розкрити тему, донести основну думку, досягти послідовності та завершеності викладу.

 413 Виконайте завдання одного з варіантів. Сформулюйте основну думку вашого висловлення. У якій ситуації спілкування воно доречне?

ВАРІАНТ А. Пригадайте або дізнайтеся, який цікавий захід відбувся у вашому селі (місті, області) упродовж цього року. Складіть усне висловлення про ваше село (місто, область), логічно доповнивши текст інформацією про цей захід.

ВАРІАНТ Б. Прислухайте (прочитайте) повідомлення про якусь спортивну подію. За змістом повідомлення складіть усне висловлення про цю подію, логічно доповнивши його іншою співзвучною інформацією.

414 Запишіть слова правильно – разом або з дефісом.

Вице/президент, біо/кефір, онлайн/урок, сорока/річчя, екс/чемпіон, міні/спідниця, перекоти/поле, макро/економіка, мікро/схема, гуси/лебеді, сон/трава, мати/й/мачуха (рослина).

§ 35. БУДОВА ТЕКСТУ. МІКРОТЕМА Й АБЗАЦ

Про елементи будови тексту, частини загальної теми, поділ тексту на абзаци, а також про тематичні речення та ключові слова

ПРИГАДАЙМО. Що таке вступ, основна частина й кінцівка тексту?

415 І. Прочитайте виразно вголос текст. Чому полотна Катерини Білокур так вразили всесвітньовідомого художника Пікассо?

КВІТИ КАТЕРИНИ БІЛОКУР

Пабло Пікассо відтулив штору на стіні – й на нього глянули квіти... Таки глянули, бо сонце, що вийшло, виборсалось з густої піняви й стало навпроти вікна кабінету, жадібно наткнулося на кожну їхню пелюстку, заходилося пестити їх, ніжити, напувати своїм цілющим теплом. І мальви, півники, чорнобривці, півонії, калачики, жоржини, любисток, ружі, кручені паничі, невісточки, нагідки, королевий світ, волошки, айстри, левкої раптом ожили й потягнулися до світла.

I

Своїми невидимими корінцями квіти дотягнулися аж до рідної Богданівки, до її чорнозему, без якого вже не могли існувати. Полотно, на якому вони намальовані, зіткане з льону, що виріс на українській землі, фарби – з олії з цього льону, а намалювала їх жінка, яка без цієї землі була б хіба що перекотиполем. За тисячі кілометрів од рідного дому квіти про це не забули, бо Катерина наділила їх своєю пам'яттю.

II

Пабло Пікассо заплющив очі. Але перед його зором усе одно стояли квіти, виплекані південним сонцем і чистою та буйною фантазією художниці. Таки ми бачилися йому квіти лише в дитинстві. На теплих пагорбах рідної Іспанії. Тільки в дитинстві їх можна побачити такими радісними й здивованими очима, тільки не затуркана суетою душа може отак їх відчути. І тепер квіти дивилися на нього очима забутих казок і давно забутих ним радостей, таких чистих і благовісних радостей, які випадають людині лише раз на все життя. Їх може подарувати лише батьківщина й дитинство. А ще точніше – батьківщина в дитинстві (За В. Яворівським).

III

К. Білокур. Хата в Богданівці

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему тексту.
2. Визначте три мікротеми тексту. Яка група речень (позначено цифрами) розкриває кожну з них?
3. Знайдіть абзацні відступи. Простежте, чи співзвучний поділ тексту на абзаци з визначеними мікротемами.
4. Поясніть, чи можна вважати виділені речення тематичними, тобто такими, що несуть у собі найважливішу інформацію мікротеми.
5. Знайдіть у кожному абзаці слова, які мають істотне смислове навантаження (ключові слова).

Мікротема

Тема тексту розкривається за допомогою мікротем.
Мікротема – це частина загальної теми.

Тематичне речення

Мікротему розкривають, як правило, кілька речень тексту, з-поміж яких є одне найбільш значуще – тематичне. **Тематичним називають речення, яке несе в собі найважливішу інформацію мікротеми.**

Ключові слова

У тексті є слова, які мають істотне смислове навантаження. Такі слова називають **ключовими**.

Абзац

Групу речень, які розкривають мікротему, на письмі здебільшого оформляють як окремий абзац.
Абзац – це частина тексту, об'єднана однією мікротемою.

Структура тексту

У тексті є вступ (зачин), основна частина й кінцівка.
Вступ готує нас до сприйняття того, про що йтиметься в тексті. **В основній частині** розкривають зміст тексту.
Кінцівка – це підсумок усього сказаного.

 416 А. Прочитайте тематичні речення тексту. Спрогнозуйте за ними зміст тексту.

1. У лісі вечоріло. (...).
2. Ми мовчки йшли глухими стежками. (...).
3. І раптом з хащі вискочило щось велике. (...).
4. Добре, що в нас є захист. (...).

Б. Визначте тему, мікротеми й основну думку спрогнозованого тексту.

В. Зробіть висновок про роль тематичних речень і мікротем у розгортанні змісту тексту та розкритті його основної думки.

417 І. Спишіть уривки, у кожному з яких розкрито мікротему певного тексту. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Гепард найшвидший звір на Землі. Ні кінь ні антилопа не обженуть його. За офіційними даними, ця тварина може розвивати швидкість 112 км/год. А деякі мисливці запевняють що швидкість бігу гепарда 140 км/год. У нього єдиного з усіх котів кігті не втягуються. Ось тому він бігає як спринтер на «шипах» (*Із журналу*).

2. В Україні ремез найчастіше селиться на вербі. Деревя дають йому і притулок і будівельний матеріал. Будувати гніздо птах починає в

другій половині квітня а закінчує лише в травні. Пів місяця споруджується чудова будівля яка викликає подив і захоплення. Не віриться, що пташка може виткати такий міцний білуватий матеріал (Із журналу).

II. Підкресліть тематичні речення прямою лінією, а ключові слова – хвилястою.

418 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення.

ВІДВАЖНИЙ ВАТАЖОК

Пам'ятник Сагайдачному в Києві

Десь наприкінці XVI–XVII ст. Запорізька Січ стала добре укріпленою прикордонною фортецею України. Саме на той час серед запорожців з'явився ще нікому невідомий Петро Конашевич-Сагайдачний. Про нього знали тільки те, що він раніше служив у одного київського магната та що був дуже освіченою людиною.

Уперше ім'я Сагайдачного набуло популярності 1605 року після морського походу козаків на турецьку фортецю Варну. У тій битві він відзначився хоробрістю. А наступний

похід на Кафу – найголовніший невольничий ринок – закріпив за ним славу здібного й відважного козацького ватажка. Кільканадцять тисяч невольників, яких Сагайдачний зі своїми козаками визволив з турецької каторги, рознесли славу про нього по всій Україні.

Навесні 1614 року Сагайдачний почав готуватися до походу на Синоп – велике місто Анатолії. Козаки заходилися будувати нові човни, які були близько 20 метрів завдовжки. На них ставили щоглу й напинали вітрила. До бортів кріпили пристосування на десять або й більше весел. А по боках для більшої стійкості корою з липи прив'язували снопи очерету. Оце й була знаменита козацька чайка.

...На третій день, подолавши розбурхане море, чайки дісталися Анатолії. Турецька сторожа не помітила запорожців, бо ж українські човни лише на півтора метра виступали над водою. Зате високі й великі турецькі галери, що стояли в гавані, було добре видно здалека. Побачивши їх, козаки зараз же спустили на чайках вітрила, щоб вороги не виявили їх завчасно. Коли темрява оповила море, козаки підпливли до галер ближче. Сагайдачний дав сигнал до штурму.

Сміливість і блискавичність, з якими запорожці взяли Синоп, вразили сучасників, а Сагайдачний зажив такої слави серед козацького війська, якої доти не мав жодний отаман. Ніколи перед тим запорожці не мали такої сили, як за гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (За В. Богаєвським).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту.
2. Визначте мікротеми. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци.

3. Знайдіть у кожному абзаці тематичне речення. Випишіть ці речення.
4. Випишіть ключові слова тексту.
5. Визначте вступ, основну частину й кінцівку. Запишіть складний план тексту.
6. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте почергово запитання за змістом прочитаного і дайте на нього відповідь.
7. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

419 I. Прочитайте текст, який не розподілено на абзаци. Чи відчули ви труднощі в сприйнятті змісту?

НЕБЕЗПЕЧНА ЗУСТРІЧ

Темна соковита зелень серед жовтого – то були кущі смородини чи малини. Отже, десь поблизу вода... Я почвалав туди і раптом побачив, що кам'яна брила над кущами ожила і посунула понад ними, змінюючи свої обриси. Я зупинився, придивився пильніше і... похолов – та це ж бурий ведмідь! Я прикипів до місця. Що діяти? Та ведмідь з такою жадобою ласував ягодами, що не помічав мене. Я обережно ліг на бік, звільнив руки від ремінців рюкзака і, тамуючи подих, дивився на бурого. Подумав: добре, що тут, унизу, немає вітру і звіра не сягає людський запах. Ведмідь підводився на задніх лапах, передніми водив по кущах і тицяв у них мордою – збирав ягоди. Я лежав на боці, забувши спрагу, і не зводив очей з клишоногого. І хтозна, що переважало зараз у моїх відчуттях – цікавість чи переляк. Та це не могло тривати довго... Просто над головою стримів великий камінь. Я обережно звівся на ноги, подряпався туди, кленучи дрібні камінці, що сипалися з-під рук і ніг, але бурмило не озирався на той шелест. Видно, звук до сипання гальки та щебеню в горах (*Ю. Хорунжий*).

II. Поділіть усно текст на абзаци (укажіть початкові речення). Поясніть, чим зумовлений ваш поділ. Визначте тематичні речення в абзацах.

III. Визначте вступ, основну частину й кінцівку тексту.

 420 **КОЛО ДУМОК.** Поміркуйте, що є спільного й відмінного між мікротемою й абзацом.

 421 Складіть усно за поданим планом текст, який мав би три мікротеми й три абзаци. Використайте пункти плану як тематичні речення.

План

1. Як чарівно грає по царству квітів сонце!
2. У степу лагодиться дощ.
3. Через усе небо палає всіма кольорами дугаста веселка.

 422 Напишіть висловлення (0,5–1 сторінка) на одну з тем: «Рідний край», «Гармонійне спілкування». Роботу виконайте в такій послідовності: сформулюйте основну думку; продумайте мікротеми; складіть план; доберіть і запишіть ключові слова; запишіть текст і відредагуйте його.

 423 Установіть відповідність між абзацами й мікротемами у творах Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» та П. Куліша «Чорна рада». На основі цих творів доведіть, що розподіл тексту на абзаци є однією з ознак стилю письменника.

§ 36. ВИДИ Й ЗАСОБИ МІЖФРАЗНОГО ЗВ'ЯЗКУ

Про паралельний і ланцюжковий зв'язок речень у тексті, а також про засоби, за допомогою яких пов'язують ці речення

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке займенники, прислівники, сполучники? 2. Які слова називають синонімами?

424 Прочитайте текст. Доведіть, що: 1) речення в тексті пов'язані за змістом; 2) засобами зв'язку речень у тексті є, зокрема, спільнокореневі слова та повтори слів; 3) речення в тексті пов'язані граматично.

Перебуваючи в Японії, українець запитав у робітника місцевого аеропорту про авіапереліт з одного міста до іншого. Японець відповів: «Вам краще поїхати потягом». Українець здивувався: «Ні, я хочу літаком». На що почув у відповідь: «Це буде дуже складно». Зрештою з'ясувалося, що авіарейсів між цими містами немає, а сказане японцем означало ввічливу відмову (*Із журналу*).

Основні види міжфразного зв'язку

Ланцюжковий

Паралельний

Ланцюжковий зв'язок

Особливістю **ланцюжкового (послідовного) зв'язку** є те, що кожне наступне речення немовби чіпляється за попереднє, розкриваючи, уточнюючи його зміст. У такий спосіб здійснюється розгортання думки, відбувається її рух. **НАПРИКЛАД:**

Ялинку ми запозичили зі скандинавських країн. А традиційним для нас є дідух. Це останній снопик або пучечок колосків з поля, зібраних наприкінці жнив, так званий «обжинок». Його освячували в церкві на Спаси чи Маковія, зберігали в коморі, на горищі, а перед Різдом заносили до хати (Л. Орел).

Паралельний зв'язок

Особливістю **паралельного зв'язку** є те, що кожне з речень характеризується відносною самостійністю. Ці речення передають незалежні одна від одної події, що відбуваються одночасно або змінюють одна одну. **НАПРИКЛАД:**

Співала земля. Дзюрчали по балках струмки. Гули джмелі струною віолончелі, стрекотали цвіркуни. Дзвеніли комарі кришталевим дзвоном, і лилися з неба блакитним сльивою співи весняних радісних жайворонків (З. Тулуб). У наведеній конструкції кожне речення виступає як самостійне, а спільно вони створюють єдину картину.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Ланцюжковий і паралельний зв'язок речень можуть поєднуватися.

Засоби зв'язку

Об'єднати речення в текст допомагають різні мовні одиниці – засоби зв'язку. **НАПРИКЛАД:**

1. *Як чарівно грає по царству квітів сонце! Не встигаєш очима за ним, не схопиш усі кольори. А квіти на вітрі! Червоні, сині, білі під хвилику південного вітерця!...* (В. Бабляк).

У наведеному прикладі друге речення приєднується до першого за допомогою займенника *ним*, ужитого замість іменника *сонце*, а третє поєднується з першим шляхом повторення іменника *квіти*.

2. *Після довгих мандрів у диких горах знайшов юнак брилу білого благородного мармуру. Поглянув на неї й побачив свою кохану. Постала вона перед ним мов жива, втілена в холодному камені. Вогнем натхнення спалахнуло серце юнака, загорівся він жаждою діяльності* (З легенди).

У наведеному прикладі присудки всіх речень виражено дієсловами минулого часу доконаного виду.

ЗАСОБИ МІЖФРАЗНОГО ЗВ'ЯЗКУ

Засоби	Приклади
Займенники	<i>Біля хати росли кущі барвінку. Здавалося, що він і зимою зеленіє.</i>
Сполучники	<i>Посіви потерпали від спеки. Але дощу не було.</i>
Синоніми	<i>Птахи мають неабиякий апетит. Деякі пернаті за день з'їдають кількість поживи, яка перевищує їхню вагу.</i>
Повтори слів	<i>Варто знати традиції народу, звичаї. І не тільки знати, але й зберігати те, що започаткувало старше покоління.</i>
Спільнокореневі слова	<i>Розстебнули хмари свої торби і сипонули на землю снігом. І полетіли, кружляючи в повітрі, снігові метелики.</i>
Прислівники	<i>Хлопці підійшли до великої купи листя. Звідти почувся якийсь писк.</i>
Єдність видових і часових форм дієслів-присудків	<i>Після довгих мандрів у диких горах знайшов юнак брилу білого благородного мармуру. Поглянув на неї й побачив свою кохану.</i>
Вставні слова (словосполучення)	<i>Відступати нам, по-перше, нікуди. А по-друге, немає підстав.</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Часто без повтору слів, їхніх форм і спільнокоренових слів не можна забезпечити логічність, стрункність передачі думки. Проте не слід змішувати повтор як засіб зв'язку з повторенням слів у межах одного речення чи неширокого контексту, що є результатом бідного словникового запасу мовця.

425 Прочитайте тексти. Визначте вид міжфразного зв'язку. Назвіть виділені засоби міжфразного зв'язку й поясніть їхню роль. Свою відповідь звірте з поданим нижче міркуванням.

1. У перші дні після від'їзду дітей Чайчиха не зводила погляду з невеличкого, на чотири крихітні шибки **віконця**, мовби воно приворожило її. До **віконечка**, присідаючи на полінце, тулилася молода вишня. Стара не раз бачила, як **вони** затікали, запікались льодком або волохатились памороззю, а в полудень тримали кетяшини сліз, в яких голубіло небо і червонів одсвіт тужавої, багатої на цвіт брості (М. Стельмах).

2. Пізно я **повертався** додому. **Приходив** обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. У складках моєї одежі **приносив** запах полів, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самотній, **сідав** десь на ганку порожнього дому й **дивився**, як **будувалася** ніч (М. Коцюбинський).

МІРКУЙМО. У першому тексті друге речення приєднується до першого шляхом уживання спільнокореневих слів *віконце, віконечко*, а третє поєднується з першим за допомогою займенника *вони*, вжитого замість іменника *шибки*.

426 Прочитайте тексти, визначте вид і засоби міжфразного зв'язку.

1. І все ж воно наймиліше у світі, це непоказне село на великій рівнині... Тут минуло твоє дитинство. Тут учився ти в школі. Тут привчали тебе до роботи. Тут навчився любити світ, і людей, і музику, і літературу. Небо, і зорі, і місяць, і перші радощі, і перші печалі – усе для тебе почалося тут, усе ввійшло й лишилося в тобі навіки. Усе, із чого складається людське життя й сама людина (О. Сизоненко).

Малюнок Романа Барбаша (9 років).
Переможець конкурсу зі створення логотипів компанії Google
«Україна моєї мрії»

2. Був пишний травневий вечір. Сонце заходило за сизу легеньку хмарку й неначе обвело її навкруги золотим, лискучим обручи́ком. Синє небо було прозоре та глибоке, неначе вода коло берега в морі. На небі подекуди плавали білі хмарки, як лебеді. Покроплена дощиком земля ніби дихала пахощами весняних квіток (*І. Нечуй-Левицький*).

3. Прийшла осінь. У зелені коси беріз вплелися золоті стрічки. Різнобарвним полум'ям горять осики, дикі груші. Червоніють китиці ягід на горобинах. На лісовій ліщині дозріли горіхи. Важкі коричневі жолуді падають з дубів. Лісовим мешканцям настав час заготовляти на зиму харчі (*О. Пархоменко*).

427 I. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Доберіть усно до виділеного речення синонімічне.

Скільки сягає око усе навколо вкрите кригою. Часом ця крижана пустеля нагадує розбурхане море хвилі якого раптом скам'яніли замерзли. Це порівняння викликають мільйони торосів – крижин що стирчать поламаними скелями в кілька метрів заввишки. Іноді серед цих торосистих полів попадаються чималі прогалини абсолютно рівної криги. **Здається що це аеродроми які виготувала сама природа.**

На одному з крижаних аеродромів, у самому серці цієї пустелі, підносилася невеличка хатина побудована людською рукою. Стіни й покрівля хатини блискотіли під місячним сяйвом. Хатина була збудована з криги. Поруч стояв намет а біля нього – якась коробка й тичка з флюгером (*За М. Трублаїні*).

II. Визначте мікротеми, тематичні речення, ключові слова.

III. Підкресліть слова, які слугують засобами міжфразного зв'язку в тексті. Назвіть і поясніть ці засоби зв'язку.

П. Ренуар. Портрет дочок біля фортепіано

428 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Обміняйтеся двома засобами зв'язку. Користуючись запропонованими засобами, складіть невеликий текст (3–4 речення).

429 Складіть і запишіть невеликі тексти (4–5 речень): 1) з ланцюжковим зв'язком речень у науковому стилі; 2) з паралельним зв'язком речень у художньому стилі.

430 I. Розгляньте репродукцію картини П. Ренуара. Про що нам розповів художник? Яким настроєм перейнято це полотно?

II. Складіть і запишіть за картиною невеликий текст (4–6 речень), використавши як засоби міжфразного зв'язку спільнокореневі слова й займенники.

431 I. Прослухайте з голосу вчителя чи однокласника (однокласниці) текст. Розкажіть, у яких музеях вам доводилося бувати та що вас там вразило найбільше.

МУЗЕЙ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ

Золота пектораль
з кургану Товста Могила
(Дніпропетровщина)

Основним центром зберігання історичних і художніх раритетів* з дорогоцінних металів та коштовного каміння в Україні є Музей історичних коштовностей, який розташований в місті Києві. На сьогодні в музеї налічується понад 55 тисяч експонатів. Найвідоміші його скарби – це колекція скіфського золота, предмети часів Київської Русі, вироби майстрів українського, російського, західноєвропейського золотарства, а також єврейські срібні церемоніальні речі.

Найбільше старожитностей зібрано в скіфо-античному розділі. Предметами світового значення в цій збірці є шедеври античного ювелірного мистецтва. Зокрема, інтерес у

шанувальників мистецтва викликає Золота пектораль з кургану Товста Могила, що був розкопаний на Дніпропетровщині, а також золотий «шолом» з кургану Передерієва Могила на Донеччині. Чимало цікавого таїть у собі й золота платівка-оббивка меча з Мелітопольського кургану. Ці та інші речі вирізняються пишністю декоративних елементів, різноманітністю тематики, органічним поєднанням форм і орнаментів.

З мистецтвом українських золотарів XVI–XVIII ст. знайомлять предмети церковного вжитку. На багатьох із них ми можемо побачити, як своєрідно переплелися риси загальноєвропейських стилів з народними традиціями. Привертає увагу чудотворна ікона Дегтярівської Богоматері, виконана невідомим майстром на замовлення гетьмана Івана Мазепи, срібний хрест із гербом Петра Могили, срібні оправы до євангелій та ін. Кожен витвір має свій стиль і свою цікаву історію.

Експонати Музею історичних коштовностей України несуть красу крізь століття. Цей заклад ще називають «скарбницею України», що свідчить про значимість зібраної в ньому колекції (*З довідника*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тип і стиль мовлення тексту.
2. Визначте тему й основну думку тексту. Доберіть свій заголовок, який би передавав основну думку прослуханого.
3. Поміркуйте, які мікротеми розкрито в тексті. Укажіть тематичні речення.
4. Визначте види й засоби міжфразного зв'язку в кожному абзаці.
5. Випишіть ключові слова й словосполучення з першого та другого абзаців тексту. Користуючись записами, перекажіть усно цю частину.

*Раритет – цінна рідкісна річ.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

В інтернеті є сайти, які можуть розповісти багато цікавого, пізнавального з історії та культури України. Наприклад, «Острів знань» (www.ostriv.in.ua), «Сім чудес України» (www.7chudes.in.ua), «Музейний простір України» (www.prostir.museum). Завітайте на один із цих сайтів та розкажіть класові про те, що вас найбільше зацікавило.

432 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть розповідь (7–10 речень) про людину, яку ви поважаєте (вважаєте за взірець), з поясненням, які чесноти цієї особи є, на вашу думку, найціннішими для суспільства. Визначте, якими видами та засобами міжфразного зв'язку ви скористалися.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть висловлення (7–10 речень) про сайт вашого навчального закладу (тематичні сторінки, розділи, оформлення, як часто оновлюється інформація, чи користуєтеся ви цією інформацією, останні розміщені на ньому повідомлення, як можна його покращити тощо). Визначте, якими видами та засобами міжфразного зв'язку ви скористалися.

433 Утворіть прислівники за допомогою префікса *по-* та одного із суфіксів – *-ому*, *-єму*.

ЗРАЗОК. *Ваш – по-вашому.*

Наш, мій, український, братній, новий, дружній.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке текст? Які його основні ознаки?
2. Які елементи можна виділити в будові тексту?
3. Що таке мікротема тексту? Наведіть приклад, дібравши невеликий текст.
4. Що є спільного й відмінного між мікротемою й абзацом?
5. Яке речення називають тематичним? Наведіть приклад, дібравши текст.
6. Які слова називають ключовими в тексті?
7. Назвіть види й засоби міжфразного зв'язку.

ПАМ'ЯТКА

ЯК ПРАВИЛЬНО СПІЛКУВАТИСЯ?

- ✓ Говоріть так, щоб вас було цікаво слухати, зважайте на інтереси, уподобання, характер співрозмовника чи співрозмовниці.
- ✓ Звертайтеся на ім'я до тих, з ким спілкуєтеся.
- ✓ Власні думки відстоюйте тактовно, толерантно.
- ✓ Не підвищуйте тону й не збільшуйте сили голосу, виявляйте доброзичливість і витримку.
- ✓ Не припиняйте розмову демонстративно.
- ✓ Намагайтеся вдало обирати тему розмови, доречно використовуйте мовні засоби.
- ✓ Утримуйтеся від оцінних реплік.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
не надивуєшся говорити не до ладу спало на думку річ у тім мені пощастило зважати на думку далі буде кінець кінцем і так далі недбале ставлення однак, проте	диву даєшся говорити невпаад прийшло на думку справа в тому мені повезло рахуватися з думкою дальше буде в кінці кінців і так дальше халатне ставлення тим не менше

РОЗРІЗНЯЙМО

Винятково. Дуже, надзвичайно, особливо, не так, як усі (Ця обставина має винятково важливе значення).

Віключно. Тільки, лише (Я думав присвятити себе виключно театру).

* * *

Книжковий. Який стосується книжки, який виготовляє, торгує книгами (книжкова фабрика, магазин, шафа).

Кніжний. Невластивий живій розмовній мові (книжне слово, книжний стиль).

* * *

Особістий. Який належить певній особі (особиста власність, особистий архів).

Особовий. Який стосується окремої людини (особовий рахунок у банку, особова справа).

* * *

Чисельний. Виражений у якій-небудь кількості; кількісний (чисельна перевага, більшість).

Численний. Який складається з великої кількості кого-, чого-небудь; який відбувається часто, здійснюється багато разів (численні факти, пожежі, виступи, праці).

Числовий. Пов'язаний із числом, за допомогою якого передається кількість, виражається одиничність чи множинність предметів (числовий вираз, проміжок, аргумент).

НАГОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО

(Прислівники)

бособніж	довєрху	зсерєдини	неспроста	пбночі
водночас	допізна	навколо	подєкуди	посерєдині
впереміш	завжді	натщєсерце	позаочі	потайки
врбзріз	зрання	нарбзхват	по-новбму	рбзом
				раз пб раз

Узагальнення й систематизація вивченого

§ 37. МОВНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ РЕЧЕННЯ (ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ, ГРАМАТИЧНА ОСНОВА, ВИДИ РЕЧЕНЬ)

434 І. Прочитайте текст. Про якого великого українця в ньому йдеться? Що, на вашу думку, допомогло композиторові успішно скласти іспит на звання академіка?

ВЕЛИКИЙ КОМПОЗИТОР

Він ходить з кутка в куток невеликої кімнати – класу академії. Це – **екзамен**. За дві години, не виходячи з кімнати (тебе просто замкнено), повинен написати музичний твір найскладнішого жанру: церковні чотириголосні антифони*.

Максим підходить до прочиненого вікна. З майдану до найближчих дворів долітає аромат розквітлих персиків. **Середина травня...**

...А там, удома, на Україні, зараз цвітуть вишні, сливи; яблуні – мов наречені в ніжно-фіалковій фаті; у білому шумовинні груші; бджоли гудуть... Батько ходить між деревами, кропить їх водичкою, розведеною медом, щоб пахли дерева, щоб принаджувалися бджоли. А мати садить бурячки й квасолю. Розгинає спину й мимохить поглядає на шлях: чи не син, бува, ото їде? **Ой не син, мамо...**

Війнуло в кімнату мелодією. Ледь устигає юнак записувати на папері. Відтак ударив по клавішах – і загриміли, забриніли стіни академії. **Завмерло все навколо.**

Коли через півгодини Максим загравав свої антифони, члени журі були приголомшені. Усі мовчали в заціпенінні. **Йому не довелося чекати півдня оцінки.** Ось підвівся сивочолий голова комісії – патріарх академії Антоніо Маццоні. За ним – члени журі, ще 30 поважних композиторів та музикознавців. «Сеньйоре Березовський, – вимовив голова, – одностайним рішенням журі вам надається звання академіка. Вітаю вас, великого композитора нашого часу».

Було це 15 травня 1775 року (За *С. Плачиндою, Ю. Колісніченком*).

*Антифón – спів, що виконують по черзі два хори або соліст і хор.

І. Репін. Хата в селі Покровському

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Зіставте виділені речення. Які з них односкладні, а які – двоскладні? Обґрунтуйте свою думку. Які ще односкладні речення є в тексті? Визначте вид односкладних речень.
2. Випишіть два простих двоскладних речення (на вибір). Виконайте письмово їхній синтаксичний розбір.
3. Випишіть з тексту два складних речення. Виконайте письмово їхній синтаксичний розбір.
4. Визначте частини мови слів у реченнях першого абзацу.

435 Прочитайте речення. Укажіть випадки, коли порушення прямого порядку слів підсилює значення членів речення, уносить додаткові смислові відтінки, спричинює зміну експресивного забарвлення речення.

1. Не бажаємо вам легких доріг. Бажаємо вам доріг чесних (*О. Гончар*). 2. Осики лист каро-зелений тремтять на вітрі і тремтять (*В. Стус*). 3. В одному з найславетніших соборів ворота царські вразили мене (*Л. Костенко*). 4. Установлення автономної сигналізації імовірність крадіжки в квартирі зменшує (*Із журналу*). 5. Степан Маркович упевнений, що степова ця піраміда була не нижча, ніж єгипетські піраміди... (*О. Гончар*).

436 I. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. У яких реченнях присудки складені?

1. Освіченість, милосердя, великодушність, справедливість, постійність і цнотливість – ось ціна наша і честь (*Г. Сковорода*). 2. Будуть солодко віять минулим білі яблуні в нашім саду (*В. Сосюра*). 3. Читання книги – це ніби розмова з найкращими людьми минулих віків (*Декарт*). 4. Усе, що необхідне для життя, створює праця (*Із журналу*). 5. Кажав він, що земля наша древня і люд тут з давен і давен проживає (*У. Самчук*). 6. Я люблю їхати на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Складіть і запишіть одне речення зі складеним підметом й одне – зі складеним присудком.

437 Прочитайте речення, знайдіть і поясніть помилки в їхній будові. Відредагуйте усно речення.

1. Андрій стояв у дворі, який був огорожений парканом, і чекав брата. 2. У саду було багато яблук, які дуже любив хлопчик, який щоліта приїжджав до дідуся, який працював садівником. 3. Де раніше була суша, а тепер граються хвилі моря. 4. Калитка шкодує наймитові шматка хліба, який працює на нього. 5. Найкращою виставою, які я бачив, є «За двома зайцями». 6. За те, що він захворів, він пропустив тренування. 7. На стіні висить картина, а посеред кімнати – килим. 8. Ми працювали в саду, де щовесни гніздувалися там солов'ї. 9. Дівчина довго не співала, і вона не змогла взяти участь у концерті. 10. Ольга підійшла до того повороту, на якому стояла лавка, з якої вона любила дивитися на море.

438 Перебудуйте подані складні сполучникові речення на безсполучникові й запишіть. Які речення – сполучникові чи безсполучникові – більш динамічні?

1. Якщо добре працюватимеш, то честь і славу матимеш (*Нар. творчість*). 2. Не шукай зайця в гущавині лісу, бо він сидить на узліссі (*Нар. творчість*). 3. Коли віють вітри, тримайся; коли хльоскає дощ, терпи (*За Г. Дудкою*).

439 Дайте відповіді на запитання вікторини.

МОВОЗНАВЧА ВІКТОРИНА

1. Яка мова є державною в Україні?
2. Як називають науку про мову?
3. Який розділ мовознавства вивчає словосполучення й речення?
4. Що означає слово «синтаксис» у перекладі з грецької мови?
5. Чи може речення складатися лише з одного слова?
6. Які члени речення називають головними?
7. Яке слово є присудком у реченні *Жити – добру служити*?
8. Який член речення відповідає на питання *кому*?
9. Різновидом якого члена речення є прикладка?
10. Яке звертання пропущено в реченні *Душу й тіло ми положим за нашу свободу і покажем, що ми, ... , козацького роду*?
11. Односкладним чи двоскладним є речення *У хаті пахне хлібом*?
12. Що означає фразеологізм *кирпу гнути*?

440 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.* Поміркуйте, скільки частин є в реченні. Обґрунтуйте свою думку.

Гарно так весною бродиться
 Поміж росяних отав
 Там, де в небі зорі сходяться
 Й сяє місяць-златоглав,
 Де, повірте, з двору кожного
 До світанку співи чуть,
 Де хмаринки в небі гождому,
 Як закохані, пливуть,
 Де туман над степом стелеться
 І біліє за версту
 Чи метелиця-хурделиця,
 А чи яблуня в цвіту.

Г. Могильницька

441 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи.

1. Люди охоче погоджуються з тим, що твердить їх приятель, але (на)перед вони відкидають те, про що говорить (не)симпатична для них особа або супротивник (*І. Тoman*). 2. Тоді він починав мріяти, бо тільки мрій йому (не)вистачало, щоб дійти верховин радості, які відкривалися перед ним у ці години (*С. Склярєнко*). 3. Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зненацька причаїлись, коли не знаєш, з чого їх почать, бо всі слова були уже чиймись (*Л. Костєнко*). 4. Осін-

ній ранок пр(е,и)слухається, як на городах шерехтять постарілі соняхи, як у садах гупають яблука, як на річці тр(е,и)вожиться перелітна птиця (М. Стельмах). 5. Люди, які ведуть здоровий спосіб життя, дотримуються правил бе(с,з)пеки навчання та праці; а люди, яким властива висока духовність, залишаються здоровими до глибокої старості (Із журналу).

II. Побудуйте схеми складних речень.

442 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Приєднайте до частини «Пишається край дороги досягла шипшина» запропоновані варіанти завершення речення. Установіть відповідність між утвореними реченнями та їхнім видом (один вид речення є зайвим).

Варіанти завершення речення

- 1 ...і пахнуть росою гаї на околиці.
- 2 ...стрічає з далекої дороги птахів.
- 3 ...дарма що давно не було дощів.
- 4 ...навіть холодні ранки її не лякають.

Вид речення

- А просте з відокремленими членами
- Б просте з однорідними членами
- В складнопідрядне
- Г складносурядне
- Д складне безсполучникове

443 Визначте вид складнопідрядних речень за поданими фрагментами. Доберіть продовження речень. Утворені речення запишіть.

1. Я щасливий, бо ...	4. Я щасливий, незважаючи на те що ...
2. Я щасливий, коли ...	5. Я щасливий настільки, що ...
3. Я щасливий там, де ...	6. Я щасливий від того, що ...

444 Відредагуйте й запишіть речення.

1. Зберігшийся примірник підручника треба обов'язково передати в бібліотеку. 2. У країні почали активно відкриватися школи, лікарні, навчальні заклади, інститути. 3. Студенти, очікуючі початку занять, розійшлися по аудиторіям. 4. Милуючись краєвидами з вагона, у мене виникали спогади далекого дитинства. 5. Не потрібно допускати викидів забруднюючих речовин в атмосферу. 6. По відношенню до усього

сказаного я хочу сказати, що не треба вмішуватися в особові справи кожного з нас. 7. Тривкі дощі нанесли величезний урон сільському господарству. 8. Відвідавши виставу відомого театрального колективу, настрої працівників може покращитися.

445 Складіть і запишіть речення за трьома схемами (на вибір).

1. (...), [ ], (...).

4. [ ], і [ ], (...).

2. [ ] – [ ].

5. [ ], (...), (...).

3. [ ], (...), [ ], (...).

6. [ ], [ ], і [ ].

446 I. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть члени речення.

Бойові мистецтва – це різноманітні системи тренувань та традицій, скеровані на ведення бою в певний спосіб. Хоча набуті в цих мистецтвах уміння та знання й використовуються за різними призначеннями, усі бойові мистецтва мають єдину спільну мету: перемогти супротивника фізично або захистити себе. Деякі бойові мистецтва тісно пов'язані з релігійними віруваннями та філософіями, інші – мають власний духовний або матеріальний кодекс честі (*З посібника*).

II. Визначте, яке речення тексту є складним з різними видами зв'язку. Побудуйте його схему.

447 I. Прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації. Визначте види складних речень.

1. Дивись: де сонце умивалось, там стільки крапель золотих кульбабиних в траві зосталось, що й небо мружиться від них (*Д. Іванов*).
 2. Матвій приїхав ще саньми, але тепер квапиться вертати, бо боїться, що зникне останній сніг і не можна буде їхати (*У. Самчук*).
 3. Пахне хлібом трава, що купала мене з дитяти, пахнуть хлібом слова, що мене їх навчила мати (*Д. Павличко*).
 4. Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине, а справжнє літо (*І. Нечуй-Левицький*).
 5. Я Вас вітаю з тим, що є тепло, коли з дощу доводиться вертатись (*О. Делеменчук*).
 6. Вертається той довгий листопад, коли секунди важчали думками, коли презирились вовками ті, що учора дихали у лад (*А. Дністровий*).
 7. Сумно й серед лісу: вітри-суховії обголили його рясні віти, а ранні заморозки пожовтили та почервонили лист зелений (*Панас Мирний*).

II. Побудуйте схеми речень, назвіть засоби зв'язку між частинами.

III. До якої частини мови належать виділені слова? Визначте їхню синтаксичну роль.

448 Виконайте тестові завдання.

1. Простим є речення

- А Між сосен стелиться стежина, гойдає вітер царство трав (*М. Луків*).
- Б Чого ж ти журишся, ромашко, чого ти гнешся до землі? (*О. Донченко*).
- В По діброві вітер виє, гуляє по полю, край дороги гне тополю до самого долу (*Т. Шевченко*).
- Г Самовар кипить, та нікому чай пити (*Нар. творчість*).

2. Складений дієслівний присудок є в реченні

- А Два джмелі із самісінького ранку пораяються коло квіток (*П. Загребельний*).
- Б А тепер будемо вечеряти всі разом (*В. Собко*).
- В В розквітлих келихах тюльпанів ти дарував мені любов (*О. Довгоп'ят*).
- Г Понад берегом кошлатим сосни почали дрімати... (*Л. Боровиковський*).

3. Поширеним є речення

- А Гостям весело.
- Б Зазвучала музика.
- В Очі – як волошки.
- Г Літо студене.

4. Односкладним є речення

- А Пили водицю чисту, славили березу густолисту (*А. Малишко*).
- Б Дихаю найдорожчим у світі чистим степовим повітрям (*О. Донченко*).
- В В калюжах грозяна вода (*А. Малишко*).
- Г Нащо, вітре, ти голубиш в серці мрію золоту? (*О. Олесь*).

5. Відокремленим означенням ускладнено речення

- А Пригнувшись до самої землі, друзі ясніше побачили обриси двох доріг (*М. Стельмах*).
- Б Зло нічого не дає, крім зла (*М. Луків*).
- В Шукаймо в людях хороше, мов скарби, що давно забуті (*М. Сингаївський*).
- Г Акації стояли саме в цвіту, завітчані безліччю білих китиць (*І. Нечуй-Левицький*).

6. Відокремленою обставиною можна замінити підрядну частину складного речення

- А Коли ми вийшли з машини, несподівано пішов дрібний дощ.
- Б Квіти гарно ростуть, коли клумбу поливають теплою водою.
- В Ми побігли до озера на краю села, коли прокинулися вранці.
- Г Щойно настав вечір, на небі з'явився повний місяць.

§ 38. ОРФОГРАФІЯ

449 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми.

ЕНЕРГЕТИЧНИЙ ХАКАТОН

У 2016 році Мала академія наук України **провела** Всеукраїнський енергетичний хакатон* «Energy Hack». Учні та учениці 9–11-х класів у складі 7 команд створювали енергоефективні й енергоощадні проекти. Формат хакатону передбачав прості розробки, які можна застосувати в себе **вдома**.

Команда-переможниця «Хочу все знати» працювала над інтелектуальним будинком. У такому домі світло, кондиціонування повітря й водопостачання керується за допомогою інфрачервоних та ультразвукових датчиків руху. Юні таланти запропонували використовувати в будинках розумний плінтус, у який вмонтовано датчик руху та світлодіоди, тому він світиться, реагуючи на нічні походеньки мешканців дому. Якщо людина протягом **восьми секунд не рухається**, установка вимикається. Також команда **придумала**, як заощаджувати електрику, коли до будинку завітали гості. Достатньо обладнати двері спеціальним лічильником – двома датчиками, які рахують людей на вході та виході. **Система** вмикає світло, щойно в кімнату заходять, і вимикає, коли помешкання спорожніє.

Команда з Полтави **презентувала** проект теплоізоляції фасаду будинку. Крім того, що така оселя матиме **естетичний** вигляд, вона буде захищена від впливу **негативних** кліматичних факторів зовнішнього середовища. Команда з Херсона показувала, як використовувати теплові трубки для опалення або обігріву приміщення. Волинське учнівство сконструювало сонячну електростанцію з фотоелементами на основі оксиду міді й оксиду титану. Така технологія **дешевша** за традиційну з використанням кремнієвих панелей і більш екологічна: фотоелементи **легко** утилізуються та переробляються.

Команда із Житомира готувала проєкт енергоощадних світлодіодних ламп і систему управління освітленням. Учні та учениці з Дніпра реалізували систему клімат-контролю для оптимального енергоспоживання в житловому будинку.

Крім технічної та бізнесової складової проєкту, журі оцінювало вміння працювати в команді й те, як між учасниками й учасницями **розподілені** процеси (Із сайту Міністерства освіти і науки України).

Крім технічної та бізнесової складової проєкту, журі оцінювало вміння працювати в команді й те, як між учасниками й учасницями розподілені процеси (Із сайту Міністерства освіти і науки України).

*Хакатон (англ. *hackathon*, від *hack* – хакер та *marathon* – марафон) – захід, під час якого різні спеціалісти в галузі розробки програмного забезпечення інтенсивно й згуртовано працюють над розв’язанням якоїсь проблеми.

II. Завдання до тексту.

1. Випишіть з речень тексту всі складні слова. Обґрунтуйте написання цих слів, позначте в них корені.
2. Випишіть виділені слова, підкресліть й обґрунтуйте орфограми. Доберіть до кожного слова приклад на аналогічне орфографічне правило.
3. Визначте, у формі якого відмінка вжито в тексті власні географічні назви. Обґрунтуйте закінчення цих іменників.

450 Запишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми. Згрупуйте усно слова за видами орфограм.

Пр(е,и)добрий, (з,с)сохлий, бе(з,с)соння, сум(м)а, тон(н)а, Гол(л)андія, Аргент(і,и)на, ц(и,і)стерна, гіл(л)ястий, боро(т,д)ьба, во(г,х)ко, про(с,з)ьба, тон(ь)ший, виб(е,и)рати, вист(е,и)лати, вит(е,и)рати, плет(е,и)во, мереж(е,и)во, Віннич(ч)ина, Оде(щ,ч)ина, гайдамач(ч)ина, марш(е,о)вий, алюміні(є,йо)вий, тиж(д)невий, виїз(д)ний, пари(ж)зький.

451 Запишіть слова, знявши риси, у три колонки залежно від написання: 1) разом; 2) окремо; 3) з дефісом.

З/поміж, по/домашньому, пів/Європи, пів/лимона, пліч/о/пліч, на/щастя, рік/у/рік, яскраво/синій, сяк/так, в/цілому, фізико/математичний, хтозна/де, дванадцяти/бальний, міні/диктант, прем'єр/міністр, будь/ласка, на/добраніч, кінець/кінцем, рано/вранці, будь/у/кого, вербо/ліз, будь/що, будь/що/будь, де/кого, все/одно, екс/чемпіон, міні/футбол.

452 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть словниковий диктант (8–10 слів) на різні орфограми. Продиктуйте диктант однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

453 I. Спишіть, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання.

ЇХАВ МІСЯЦЬ

Їхав місяць (М,м)олочним (Ш,ш)ляхом,
Віз ч(е,и)рвінці у срібній торбині.
І такий він уже (не)вдаха,
Що той віз перекинувсь...

І ро(с,з)сипались тії монети,
Покотилися (по)дорозі.
От тепер вже нема с(е,и)крету,
Чом на трави упали роси.

І сидить він тепер (що)ночі
На отому розбитому возі.
Позбирати ч(е,и)рвінці хоче
І вт(е,и)рає хмаринкою сльози.

Г. Дудка

II. Підкресліть у реченнях граматичні основи. Які з речень є простими, а які – складними?

454 Спишіть слова, ставлячи, де необхідно, апостроф.

Від..еднати, діет..ідальня транс..європейський, духм..яний, миш.. як, торф..яний, інтерв..ю, різдв..яний, комп..ютер, п..єдестал, ін..екція, грав..юра, черв..як, Дем..ян, Монтеск..є, мавп..ячий, зв..ялити, дит..ясла, ад..ютант, різьб..яр, перев..язати, розіб..ють, під..еднати, св..ятковий, Лук..янченко, солов..їний, між..ярусний, м..юзикл, розм..яклий, роз..еднати, від..ємний, моркв..яний.

КЛЮЧ. Без апострофа пишемо кожне четверте слово.

455 Спишіть слова, ставлячи, де необхідно, м'який знак.

Промін..чик, порт..ера, кур..йоз, Слов'янс..к, Хар..ків, Ірпінс..кий, Натал..чин, бул..йон, сер..йозний, конференс..є, тон..ший, Юлен..ці, дощ.., лял..ці, барабан..щик, криничен..ці, хатин..ці, ковал..ський, камін..чик, бурул..ці, рибал..чин, брин..чати, куз..ня, кишень..ці, Марин..ці, нян..чин, краплин..ці, снігурон..ці, сопіл..ці, жен..шень, рибал..ці, змагаєт..ся, Галин..ці, скрин..ці, мен..ший, річен..ці, розріж.., купал..ський.

КЛЮЧ. М'який знак пишемо в кожному другому слові.

 456 I. Спишіть, уставляючи пропущену букву **е** або **и**. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Скр..піти, пл..нарний, тр..тина, хлоп..ць, пів..нь, з..мовий, лейт..нант, б..режливий, в..рховина, характ..ризувати, кат..горія, страт..гічний, пробл..матичний, в..личати, с..мінар, продеш..вити, принц..повий, т..рплячий, вит..рати, приб..рати, пов..ртати, вим..рзати, д..када, с..метрія, д..с..ртація, пр..парат, пр..тендент, акр..дитація, бр..кет, б..н..фіс, в..стибулярний, д..кламатор, інт..лект, кр..дитор, альт..рнатива, ап..ндицит, д..т..ктив, сп..цифічний, експр..сивний, інгр..дієнт.

II. З'ясуйте, користуючись тлумачним словником або словником іншомовних слів, лексичне значення не зрозумілих вам слів.

457 I. Запишіть слова у дві колонки: 1) з пропущеною буквою **з**; 2) з пропущеною буквою **с**. Обґрунтуйте написання.

Ро..питати, бе..печний, ро..садник, бе..порадний, не..проможний, ..фабрикувати, ..хвалити, ..чистити, ..клеювати, ро..клад, ..сохнути, ро..саджувати, бе..культурний, ро..формувати, ро..пущений, ..кріпити, ..шитий, ..цідити, ..цілити, ..хитрувати, ..топтати, ..фотографувати, ро..хитати, ..поконвічний, ..підлоба, ..терти.

II. Складіть і запишіть з двома поданими словами два складних речення.

458 Утворіть від поданих слів нові за допомогою префікса **пре-** або **при-**. Утворені слова запишіть у дві колонки: 1) з префіксом **пре-**; 2) з префіксом **при-**.

Соромити, давній, азовський, берегти, хилити, хитрий, фронтний, вабити, гнобити, орати, старий, балтійський, горілий, мовити, красний, хороший, брати, вільний, мудрий, летіти, тулитися, славний, добре, дніпровський, чудовий, думати, мусити.

459 Утворіть від поданих слів прикметники й запишіть. Поясніть зміни приголосних.

БРАЗОК. *Париж – паризький, турист – туристський, Сиваш – сиваський.*

Лейпциг, Бахмач, Прилуки, Гринвіч, Запоріжжя, Черемош, Кавказ, Острог, Кагарлик, Тбілісі, Норвегія, Кривий Ріг, агент, студент, Ніцца, Південний Буг, Овруч, казах, товариш, Кременчук, Чернівці, Чехія, Маріуполь, Сиракузи, Гамбург.

460 Утворіть від поданих іменників прикметники й запишіть. У яких з утворених слів відбулося спрощення?

БРАЗОК. *Контраст – контрастний, захист – захисний.*

Зап'ястя, виїзд, студент, капость, радість, тиждень, баласт, кількість, якість, користь, совість, доблесть, заздрість, пристрасть, аванпост, ненависть, щастя, швидкість, область, честь, злість, діяльність, вартість, особистість.

КЛЮЧ. *У всіх утворених словах, крім трьох, відбувається спрощення, яке позначаємо на письмі.*

461 Спишіть слова, знімаючи риси.

Льон/довгунець, Свят/вечір, пів/дороги, пів/Одеси, перекоти/поле, євшан/зілля, жар/птиця, народно/поетичний, народно/визвольний, мовно/літературний, мовно/стильовий, північно/східний, івано/франківський, всесвітньо/відомий, всесвітньо/історичний, заєць/русак, військово/зобов'язаний, м'ясо/молочний, кисло/солодкий, зерно/сховище, дизель/моторний, навчально/виховний, машино/будівний, темно/сірий, гіркувато/кислий, жовто/гарячий, контр/адмірал, віце/президент, свіжо/зрубаний, темно/зелений, історико/культурний, крає/знавчий, екс/чемпіон, агітаційно/масовий, чорно/земний, фізико/математичний, історико/культурний.

462 Спишіть, розкриваючи дужки й узгоджуючи іменник із числівником.

Два (дід, дуб, короп), три (килим, син, грам, кілометр, каменяр), чотири (чоловік, черкашанин, лимон), три з половиною (мішок, аркуш, мільйон), п'ять з половиною (місяць, рік, гектар), вісімдесят три (будинки, сантиметр, тиждень, харків'янин), шість цілих і одна третя (метр, дорога, кілограм, гектар).

463 І. Спишіть, замінюючи цифри словами.

Свідоцтва видали 986 випускникам; літак з 157 пасажирами піднявся в повітря; правило написано на 145 сторінці; місто пишається 82 пам'ятками архітектури; депутат зустрівся із 785 виборцями; на 984 гектарах росла пшениця; зустрілися після 21 години 30 хвилин; залишилося менше 78 днів; не вистачило 1379 книг; зустріч відбулася із 674 мешканцями міста.

II. Складіть і запишіть два простих речення, використовуючи подані сполучення слів.

464 I. Прочитайте речення. Визначте, які з виділених слів є прислівниками, а які – сполученням прийменника з іменником.

1. Хоч і зазірало сонце крізь листя старих буків **(у)середину** лісу, проте віяло прохолодою (*О. Маковей*). 2. Я син народу, що **(в)гору** йде, хоч був запертий в льох (*І. Франко*). 3. Розповідають легенду, що колись **(у)давнину** тут, де тепер розкинулось її рідне село Крукове, була поліська рівнина (*В. Качкан*). 4. Як хочеш випити джерельної води з живим сріблом досвітньої зірниці, йди **(на)світанку** в степ і припади гарячими вустами до криниці (*Л. Дмитерко*). 5. **(На)вшпиньки** тиша ходить у саду, щоб гілку не труснути **(не)нароком** (*Г. Дудка*).

II. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть орфограму «Ненаголошені е, и в корені слова».

465 Запишіть займенники та прислівники разом, окремо або з дефісом.

Де/з/ким, де/кому, аби/кому, казна/хто, ким/небудь, будь/що, казна/котрий, хтозна/кому, ані/який, хтозна/чого, де/котрий, що/небудь, ані/з/ким, будь/коли, де/коли, коли/небудь, хтозна/куди, аби/звідки, казна/звідки, казна/з/кого, де/не/де, віч/на/віч.

466 Знайдіть у кожному рядку одне слово, у якому допущено орфографічну помилку. Запишіть ці слова правильно, обґрунтуйте написання.

1. Ванна, бруто, тонна, інтермецо, бароко, лібрето.
2. Тінню, радістю, любов'ю, міцью, розкішню.
3. Міськком, військомат, юннат, розрісся, юний.
4. Вінегрет, директор, репетиція, деригент, дирижабль.
5. Боротьба, полехкість, мигтіти, кігті, ложці.
6. Де-не-де, кінець кінцем, як-не-як, рік-у-рік, пліч-о-пліч.

 467 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та ставлячи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте орфограми й пунктограми. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

1. **Підійшла** ч(е,и)решня тихо до воріт простягнула пишні віти (біло)сніжні щоб плодом пр(е,и)йдешнім чарувати світ (*Г. Хорташко*). 2. Вона першою **показала** як плаче од радості дерево коли на(т,д)ходить весна і як у ро(з,с)квітлому соняшнику ночує (з,с)п'янілий джміль (*М. Стельмах*). 3. Ще в дитинстві я ходив у трави, в гомінливі треп(е,и)тні ліси де дуби мовчали в(е,и)личаво у **краплинах** ранньої роси (*В. Симоненко*). 4. Здавалося що він і зимою зеленіє бо коли танули сніги то на світ пробивалося його цупке зелене листя (не)змучене холодом (не)скалічене морозом (*Є. Гуцало*). 5. Уже кружляє листя (жовто)ржаве щоб на ас(в,ф)альті мокрому (з,с)почить (*М. Рильський*).

II. Розберіть за будовою виділені слова.

468 Виконайте тестові завдання.

1. Орфографічну помилку допущено в рядку

- А** фітнес-клуб, м'ясо-молочний, телемарафон
Б купівля-продаж, батько-мати, лікар-еколог

В жар-птиця, тихо-тихо, аеро-сани
Г заєць-русак, мікрочастинка, генерал-майор

2. Префікс з- треба писати в усіх словах рядка

А ..копати, ..шити, ..хитрувати
Б ..нести, ..фотографувати, ..чистити
В ..різати, ..бити, ..чепити
Г ..казати, ..сунути, ..питати

3. Літеру е на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка

А д..ректор, в..сняний, з..млянка
Б кал..ндар, в..личезний, плет..во
В мереж..во, ап..льсин, підл..тіти
Г мар..во, кл..новий, в..лосипед

4. Апостроф на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка

А інтерв..ю, між..ярусний, закип..ятити
Б об..їжджати, тьм..яний, трав..янистий
В подвір..я, р..яжанка, Лук..яненко
Г св..ятковий, здоров..я, п..ятниця

5. М'який знак на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка

А учнівс..кий, смієш..ся, кул..баба
Б лікарс..кий, людс..кий, брин..чати
В снігурон..ці, промін..чик, міл..йон
Г барабан..щик, їдал..ня, ткац..кий

6. Правильно утворено дієприкметник у рядку

А засохший бутерброд
Б наболівше питання
В біжачий струмок
Г достиглі полуниці

§ 39. ПУНКТУАЦІЯ

469 І. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Чи згодні ви з думкою, висловленою у виділеному реченні?

Учениці інклюзивної
кіношколи

ДЕЦИБЕЛИ ТИШІ

Канікули закінчилися, діти повернулися в школу, і вона знову стала шумною та веселою. Це тільки так здається, що якщо в школі навчаються глухі діти, то там абсолютна тиша. Насправді ж навпаки – там дуже гамірно! Діти бігають, товчуться, кричать, перекидають стільці

й парти. Молоді вчителі, які тільки-но приходять працювати в таку школу, довго звикають до тієї «абсолютної тиші»!

Якось після уроку вчителька затримала Сергія. Сіла поряд і написала на листку: «Тобі не важко? Я не надто швидко пояснюю?» Сергій

похитав головою. Насправді йому було байдуже. «Ти пропустив місяць занять, нам треба провести кілька додаткових уроків». Хлопець знову заперечив. «Чому? Не хочеш вчитися?» Сергій узяв ручку й теж написав: «Мої батьки були музикантами. Я п'ять років вчився в музичній школі. Вони хотіли, щоб я став знаменитим піаністом. У мене був абсолютний слух. А тепер – абсолютна глухота. То нащо мені ваша освіта?» «Так не можна, не опускай руки. Є багато інших професій. **Є безліч можливостей реалізуватися в житті**».

Сергій махнув рукою, проте вчителька не здавалася й продовжувала писати: «Наша учениця минулого року перемогла в міжнародному мистецькому конкурсі. Малює чудові картини. А зараз уже вчиться в педагогічному університеті. Мріє колись повернутися до нас працювати. Отак-от!» (За А. Бачинським, «140 децибелів тиші»)

II. Обґрунтуйте вживання розділових знаків у реченнях тексту.

III. Знайдіть у тексті речення з різними видами зв'язку й побудуйте схеми цих речень.

470 I. Знайдіть речення, у яких допущено пунктуаційні помилки при відокремлених членах речення. Спишіть ці речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Долинка вишита сонцем пускає їм в очі веселі сліпучі зайчики (М. Стельмах). 2. Праворуч від озерецька уже лежали рососою прибиті покоси... (М. Стельмах). 3. Незвична музика біла, безголоса живе, тремтить, біліє на одній ноті (Є. Гуцало). 4. Полум'я сягнувши струнких, височезних сосен одразу охоплює їх, наче вони стояли облиті бензином (О. Гончар). 5. Одягнений у хвою шумить дрімучий темний бір (Н. Забіла). 6. Крім посуду на території поселень знайдено керамічні фігурки людей і тварин (З підручника). 7. Зайва, не витрачена за день сила дзвеніла й гула, шумувала в селі (С. Васильченко). 8. Букет складений з квітів передавав звістки, висловлював почуття, призначав місце побачення (М. Табунщиков). 9. Табунці горобців зібравшись у ватаги з'ясовують свої «парубоцькі стосунки»... (В. Скуратівський).

II. Підкресліть відокремлені члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

471 I. Прочитайте речення. У яких з них перед сполучником *і*, *та* або *й* треба поставити кому? Обґрунтуйте свою думку.

1. І поглянь, як навколо світає і як сніг неймовірно блищить... (С. Вакарчук). 2. Вже листопад підкрався з-за дубів і гай знімає золоту перуку (Л. Костенко). 3. Військові клейноди запорожців склалися з булави, бунчука, корогви, печаті й литаврів (А. Кащенко). 4. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням (М. Стельмах). 5. І я не знаю, як світанок настає і як закінчився улюблений альбом, бо не бажаю ні хвилини самоти (С. Вакарчук). 6. Струмочок викочується з-під гори і простує по долині поміж високою травою, схожою на очерет (Панас Мирний).

II. Складіть і запишіть два речення із сполучником *і* так, щоб у першому реченні перед сполучником *і* ставилася кома, а в другому – ні.

472 I. Напишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

ПОЖЕЖА

Уночі палало село. З неба злякано дививсь униз поблідлий місяць і, ховаючись у хмари, тікав і з жахом озирався назад, на полум'я. Деревата хиталися і, від страху наїживши голі віти, ніби силкувалися втекти. А вітер гасав над полум'ям, зривав з його головні, шпурляв ними в сусідні хати, розкидав і лютував свавільно й безпардонно...

Місяць утік, небо посіріло, а коли зовсім розвиднилося, вітер утомився, і вогонь ліниво, байдуже, ні крихти не вважаючи на людей, ніби й не їхні хати він пожег, став погасати...

А з того боку, де згоріла половина села, сходило сонце, весняне й радісне... Воно собі уміте, веселе, сміючись, пливло з того боку, звідки нісся всю ніч вітер, звідки тікали і хмари, і місяць (За В. Винниченком).

II. Знайдіть у реченнях тексту прислівники. Поясніть написання цих слів.

473 Прочитайте речення. Поясніть суть допущених помилок. Запишіть речення правильно.

1. Художник не лише зарекомендував себе майстром пейзажного, а й інтер'єрного жанру. 2. Народ цікавиться й досліджує неперевершені шедеври письменника. 3. Не тільки міцну деревину з красивим малюнком має клен, а й горобина. 4. На полях України вирощують різні зернові культури, а також пшеницю, ячмінь, гречку. 5. Ми цінуємо й пишаємося нашими захисниками. 6. Читаючи цей роман, у моїх очах з'явилися сльози.

474 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Найкраще буде якщо перед початком виступу доки у вас ще немає великого лекторського досвіду ви не говоритимете багато з іншими людьми а зосередитеся на змісті свого виступу. 2. Лекція що супроводжується демонстрацією слайдів і фільмів зрозуміло викликає більше зацікавлення ніж та протягом якої лектор користується лише словесним описом. 3. Слухачі інстинктивно відчують різницю якщо вона існує між зовнішньою впевненістю промовця та його внутрішнім побоюванням браком віри у власні сили. 4. Запам'ятайте критики роблять промовцеві різні закиди що він надто зарозумілий дуже багато говорить висловлюється занадто по-науковому тощо але майже ніколи не дорікають йому за стисліть викладу (І. Томан).

II. Сформулюйте у формі спонукальних речень на основі прочитаного чотири коротких правила, яких має дотримуватися гарний промовець.

475 Установіть відповідність. Обґрунтуйте свою думку.

Розділовий знак

Приклад

- 1 тире при однорідних членах речення
- 2 тире між підметом і присудком
- 3 тире при відокремленій прикладці

- А Орач торкнеться до керма руками – і нива дзвонить темним сріблом скиб (М. Стельмах).
- Б І при пекучому сонячнім німбі – ані краплини дощу (І. Чумак).
- В Моя погибель – мій же оберіг (Л. Костенко).

- 4 тире між частинами складного речення   Г Летить земля – обпечена пелюстка (Л. Костенко).
- 5 тире на місці пропущеного члена речення   Д І земля, і вода, і повітря – усе посухло (М. Коцюбинський).

476 I. Прочитайте висловлення. Поясніть, як ви його розумієте.

На твоєму людському шляху каміння, яке ти повинен прибрати, щоб тим, хто йде за тобою, було легше (В. Сухомлинський).

II. Поясніть уживання розділових знаків. Побудуйте схему речення.

III. Складіть і запишіть речення із цитатою, використовуючи подане висловлення.

477 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи.

1. Там де у росах стелиться трава ти ходиш над рікою таємниче (В. Грінчак). 2. Теплий подих зими зупинився найперше на снігах і осіли сніги (М. Вінграновський). 3. Перед досвітком вовк насторожився здалеку почувся скрип коліс по нерівній дорозі і запахло кіньми (М. Вінграновський). 4. Якби не промінь, теплий і ласкавий не зеленіли б у долині трави не розвивалися б і не цвіли сади (В. Грінчак). 5. Не знаю я що буде після нас в якій природа убереться шати (Л. Костенко). 6. Говорити все що набіжить на язик безглуздо (Я. Коменський). 7. Пада зірка у синь незору своїм сяйвом окресливши небо (Г. Дудка). 8. А наш соловейко коли заспіває здається скресає Дніпро (Л. Забашта). 9. Найкраща помилка та якої допускаються в навчанні (Г. Сковорода).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст останнього речення. Чи згодні ви із цим твердженням?

 478 СИТУАЦІЯ. Складіть і запишіть діалог відповідно до запропонованої ситуації спілкування (на вибір), використавши виражальні можливості різних синтаксичних конструкцій.

ВАРІАНТ А. Ви повернулися з туристичної подорожі. Біля будинку зустріли свого приятеля чи приятельку. Розкажіть, куди їздили, яким транспортом добиралися; з якими людьми зустрічалися; якою була мета вашої подорожі; з якими враженнями повернулися додому.

ВАРІАНТ Б. Ви хочете поїхати на канікули до іншої країни. Телефонуйте до туристичного агентства й цікавитесь вартістю туру, транспортними витратами; термінами поїздки; можливістю оглянути визначні пам'ятки країни.

 479 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Побудуйте схеми цих речень.

1. Внизу буває що літати складно **вгорі** ж не знають де подіти крила (О. Вох). 2. **Розповідають** легенди що колись у давнину тут де тепер розкинулось її рідне село Крукове була польська рівнина на якій гуляли вітри (В. Качкан). 3. Ось тут я вже пильную це ж таке місце де не тільки земля але й дерево пахне грибами (М. Стельмах). 4. Відвертість завжди чиста як сльоза та треба знати з ким відвертим бути бо підлість **піділлє** тобі отрути і ти зів'янеш як тонка лоза (В. Грінчак). 5. Вишні вже почали червоніти і Вадим оглянувши вишняк залишився

задоволений цього літа він поїсть вишень досхочу бо дядькова садиба була обнесена молодим родючим вишняком (Ю. Збанацький). 6. А може крутиться голова через те що тут у полі так завзято сюрчать коники ширяє вгорі шуліка і в його плавному льоті відчувається причаєна хижість та ще й наче небо не стоїть на місці а **обертається** навколо землі (Є. Гуцало). 7. Хмари які **з'являлися** потім було послано здавалося для того щоб підкреслити його **незвичайну** трюхи виблідлу синяву і щоб посилати на землю срібне саяво (В. Шевчук). 8. Хоч народне прислів'я і стверджує що сумний грудень і в свято і в будень але саме останній місяць року налаштує кожного з нас на оптимістичну хвилю бо хоч зима і повертає на мороз проте сонце вже йде на літо (В. Скуратівський).

II. Укажіть частини складних речень, які за будовою є односкладними.

III. Підкресліть і поясніть орфограми у виділених словах.

480 Прочитайте речення. Знайдіть неточності у виборі слів. Відредагуйте речення й запишіть. За потреби скористайтеся словником паронімів.

1. До свята було проведено цікаві міроприємства. 2. Цього року дівчата закінчують музикальну школу. 3. Біля будинку стояв чоловік у військовій формі. 4. Продукція місцевого молокозаводу дуже корислива. 5. Вулиці нашого міста гарно освічені. 6. Для бібліотеки виписали нові журнали й газети. 7. Хлопці жили на сусідських вулицях.

481 Виконайте тестові завдання.

1. Прочитайте речення (кожна цифра позначає розділовий знак попереду).

Цвітуть березневі сніги, (1) співають струмочками, (2) все довкола озивається мотивом радості, (3) і найдужче її чуть у світлі сонця, (4) яке й творить священну, нетлінну красу весни.

Правильним є обґрунтування пунктуації, запропоноване в рядку

- А кома 1 виділяє відокремлену обставину
- Б кома 2 розділяє частини безсполучникового речення
- В кома 3 розділяє однорідні члени речення
- Г кома 4 розділяє частини складносурядного речення

2. Двокрапку при однорідних членах треба поставити в реченні

- А Все у ній сіє слава і походи, свист клинків у полі і набоїв спів (В. Сосюра).
- Б Пливуть і плывуть колискові фрегати, летять космонавти на крилах лелек (Л. Костенко).
- В Земля України, і небо, і люди усе мені рідне (В. Сосюра).
- Г І пливе тоненькими, поплутаними струмочками не то думка, не то мрія (М. Івченко).

3. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

- А Полювання, як ви потім побачите, потребує багато часу (Остан Вишня).
- Б Того, можливо, не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (М. Рильський).

В І мовчала струнка дорога, що здавалося в небо вела (*Л. Костенко*).
Г Видно, не дуже до смаку прийшлась йому мужицька арифметика
 (*С. Васильченко*).

4. Тире треба поставити між частинами складного речення (розділові знаки пропущено)

А Тече ріка між тихих верболозів росте трава в заросених лугах
 (*М. Братан*).
Б Сумує Корсунь староденний нема журбу з ким поділить (*Т. Шевченко*).
В Мати вірила земля все знає (*М. Стельмах*).
Г Погляну на березограй аж серце завмирає (*Д. Луценко*).

5. Кому (коми) треба поставити в кожному реченні, ОКРІМ

А Висипала на вулицю дівтора й збудила тишу криком та дзвінким сміхом (*М. Коцюбинський*).
Б Колос викупаний сонцем вклоняється мені (*М. Стельмах*).
В На стернях прислухаючись до перелітних птахів непокоїлися гуси (*М. Стельмах*).
Г Забіг із степу гай у передмістя в облогу взяв чиєсь старе обійстя
 (*Л. Забашта*).

6. З'ясуйте, у якому реченні треба поставити вказаний розділовий знак (одне речення є зайвим).

*Розділовий
знак*

Речення

1 кома	А Душа [...] як храм з очима древніх фресок (<i>Л. Костенко</i>).
2 двокрапка	Б На її зосередженому обличчі заколихався світ [...] і виразно пройшли тіні страждання (<i>М. Стельмах</i>).
3 тире	В Усе змішалось в одну мить і злилося до купи [...] і земля, й море (<i>І. Нечуй-Левицький</i>).
	Г Дідусь поклав книжку й окуляри на табуретку, що правила йому за столика [...] й подивився, куди показала Оксана (<i>М. Шумило</i>).

Уроки розвитку мовлення

Тема 1. ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО МОВЛЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. Що таке мова й мовлення? Кого називають адресатом мовлення?

482 I. Прочитайте мовчки текст. Поясніть, як ви розумієте його заголовок. Як би ви відповіли на запитання, поставлені під час інтерв'ю?

КУРИТИ? НА ЦЕ НЕМАЄ ЧАСУ!

Утримуючись від куріння лише один день, можна спробувати назажди відмовитися від цієї шкідливої звички, головне – зробити перший крок. Зазвичай на рішення вперше закурити впливає оточення, але передусім – становище в сім'ї.

Якщо вдома курять і це норма, то дитина просто не уявляє, що може бути інакше. Підлітки нарікають, що у школах мало розповідають про шкоду куріння, це лише формальні бесіди, від яких жодної користі. Буває, вчитель розкаже про шкоду цигарки, а після цього вийде на шкільне подвір'я і закурить. То який сенс у його розповіді?

– Чому підлітки курять? – запитали ми школярів і школярок.

Володимир, 14 років: На мою думку, їм просто нічим зайнятися!

Марина, 15 років: У них різні проблеми! Кажуть, якщо закуриш – знімеш стрес. Це неправда!

– А хто має розв'язувати цю проблему – самі підлітки, чи потрібне втручання дорослих? – ставимо наступне запитання.

Володимир: Дорослі більше знають, тому мусять інформувати підлітків про вплив шкідливих звичок. Але дорослі самі не завжди показують добрий приклад!

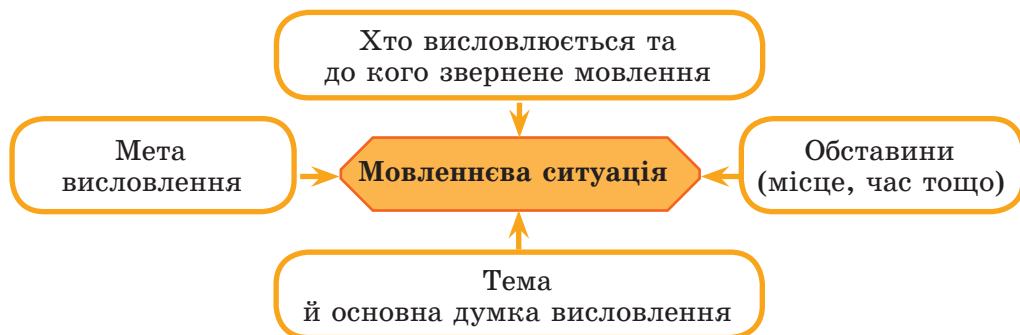
Віктор, 16 років: Я раніше курив, а тепер кинув... Допомогло те, що захопився фотографією, знімаю фільми – часу немає на дурниці...

Марина: У моєї подруги курив хлопець, а тепер – ні. Вона не набридала наріканнями, а просто приносила йому брошури з яскравими ілюстраціями про шкоду куріння, і він пересвідчився: справді небезпечно! Так досягнуто результату. Люди задумуються над своїм здоров'ям, але їх до цього треба підштовхнути! (*З газети*).

II. Визначте тип і стиль мовлення тексту. Сформулюйте 2–3 запитання за змістом прочитаного.

III. Опишіть мовленнєву ситуацію. Скористайтеся поданою нижче схемою.

483 I. Уявіть ситуацію: ви хочете написати замітку для шкільного сайту та повідомлення другу (подрузі), у яких маєте на меті розповісти про цікаву подію. Чи однаковими будуть ваші висловлення? Обґрунтуйте свою думку.

II. Поясніть, як впливає на мовлення ситуація, за якої воно відбувається.

484 I. Розгляньте тези деяких із релігійних учень про повагу та людську гідність.

Буддисти кажуть:

«Співчуття до всього живого є в основі вчення буддизму. Ми прагнемо знайти шлях у житті, де правильні слова та вчинки виявляють повагу до всього, як учив нас Будда».

Християни кажуть:

«Наше писання говорить, що нам усім дано жити, як одній родині. Ми віримо, що Господь любить усіх без винятку, і ми намагаємося робити те саме».

Індуїсти кажуть:

«Існує божественна іскра в усьому живому. Бог може прийти до нас у вигляді жебрака або відлюдника – тому ставтеся до всіх людей однаково та шануйте полум'я богів».

Мусульмани кажуть:

«Аллах – творець усього й суддя всьому, тому всі люди повинні відповідати за своє ставлення до інших».

 II. На основі прочитаних релігійних тверджень розробіть емблему, яка б пов'язувала ці релігії. Усно поясніть, чому ваша емблема має саме такий вигляд, чи дають ці релігії добрі поради щодо взаємоповаги.

III. Опишіть усно ситуацію, яка відбулася в навчальному закладі, де слід було виявити повагу. Сформулюйте речення для вияву поваги, яке було б доцільним у цій ситуації

 485 I. *ПОСТІЛКАЙТЕСЯ.* Що потрібно для більшої взаємоповаги в навчальному закладі? Що належить зробити, щоб у навчальному закладі панувала повага?

486 I. Прослухайте з голосу однокласника (однокласниці) міркування відомої черниці Матері Терези, яка присвятила своє життя служінню людям, що страждають від хвороб, потерпають від лиха.

ЖИТТЯ ПРЕКРАСНЕ

Життя – це багатство. Не змарнуй його.

Життя – це можливість.

Скористайся нею.

Життя – це краса. Захоплюйся нею.

Життя – це мрія. Здійсни її.

Життя – це виклик. Прийми його.

Життя – це твій щоденний обов'язок.

Виконай його.

Життя – це гра. Будь гравцем.

Життя – це багатство.

Не розтринькай його!

Життя – це надбання. Оберегай його.

Життя – це кохання.

Насолодися ним сповна.

Життя – це таємниця. Пізнай її.

Життя – це долина сліз. Здолай усе!

Життя – це пісня. Доспівай її до кінця.

Життя – це боротьба. Стань борцем.

Життя – це безодня невідомого.

Без страху ступи в неї.

Життя – це удача. Шукай цю мить.

ЖИТТЯ ТАКЕ ПРЕКРАСНЕ – не змарнуй його!

ЦЕ ТВОЄ ЖИТТЯ. Виборюй його! (*Мати Тереза*)

Життя у кожній краплі.
Малюнок *Вадима Артеменка*
(16 років)

II. Дайте відповіді на запитання.

1. З якою метою створено це висловлення?
2. Яка основна думка цього висловлення?
3. Чи поділяєте ви думки Матері Терези? Які з них вам найближчі?
4. У якій ситуації можливе це висловлення?
5. Який тип і стиль мовлення тексту?
6. У чому особливість будови й мовного оформлення тексту?

487 I. Складіть усно невелике висловлення на одну з поданих тем: «Інтернет – найзручніше джерело інформації», «Недоліки інтернету», «Поради щодо пошуку інформації в інтернеті». Дотримуйтеся вимог до мовлення.

II. Послухайте висловлення ваших однокласників та однокласниць. У чиєму висловленні, на вашу думку, дотримано вимог до мовлення? Хто був найбільш переконливим?

III. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

Тема 2. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

488 I. Перегляньте текст і швидко знайдіть у ньому: 1) цитату; 2) власні назви; 3) речення, у яких зазначається рік певної події.

II. Прочитайте текст. Доберіть свій заголовок, який виражав би основну думку тексту.

ПІДПРИЄМЦІ-ПАТРІОТИ

Завдяки діяльності відомих українських підприємців Яхненків і Симиренків в Україні в середині XIX століття почали активно розвиватися бурякосіяння та цукрове виробництво. Цукрові заводи стали годувальниками сотень тисяч робітників, де вчорашні безземельні селяни з різних куточків Російської імперії знаходили заробіток.

Характерно, що умови праці робітників і службовців на заводах фірми «Брати Яхненки й Симиренко» порівняно з іншими підприємствами суттєво відрізнялися. Робота там оплачувалася вище, не була такою виснажливою, а кожен працівник мав певний соціальний захист. Усі користувалися безплатною лікарнею, мали право навчати дітей у школі й технічному училищі, відвідувати бібліотеку, харчуватися в заводській їдальні й купувати товари в місцевих магазинах за зниженими цінами. Робітники, які працювали тривалий час, отримували від фірми пенсію, цим правом користувалися й ті, які захворіли на підприємстві. Між керівництвом заводів і робітниками панувала атмосфера доброзичливості, довіри і взаєморозуміння. Начальники, які самі вийшли з кріпаків, завжди шанобливо ставилися до своїх підлеглих; і в побуті, і на виробництві спілкувалися з усіма рідною українською мовою. Українською мовою навіть писалися документи.

Улітку 1859 року городищенські цукрові заводи та садибу Платона Симиренка відвідав Тарас Шевченко. Поет до глибини душі був зворушений такою діяльністю українських патріотів. Після побаченого й почутого Великий Кобзар написав на дверях симиренківської оранжереї:

О люди! Люди небораки!
 Нащо здалися вам царі?
 Нащо здалися вам псарі?
 Ви ж таки люди, не собаки!

Платон Симиренко, дізнавшись про матеріальну скруту поета й про труднощі з виданням «Кобзаря», запропонував свою фінансову допомогу. Так, останнє прижиттєве видання «Кобзаря» Т. Шевченка (1860 р.) було здійснене на кошти цього благодійника, який виділив поету кредит у розмірі 1000 карбованців на дуже вигідних умовах. Крім того, Симиренко на цю суму викупив левову частку видання й безкоштовно поширив книжку серед працівників своїх заводів і селян.

Молодший брат Платона Симиренка, Василь Симиренко, упродовж п'ятдесяти років підтримував українську культуру, мистецтво, літературу та наукові дослідження, виділяючи щорічно 10 відсотків прибутків зі свого цукрового заводу. Василь Симиренко не шкодував особистих коштів на підтримку практично всіх українських друкованих видань,

О. Баумейстер.
 Шевченко в родині Платона
 Симиренка

Ренет Симиренко – сорт яблук, названий на честь Платона Симиренка

проведення великомасштабних національних актів і щедрю благодійність для української студентської молоді. Благодійник першим у Російській імперії заснував фонд підтримки української літератури, культури і науки. Ця організація надавала матеріальну допомогу багатьом письменникам. Перед смертю підприємець заповів весь свій капітал і нерухоме майно на суму понад 10 мільйонів карбованців українському національному руху.

Унікальна в історії України співпраця діячів культури, науки, літератури з підприємцями, започаткована фірмою «Брати Яхненки й Симиренко», дала б значно більші результати і тривала б довше, якби не була розтоптана й знищена царським самодержавством. Національно-патріотична діяльність власників фірми завжди була під пильною увагою влади й кваліфікувалася як вельми небезпечна для Російської імперії та самодержавства. Для знищення промисловців-патріотів і їх дітища – величезних цукрових заводів – влада застосувала всі посильні методи: шантаж, крадіжки, позбавлення кредитів, поліцейські репресивні заходи. Після арешту й подальшого заслання до Сибіру сина Платона Симиренка та страти Андрія Желябова (зятя Семена Яхненка) долю заводів було вирішено. Їх продали на злам, підірвавши економічні інтереси України й залишивши без роботи тисячі працівників. Отак царська влада розправила-ся з першими українськими промисловцями-патріотами й знищила центр національного відродження України.

Однаке українська культура й національні ідеї продовжували жити, отримуючи матеріальну підтримку від Василя Симиренка й створеного ним фонду. Продовжувало розвиватися в Україні й бурякосіяння та цукрове виробництво – галузі, які в нашій країні започаткували й розвинули великі підприємці-патріоти Яхненки й Симиренки (За П. Вольвачем).

III. Виконайте тестові завдання.

Тестові завдання для оцінювання читацьких умінь і навичок

1. Тему тексту правильно визначено в рядку

- А Благодійність – почесна діяльність.
- Б Діяльність підприємців-патріотів Яхненків і Симиренків.
- В Розвиток цукрового виробництва в Україні.
- Г Підтримка Яхненками й Симиренками українських письменників.

2. У вступній частині тексту йдеться про

- А підтримку братами Яхненками й Симиренками української культури
- Б відвідування улітку 1859 року городищенських цукрових заводів Т. Шевченком
- В активний розвиток в Україні бурякосіяння та цукровиробництва завдяки діяльності Яхненків і Симиренків
- Г знищення владою цукрових заводів фірми «Яхненки й Симиренко»

10. На дверях симиренківської оранжереї Т. Шевченко написав

- А О люди! Люди небораки! Нащо здалися вам царі?
- Б Учітесь, читайте, і чужому научайтесь, і свого не цурайтесь.
- В Борітеся – поборете, вам Бог помагає!
- Г Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива.

11. Платон Симиренко уславився завдяки діяльності, пов’язаній, зокрема, з

- А мистецтвом
- Б торгівлею
- В підприємництвом
- Г літературою

12. Тип мовлення прочитаного тексту –

- А роздум
- Б опис
- В розповідь
- Г розповідь з елементами опису

Тема 3. ВИМОГИ ДО МОВЛЕННЯ. ДІАЛОГ
ВИМОГИ ДО МОВЛЕННЯ

Змістовність	Потрібно підпорядковувати висловлення заздалегідь визначеним темі й основній думці
Точність	Слова потрібно використовувати відповідно до їхнього значення. Речення слід будувати так, щоб найточніше передати зміст висловлювання
Послідовність	Думки слід викладати чітко й послідовно
Логічність	Думки треба викладати логічно
Доречність	Слід враховувати ситуацію спілкування, гармонійно поєднувати слова, речення
Правильність	Потрібно правильно добирати, вимовляти й писати слова; правильно будувати речення і розставляти розділові знаки
Виразність	Треба добирати слова та будувати речення так, щоб якнайкраще передати думку
Багатство	Потрібно вживати різноманітні слова й речення, не повторювати тих самих слів

489 І. Прочитайте газетну статтю. Визначте стиль мовлення тексту. Чи зацікавила вас ця інформація?

МЕГАКНИЖКА «UKRAINE. THE BEST»

Однією з найвизначніших подій на Львівському форумі видавців у 2016 році, безперечно, стала презентація велетенської (об’ємної й інформаційно насиченої) мегакнижки «Ukraine. The Best». Це видання позиціюють як нову енциклопедію вітчизняної культури, як насичену мозаїку із чудових облич і прекрасних подій, що визначають цю сферу людської діяльності.

Особи й події, люди й долі, цифри й факти, об’єднані під обкладинкою «Ukraine. The Best», справді важливі, знакові в різних художніх виявах.

Загалом, понад 120 серйозних культурних персон – від легендарних майстрів до молодих і завзятих лідерів гостросучасної культурної території – нарешті зустрілися. Мирно, дружно, безконфліктно. Ліна Костенко і Дмитро Шуров, Іван Марчук і Джамала, Валентин Сильвестров і Марія Бурмака, Святослав Вакарчук і Владислав Єрко, Оксана Забужко й Анатолій Криволап, Ада Роговцева й Іван Малкович...

Очі розбігаються, а серце радіє: як добре, що всі ми тут сьогодні зібралися.

Робота над виданням загалом тривала близько трьох років. Тобто від імпульсу цікавого задуму (об'єднати найкращих із найкращих в одній актуальній арт-енциклопедії) – аж до фінішної прямої, яка передбачає, образно кажучи, тактильні відчуття та запах друкарської фарби.

Тим часом друковане видання – лише частина «Ukraine. The Best». Оскільки супутниками книжки є інтернет-портал, інші медійні проекти.

За зовнішньою формою, за візуальним виконанням – це просунутий Захід, актуальна Європа. А ось в авторських текстах, що розкривають художні світи наших культурних героїв, безперечно, прозирає особлива українська інтелектуальна чуттєвість, неприхована небайдужість авторів до своїх персонажів. Слід підкреслити, що арт-енциклопедія найкращих із найкращих в українській культурі – це авторська версія творчого колективу «Ukraine. The Best». І в цьому випадку тексти народжували, мабуть, видатні культурні пера країни дня нинішнього – мистецтвознавці, критики, журналісти. Тобто автори, які не лише «спостерігачі» тих чи інших культурних процесів, а часто й безпосередні учасники самих процесів.

Нове видання – це якісний винахідливий видавничий експеримент. Спроба «синтезу» різних напрямів-форматів, об'єднаних під однією обкладинкою, – «Ukraine. The Best» (З газети «Дзеркало тижня»).

II. Уявіть, що ви брали участь у презентації книжки «Ukraine. The Best». Сформулюйте за текстом статті 5–6 запитань. Використовуючи ці запитання, складіть і запишіть діалог (12–14 реплік) за змістом прочитаного.

490 Складіть й обговоріть перелік умов успішного спілкування в молодіжному середовищі, зокрема з використанням мобільного зв'язку.

491 I. Визначте за ситуацією характер можливої розмови (офіційна/неофіційна), а також уточніть, між ким може відбуватися діалог.

СИТУАЦІЇ. 1. Ваша сім'я планує відпочинок на вихідні. 2. Ваш клас готується до туристичного походу. 3. Старшокласники допомагають збирати врожай яблук. 4. Мама повернулася додому після шкільних батьківських зборів.

Обкладинка книжки
«Ukraine. The Best»

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Візьміть участь в усному діалозі (12–14 реплік) відповідно до запропонованої ситуації (на вибір). Використовуйте репліки для підтримання діалогу, формули мовленнєвого етикету.

492 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Уявіть, що ви прийшли на фотовиставку, оглядаєте роботи. До вас підходить незнайомий хлопець (незнайома дівчина), ви бажаєте поспілкуватися з ним (нею), поділитися враженнями. Розподіліть ролі й візьміть участь в усному діалозі (12–14 реплік) на тему «Світлини» (виберіть самостійно аспект теми).

ВАРІАНТ Б. Уявіть, що ви з класом на екскурсії – відвідуєте одну з пам'яток архітектури. Напередодні ви зі своїми батьками відвідували іншу пам'ятку, а ще раніше дивилися цікаву передачу про єгипетські піраміди. Повертаючись після екскурсії додому, обмінюєтеся враженнями. Візьміть участь в усному діалозі (12–14 реплік) на тему «Дива архітектури» (виберіть самостійно аспект теми).

493 I. Визначте за ситуацією характер можливої розмови (офіційна/неофіційна). Поміркуйте, чому адміністративні правопорушення можуть передувати злочинам.

1. Поліцейський розмовляє зі школярем, який щойно порушив правила дорожнього руху (перейшов вулицю на червоний сигнал світлофора).

2. Дев'ятикласник, пустуючи, пошкодив зелені насадження на шкільному майданчику. До школяра підійшов учитель.

3. Батькам стало відомо, що їхній син-старшокласник зірвав троянди на міській клумбі. Хлопець повертається додому.

4. Дев'ятикласниця всупереч вимогам батьків повернулася додому не о 20-й годині, а о 22-й.

5. Дев'ятикласниця з подругою прогуляли уроки, щоб переглянути новий фільм у кінотеатрі. Із цієї причини школярку викликала до себе в кабінет директор школи.

II. Складіть і запишіть діалог (8–12 реплік) відповідно до запропонованої ситуації (на вибір).

494 Складіть і запишіть діалог (12–14 реплік) на одну із запропонованих тем: «Безпечне спілкування в соцмережах», «Канікули», «Читацькі смаки», «Сучасний дизайн». При цьому: 1) виберіть самостійно аспект теми; 2) висловіть особисту позицію щодо обговорення її; 3) доберіть цікаві, переконливі аргументи на захист своєї позиції.

Тема 4. УСНИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

ПРИГАДАЙМО. Які основні ознаки публіцистичного стилю мовлення?

495 I. Прочитайте текст. Чому, на вашу думку, музику дзвонів часто називають музикою небес?

МУЗИКА ДЗВОНУ

Музика дзвону... Вона і заспокоює, і навіює спогади, і змушує замислитися, і проймає душу. Коли я слухаю мелодію дзвонів (які із часів мого дитинства скидали з дзвіниць церков та соборів, а самі храми перетворювали на клуби, склади, цехи чи конюшні), то вчувається мені в ній

музика Відродження. А отже, і пам'ять про наших предків, традиції, культуру.

Хтось може закинути: чи моя то справа – писати про дзвони. Адже я не служитель церкви, не **дзвонар**, не виконавець **духовної** музики. А річ у тім, що пригадався мені випадок, що стався з одним знайомим. Жив він у Дарниці (це район Києва) поруч із лісом. Повітря свіже, та весь час йому докучали кашель, нежить, головний біль. І ось переїхав у нове місце – поблизу Володимирського собору. І почалось у нього нове життя – без недуг і болів.

Спасо-Преображенський собор у Чернівці

Запитує в мене: можливо, каже, вплинуло на мене святе місце?

Хочу відповісти йому цілком серйозно: неодмінно вплинуло і святе місце. Адже згадаймо, що в Україні храми зводили на місцях, які ретельно вибирали, перевіряли рамками з лози, чи немає там, як тепер кажуть, патогенних* зон. Та, на мою думку, вплинуло на здоров'я того чоловіка те, що він щодня вранці й увечері чув дзвони, оскільки мешкав біля собору.

Було якось у пресі повідомлення: учені дослідили, що низькі тембри дзвонів зменшують вміст у повітрі хвороботворних вірусів.

Щоправда, вчені пояснюють це іншим. Наприклад, доктор медичних наук, академік Віталій Гирін вважає: діють на людину віра, настрої, певність у тому, що недугу можна подолати. Завдяки цьому посилюється імунна система, хвороба відступає.

Із цим можна цілком погодитися. Для деяких людей церковні дзвони мають заспокійливий вплив на нервову систему.

Дзвони завжди відігравали велику роль у житті міст і сіл. Вони скликали людей на **віче**, попереджали, оповіщали, били на сполох. Збирали громаду на оборону землі рідної, для розв'язання всіх важливих і нагальних проблем.

Велику роль організатора людей виконував дзвін – цей інструмент од Бога. Адже колись Всевишній сказав пророку Мойсею: зроби собі срібні **сурми** у вигляді кута, і вони сурмитимуть на скликання громади.

Однак ще довго на землі не було такого інструменту. Лише на початку V століття святий Павлин зробив ті срібні сурми, і вказав йому на це також Бог.

Якось уві сні почув єпископ дивовижну мелодію, що притягувала його, кликала, тривожила душу. Він пішов на звук, і мелодія вивела його до поля, де росли прекрасні квіти небесного кольору – дзвіночки. Це вони дзвеніли, це їхня пісня бентежила душу, змушувала серце частіше битися. Раптом єпископ помітив, що не його одного покликала неземна мелодія: звідусюди до поля наближались люди, зачаровані дивними звуками. І тоді Бог сказав святому Павлинові, що такої форми мають бути срібні сурми.

*Патогенний – який є причиною хвороби; хвороботворний.

Святий Павлин зробив дзвони. Квітка віддала **витворові** не тільки свою форму, а й назву. Та ще майже два століття винахід єпископа пролежав без дії. Лише на початку VII століття Папа Римський Савеніан знайшов духовне його призначення в християнстві.

Настрій дзвону завжди передається слухачам. Приміром, коли померла людина, то дзвін спочатку сумно сповіщає про це, але потім звучать світлі ноти: так, людини немає, але її душа вічна, вона завжди житиме в пам'яті рідних, близьких, нащадків.

Музику дзвонів часто називають музикою небес, музикою, що лине від самого Бога. Є в тих дзвонах, певно, якась таємниця, розгадати яку, мабуть, неможливо (За *Н. Земною*).

II. Визначте тему й основну думку, тип і стиль мовлення тексту.

III. Знайдіть у тексті уривки, у яких розповідається про роль дзвонів у житті міст і сіл та про квітку, яка віддала дзвонам свою форму.

IV. Прочитайте текст удруге. Складіть до нього складний план. За планом стисло перекажіть прочитане (усно). Скористайтеся поданими нижче пам'ятками.

ПАМ'ЯТКИ

Як працювати над стислим переказом

1. Прочитати текст, визначити його тему й основну думку, адресата й мету висловлення.
2. Виділити в тексті його частини (основні та другорядні).
3. Визначити, які частини можна зняти, які – об'єднати, а які – узагальнити.
4. Дібрати узагальнювальні слова і речення.
5. Прочитати текст удруге.
6. Скласти план переказу.
7. За планом переказати текст (усно чи письмово).

Способи ущільнення тексту:

- відкидання другорядного;
- узагальнення матеріалу шляхом виділення найважливіших фактів.

Орієнтовна схема складного плану

- I. Зачин.
- II. Основна частина.
  - 1.
  - 2.
  - 3.
- III. Кінцівка.

Тема 5. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ З ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ

496 I. Прочитайте текст. Яку важливу проблему порушено в статті? Чому вона потребує негайного вирішення?

БУРШТИН НАШОЇ ІСТОРІЇ

Сотні вагонів, навантажених карпатським лісом, перетинають кордо-ни України щомісяця, сотні гектарів поліських лісів копачі бурштину

перетворюють на марсіанські пустелі, луганські й донецькі степи вкриваються вугільними копанками, з річок вимивається пісок, деградує українські чорноземи з року в рік не бачать сівозміни й засаджуються соняшником, рапсом або люцерною. Варварська псевдогосподарська діяльність давно вже стала ознакою сьогодення й вийшла за межі здорового глузду.

На цьому тлі губиться ще одна жахлива форма розграбування загальнонаціонального надбання – так звана чорна археологія.

Земля України багата на свідчення давньої історії – за тисячі років через наші терени пройшли цивілізації й археологічні культури. Усі вони залишили тут сліди свого існування – археологічні матеріали й артефакти. Кожного сезону тисячі дослідників вивчають археологічні пам'ятки, отримуючи нову неоціненну інформацію про нашу історію.

Чорні копачі за допомогою металошукача знаходять предмет, який викопують із шару ґрунту найчастіше з метою продажу. Фактично цей предмет виривається з історії і втрачає 90 % своєї інформативності. При цьому назавжди нищиться сама пам'ятка або її частина.

Розкрадачі археологічних пам'яток були завжди – від часів Стародавнього Єгипту до сьогодення. Але нині це своєрідне хобі набуло характеру епідемії, у цьому бізнесі задіяно тисячі людей. Більшість не знає про юридичну відповідальність і абсолютно впевнена у своїй безкарності. У соціальних мережах існують численні групи копачів, де люди обмінюються злочинним досвідом.

Середньостатистичний інтернет-аукціон може змагатися з фондами багатьох історичних музеїв. Серед найгучніших випадків минулого року – продаж на одному з аукціонів трьох срібних глечиків часів Римської імперії. Продавець – чорний копач зазначив місцем знаходження скарбу територію України. Один зі щасливих випадків, що набув міжнародного розголосу, – це історія з давньоруським мечем, конфіскованим на естонській митниці. 13 травня 2016 р. меч повернули в Україну.

Звісно, існують і випадкові знахідки. Тому, якщо до ваших рук потрапили якісь археологічні цінності, будь ласка, обов'язково звертайтеся до відділення Охоронної археологічної служби України у вашому регіоні.

Ситуація з розграбуванням нашої історичної спадщини вимагає негайної реакції на рівні державних органів.

Карпати

Заповідник «Ольвія»
(Миколаївщина)

Хто знає, скільки дорогоцінних знахідок нині вивозять з України? Бурштин нашої історії має добрий попит за кордоном. Але маємо схаменутися: скільки можна заплющувати очі на справді трагічну ситуацію?! Перестаньмо, нарешті, торгувати історією своєї землі! (З газети «Дзеркало тижня»).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку прочитаного.
2. Доведіть, що текст є зразком публіцистичного стилю.
3. Визначте мікротеми, обґрунтуйте доцільність поділу на абзаци.
4. Укажіть тематичні речення й складіть складний план.
5. Прочитайте ще раз текст. За планом докладно перекажіть текст (письмово). Довніть переказ висловленням про непросту, але таку важливу роботу в галузі археології та про цінність археологічних знахідок.

497 Проаналізуйте свій переказ або перекази однокласників та однокласниць за поданим планом.

План аналізу переказу

1. Чи розкрито в переказі тему тексту? Чи передано основну думку?
2. Чи в правильній послідовності переказано текст?
3. Чи правильно побудовані речення розповіді, опису?
4. Чи збережено стиль прочитаного (прослуханого) тексту?

Тема 6. УСНЕ КОРОТКЕ ПОВІДОМЛЕННЯ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ АБО СУСПІЛЬНУ ТЕМУ

498 Прочитайте повідомлення. З якою метою його створено? Чи можна вважати тему тексту суспільною?

ВРЯТУВАТИ ДНІПРО

Екологи буквально волають, що Дніпро втрачає здатність самоочищуватися і вже зовсім скоро це може мати непоправні наслідки.

Одним із найбільших забруднювачів Дніпра є Бортницька станція аерації. Фактично вона єдиний очисний фільтр усіх побутових і промислових стоків столиці та 15 прилеглих населених пунктів. Станцію звели 70 років тому й з того моменту на ній жодного разу не очищували скидний канал. Щоправда, у 2016 році розпочалася підготовка до реалізації проекту реконструкції цієї станції спільно з японською стороною.

А втім, Бортницька станція не єдина проблема, що їх має Дніпро. Убивають річку й несанкціоновані стоки підприємств. Додають морокки і приватні поселення, які буквально обліпили береги Дніпра, а їхні мешканці зовсім не переймаються проблемами екології. Не краща ситуація і в інших регіонах. Додаткова проблема – ливнівки у великих містах. Вода з брудом вулиць після дощів стікає у Дніпро. Ну і свою чорну роботу роблять видобувачі піску.

Одне слово, ріка міліє, риба в ній задихається. Утім, як зазначають екологи, центральну водну магістраль країни ще можна врятувати, якщо вжити негайних заходів. Для цього необхідно розчистити дно,

змінити систему очистки каналізацій, на зливоскиди встановити локальні очисні системи, заборонити мийні засоби з фосфатами, навести лад з несанкціонованими скидами відходів тощо. Проте все це треба розпочинати негайно, щоб завтра вже не було пізно (*З газети «Голос України»*).

 499 Уявіть, що вам треба виступити перед аудиторією з нагоди якогось свята (Дня Незалежності, Дня довкілля, Дня сім'ї, Дня матері тощо). Підготуйте усне коротке повідомлення в публіцистичному стилі на морально-етичну або суспільну тему. Скористайтеся поданими нижче орієнтовними темами та пам'яткою.

ОРІЄНТОВНІ ТЕМИ: «Здобутки українського спорту», «Світ про Україну», «Туристична Україна», «Аграрна Україна», «Естетика довкілля», «Краса людських взаємин», «Благодійна акція», «Родинна злагода», «Шануйте матерів своїх», «Світ потребує милосердя», «Взаєморозуміння – місток між людьми».

 500 Уявіть, що вам треба виступити в теле- чи радіопередачі напередодні Всесвітнього дня здоров'я. Підготуйте усне коротке повідомлення в публіцистичному стилі на одну з тем: «Кому і чим шкодить куріння?», «Як побороти свої шкідливі звички?», «Куріння – одна з основних проблем людства». Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

ПАМ'ЯТКА

Як підготувати повідомлення

1. Обдумати тему, визначити основну думку майбутнього повідомлення.
2. Дібрати матеріал для повідомлення.
3. Скласти план і відповідно до нього систематизувати матеріал.
4. Узагальнити основні положення.
5. Скласти усно текст повідомлення, намагаючись висловити й аргументувати власну думку.
6. За потреби записати текст повідомлення повністю або частково та переказати усно текст удома.

Тема 7. УСНИЙ ТВІР-РОЗДУМ У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ НА СУСПІЛЬНУ ТЕМУ

ПРИГАДАЙМО. Що таке роздум?

501 І. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Чи згодні ви з твердженням, висловленим в останньому реченні?

ЗА ЩО ВІДПОВІДАЄ ЛЮДИНА?

За що відповідає людина? За все, що відбувається на Землі? Чи за щось дуже невеличке?

Є гарна книжка Жозефа Роні «Боротьба за вогонь». У ній розповідається про доісторичних людей... Хлопчиків доручили охороняти вогонь. Тоді люди не вмiли добувати вогонь, вони постійно підтримували його. І ось хлопчик заснув, і вогонь погас. А це означало, що все

плем'я приречене на холод, голод, можливо, на загибель. Довірявши хлопчикові важливу справу, плем'я довірило йому себе, своє життя. А він прирік усіх на смерть...

На моє переконання, відповідати за інших – це означає відповідати за самого себе.

Але в далекі часи помилка чи безвідповідальність однієї людини не мала таких страшних наслідків, як тепер... По суті, Земля наша – це великий космічний корабель. Усі ми разом – його команда. Від злагодженої роботи цієї команди, зрозуміло, дуже багато залежить.

Сьогодні людина, тільки людина відповідає за все на Землі!

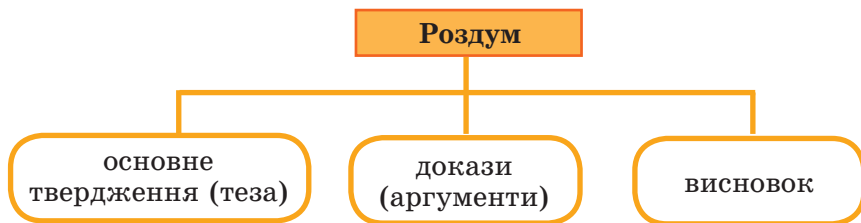
Тисячі років людство боролось з природою як ворогом. Тепер воно відповідає за неї. Відповідає за повітря, за океани, за ліси й ріки. Цю свою відповідальність людина не може передати нікому, бо тільки вона має найвищу силу – силу розуму.

Хто ж ця людина? Це всі ми разом і кожен з нас. Майбутні державні діячі, великі вчені, письменники, філософи – усі вони сьогодні сидять ще за шкільними партами. Не думайте, що відповідальність прийде до них пізніше. Хто не виховав у собі почуття відповідальності в юності, той не навчиться цього в зрілі роки (За Г. Баклановим).

II. Визначте стиль мовлення тексту. Доведіть, що це – роздум.

502 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Що таке відповідальність? Що значить відповідати за інших?

503 I. Прочитайте текст, визначте його основну думку. Що таке, на вашу думку, громадянська позиція людини?

ГРОМАДЯНСЬКА ПОЗИЦІЯ

У Загальній декларації прав людини зазначено, що кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток особистості.

Громадянин, який хоче жити в демократичному суспільстві, який хоче бути господарем власного життя, завжди засвідчує свою громадянську позицію. Така позиція потребує насамперед відповідального ставлення до виконання громадянських обов'язків. Наприклад, брати участь у виборах – це не тільки право громадян, а й дуже відповідальний обов'язок. Не менш важливим є вміння висловити свої погляди, підтримати правильне рішення чи відстояти справедливість.

Громадянська позиція виявляється також у прагненні брати участь в обговоренні та розв'язанні суспільних проблем.

Участь в управлінні державою, почуття любові до Батьківщини починається з невеличких справ на загальне добро рідного міста, села.

Упорядковуючи дитячий чи спортивний майданчик, беручи участь у шкільному самоврядуванні, очищуючи від сміття територію свого двору, облаштовуючи квітник чи садок біля будинку, ви допомагаєте державі, чините як свідомі громадяни (*З підручника*).

II. Пригадайте приклади високої громадянськості, які демонстрували наші співвітчизники та співвітчизниці в різні часи історії.

504 Запишіть на аркуші паперу, що з того, з чим ви стикалися в школі чи по дорозі до школи, потребує вашої активності й громадянської позиції. Складіть усі записи до одного пакунка. Витягайте з пакунка по одному аркушу й обміркуйте їхній зміст.

Листи
воїнам-захисникам

505 Складіть усно твір-роздум у публіцистичному стилі на одну з тем: «За що відповідає людина?», «Громадянська позиція», «Я вірю в майбутнє твоє, Україно», «Як здоров'я зникає, то щастя тікає».

506 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Уявіть, що ви спілкуєтеся з Президентом України. Висловіть пропозиції, як можна поліпшити життя дітей у нашій країні.

Тема 8. АУДІЮВАННЯ

507 I. Послухайте текст із голосу вчителя (учительки) або однокласника (однокласниці). Визначте адресата й мету висловлення.

МАНДРІВКА ЦЕНТРАЛЬНОЮ УКРАЇНОЮ

Центральна Україна – це один з найбільш цікавих і колоритних регіонів нашої країни. Київська, Житомирська, Чернігівська, Черкаська, Дніпропетровська, Полтавська, Запорізька та Кіровоградська області. Цей регіон вважається одним з найбільших в Україні, не тільки за площею, але й за неймовірно величезною кількістю пам'яток.

У всій Центральній Україні панує якась унікальна, неповторна енергетика, яка вже протягом багатьох століть служить джерелом сили й натхнення для багатьох великих людей. Сюди дедалі частіше прагнуть потрапити багато туристів з усіх куточків України та близького зарубіжжя.

Одним з найкрасивіших і найстаріших міст Центральної частини є Чернігів. Поїздку до Чернігова називають казковою подорожжю в часи Київської Русі, оскільки саме тут розташована четверта частина всіх архітектурних пам'яток України цієї доби. Найголовнішими серед них вважаються Борисоглібський і Спасо-Преображенський собори, яким вдалося зберегти дивовижний стиль давньоруського періоду. Наступними в рейтингу пам'яток Чернігова є Антоніївські печери. Це унікальний у своєму роді підземний комплекс, збудований в XI–XVIII століттях, який нині вважається найбільшим підземним монастирем України.

Дендропарк «Софіївка»

вважається Національний дендропарк «Софіївка» в місті Умані Черкаської області, який нині володіє званням одного із семи чудес усієї України. «Софіївка» вважається справжнім шедевром садово-паркового мистецтва. І це не перебільшення. У цьому парку гармонійно поєднуються геніальні творіння людини, утілені в цікавих гротах, казкових скульптурах, дивовижних фонтанах, з природними ландшафтами унікальної краси, що створює неповторний оазис душевності, затишку й комфорту.

Історико-культурною спадщиною Центральної України є й незвичайні музеї. Один з них – Музей ракетних військ стратегічного призначення в Кропивницькій області. Кілька десятиліть тому ця місцевість була секретною ракетною базою. Не менш унікальний Музей космонавтики в Житомирі, створений на честь вихідця із цього міста, основоположника космонавтики С. Корольова. У музеї можна побачити копії космічних кораблів, місяцеходів, помилуватися справжньою спусковою капсулою, автобусом, на якому їхав перший космонавт Гагарін до стартowego майданчика космодрому «Байконур».

Подорожуючи по Житомирщині, обов'язково варто відвідати і її околиці, зокрема місто Бердичів, головними пам'ятками якого є знаменитий і дуже гарний монастир ордену Босих Кармелітів і костел Святої Анни. Тут відбулося вінчання відомого французького письменника Бальзака.

На Житомирщині є ще одна унікальна, таємнича пам'ятка – геологічний заказник «Кам'яне село», який став дуже популярним місцем серед туристів, любителів містики та природних загадок. «Кам'яне село» – це химерне зібрання великих валунів з каменю, які за багато років свого існування обросли мохом, загадковими історіями й легендами.

Величезний слід на території всієї Центральної України залишився після козацького періоду: таємничі місця героїчних боїв козаків зі своїми ворогами, козацькі хрести, що стоять посеред безкраїх степових просторів. Суботів, Чигирин, Корсунь, Батурич... Тут ще довго буде витати нездоланий дух свободи й героїчної боротьби за Україну.

Уся територія Центральної частини є ідеальним місцем для повноцінного відпочинку, насиченого гармонією, спокоєм, справжнім духом країни. Екскурсії й тури в Центральну Україну – це прекрасна можливість насолодитися казковою природою, насиченою дивовижною таємницею, силою, та переконатися в різноманітті й унікальності природних дарів, у пишноті й таємничості пам'яток цього чарівного краю *(Із журналу)*.

II. Виконайте тестові завдання.

Тестові завдання для оцінювання аудіативних умінь і навичок

1. Основну думку твору найповніше передає речення

- А** У всій Центральній Україні панує якась унікальна, неповторна енергетика, яка вже протягом багатьох століть служить джерелом сили й натхнення для багатьох великих людей.
Б Тут ще довго буде витати нездоланий дух свободи й героїчної боротьби за Україну.
В Це унікальний у своєму роді підземний комплекс, збудований в XI–XVIII століттях, який на сьогодні вважається найбільшим підземним монастирем України.
Г Екскурсії й тури в Центральну Україну – це прекрасна можливість [...] переконатися в різноманітті й унікальності природних дарів, у пишноті й таємничості пам'яток цього чарівного краю.

2. На веб-сайті текст доцільно розмістити в розділі

- А** «Екологія довкілля»   **В** «Аграрна Україна»
Б «Природа України»   **Г** «Туристична Україна»

3. У тексті докладно розповідається, зокрема, про таку область Центральної України, як

- А** Чернігівська   **Б** Запорізька   **В** Полтавська   **Г** Дніпропетровська

4. У тексті НЕМАЄ мікротеми

- А** подорож на космодром «Байконур»
Б пам'ятки Чернігова
В Національний дендропарк «Софіївка»
Г геологічний заказник «Кам'яне село»

5. Поїздку до Чернігова називають казковою подорожжю в часи Київської Русі, тому що

- А** саме тут розміщена четверта частина всіх архітектурних пам'яток України цієї доби
Б неподалік є місто Новгород-Сіверський, яке називають музеєм просто неба
В тут є створені людиною цікаві гроти, казкові скульптури, дивовижні фонтани
Г це один з найбільш цікавих і колоритних регіонів нашої країни

6. Новгород-Сіверський славиться тим, що саме тут розташовано

- А** дендропарк «Софіївка»
Б космодром «Байконур»
В музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім»
Г Музей ракетних військ стратегічного призначення

7. У тексті НЕМАЄ відповіді на запитання

- А** Чому заказник «Кам'яне село» став популярним серед любителів містики?
Б Чим дорогий і пам'ятний для українців острів Хортиця?

В Який комплекс вважається найбільшим підземним монастирем України?

Г Який відомий французький письменник вінчався в Бердичеві?

8. Про дендропарк «Софіївка» йдеться в реченні

А Химерне зібрання великих валунів з каменю, які за багато років свого існування обросли мохом, загадковими історіями й легендами.

Б Тут гармонійно поєднуються геніальні творіння людини, втілені в цікавих гротах, казкових скульптурах, дивовижних фонтанах, з природними ландшафтами унікальної краси.

В Таємничі місця героїчних боїв козаків зі своїми ворогами, козацькі хрести, що стоять посеред безкраїх степових просторів.

Г Кілька десятиліть тому ця місцевість була секретною ракетною базою.

9. Побачити копії космічних кораблів, місяцеходів, помилуватися справжньою спусковою капсулою можна в Музеї авіації, який розташовано в місті

А Житомирі   Б Дніпрі   В Полтаві   Г Корсуні

10. Характерними для цього тексту є ознаки, зазначені в усіх рядках, ОКРІМ

А монологічна форма

Б наявність зачину й кінцівки

В наявність великої кількості власних назв

Г наявність опису пам'ятки архітектури

11. Тип мовлення тексту –

А опис

В розповідь з елементами опису

Б роздум

Г розповідь з елементами роздуму

12. За стилістичними ознаками текст є

А науковим

В офіційно-діловим

Б публіцистичним

Г художнім

Тема 9. ДІЛОВЕ МОВЛЕННЯ. ЗАЯВА. АВТОБІОГРАФІЯ

ПРИГАДАЙМО. Яку сферу життя обслуговує офіційно-діловий стиль мовлення? Які основні вимоги до текстів цього стилю?

508 І. Прочитайте зразки заяв. Зверніть увагу на місце розташування кожного реквізиту та на розділові знаки. Назвіть ці реквізити.

ЗРАЗОК 1

Директорові ВАТ «Обрій» Швецю О.Д. начальника відділу кадрів Майбороди Г.В.
ЗАЯВА
Прошу надати мені щорічну відпустку за 2021 рік терміном 25 календарних днів з 1 червня 2022 року з наданням матеріальної допомоги на оздоровлення. 20 травня 2022 р.
Підпис

Директорові вищого професійного училища № 3 м. Луцька
Коваленку В.М.

Ковальчука Сергія Олексійовича,
який мешкає за адресою:
м. Луцьк, вул. Лесі Українки, 94

ЗАЯВА

Прошу зарахувати мене студентом I курсу училища.

У 2022 році я закінчив 9 класів загальноосвітньої середньої школи № 14 м. Луцька.

Додатки:

1. Свідоцтво про освіту на 1 арк.
2. Автобіографія на 1 арк.
3. Медична довідка на 1 арк.
4. Три фотокартки.

10 липня 2022 р.

Підпис

II. Дайте відповіді на запитання до текстів заяв.

1. У якій сфері спілкування можливе таке висловлення?
2. Як називається документ? Чи ставимо крапку після цієї назви?
3. Кому адресована заява? У якому відмінку вжито прізвище й назву посади цієї особи?
4. Хто подає заяву? У якому відмінку вжито прізвище цієї особи?
5. Де зазначається місце мешкання чи посада особи, яка подає заяву?
6. Яке прохання міститься в документі?
7. У якій частині документа розміщують реквізит «додатки»?
8. Де розміщено реквізити «підпис» і «дата»?

Заява

Заява – це документ, у якому в письмовій формі зафіксовано повідомлення громадянина чи організації з приводу здійснення своїх прав або захисту інтересів.

У заяві можна висловити прохання зарахувати до навчального закладу, допустити до вступних іспитів, надати відпустку тощо.

До заяви можемо додавати різні документи, їхні копії, фотокартки тощо. У такому разі в заяві слід зазначити назви цих матеріалів та кількість аркушів.

Реквізити

Реквізити заяви:

- адресат (назва установи, посада та прізвище керівника, до якого звертаються, – у давальному відмінку);
- адресант (назва посади, прізвище особи, яка звертається із заявою, – у родовому відмінку);
- назва документа;
- текст;
- додаток;
- дата;
- підпис.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Після назви виду документа (слова *заява*) крапку не ставимо.

509 Прочитайте заяву. Знайдіть недоліки в її оформленні. Запишіть правильно.

УВАГА! НЕПРАВИЛЬНА ЗАЯВА

Генеральному директорові ТОВ «Хлібокомбінат № 3» Виговська А.Д. від Тарнавського О.І., який мешкає за адресою: м. Вінниця, вул. Коцюбинського, 106
ЗАЯВА
Дуже прошу Вас зарахувати мене на посаду інженера кондитерського цеху. Буду дуже вдячний.
1. Автобіографія на 1 арк. 2. Медична довідка на 1 арк. 3. Три фотокартки.
Щиро вдячний
Підпис 28 січня 2022 р.

510 Складіть заяву на одну з поданих тем (на вибір), самостійно визначивши адресата. Скористайтеся поданими вище правильними зразками.

1. Про допущення до складання вступних іспитів до училища (технікуму, коледжу).
2. Про прийняття на роботу на період літніх канікул.
3. Про реєстрацію для участі в зовнішньому незалежному оцінюванні.

511 І. Прочитайте зразок автобіографії. Розкажіть, що ви дізналися із цього документа про особу, яка його склала.

АВТОБІОГРАФІЯ

Я, Василенко Богдан Вікторович, народився 28 грудня 2007 року в місті Житомирі. Українець.

«Мій батько, Василенко Віктор Сергійович, працює редактором газети; мати, Василенко Юлія Максимівна – учителькою».

У 2014 році вступив до першого класу загальноосвітньої середньої школи № 5 міста Житомира. Зараз навчаюся в 9-му класі цієї школи. Беру участь у художній самодіяльності, у роботі шкільного гуртка «Юний інспектор руху».

У 2021 році став переможцем другого етапу Міжнародного конкурсу з української мови імені П. Яцика.

Домашня адреса: м. Житомир, вул. М. Рильського, 5.
25 березня 2022 р.

Підпис

II. Укажіть реквізити поданої автобіографії.

**Авто-
біографія**

Автобіографія (гр. *autos* – сам, *bios* – життя, *grapho* – пишу) – це документ, у якому особа в хронологічному порядку викладає стислий опис свого життя та діяльності.

Вимоги до документа

Для автобіографії характерний незначний рівень стандартизації. Основні вимоги – вичерпність потрібних відомостей і лаконізм викладу. Документ складається в довільній формі, однак окремі реквізити в ньому мають бути обов'язково.

В автобіографії всі відомості про себе слід викладати в розповідній формі від 1-ї особи.

Реквізити

Реквізити автобіографії:

- назва документа;
- текст, у якому зазначають: прізвище, ім'я, по батькові особи, яка складає документ; дату й місце народження; національність; короткі відомості про склад сім'ї, навчання, професійну діяльність; домашню адресу тощо;
- дата складання;
- підпис.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. В автобіографії не слід зловживати займенником «я». Граматичне значення 1-ї особи передають за допомогою особових закінчень дієслів.
2. В автобіографії недоречні художні засоби (метафори, епітети й т. ін.) та емоційність.

512 КОЛО ДУМОК. Пригадайте біографію одного з письменників чи письменниць, яку ви читали в підручнику з української чи зарубіжної літератури. Поміркуйте, чим відрізняються між собою автобіографія й біографія.

 513 Уявіть, що вам для вступу до спеціалізованого навчального закладу потрібна автобіографія. Складіть і запишіть її, користуючись поданим вище зразком.

ПАМ'ЯТКА**ЯК ПРАВИЛЬНО СКЛАДАТИ ДОКУМЕНТИ**

- ✓ Документ складає особа чи установа, яка має на це право.
- ✓ Документ має бути юридично правильно оформленим.
- ✓ Документ повинен подавати об'єктивні відомості про події, базуватися на фактах, містити конкретні прохання.
- ✓ Документ повинен бути максимально стислим, але не за рахунок зменшення інформації; без повторень та вживання слів і зворотів, які не несуть змістового навантаження.
- ✓ Документ повинен бути грамотним і зрозумілим кожному, хто його читає.
- ✓ Документ необхідно оформлювати за встановленою формою.
- ✓ Документ повинен мати всі необхідні реквізити.

Тема 10. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗДУМ У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ НА СУСПІЛЬНУ ТЕМУ

514 I. Чи доводилося вам останнім часом слухати виступ відомої людини на тему, що стосується життя суспільства? Яка тема й основна думка цього виступу?

II. Складіть і запишіть твір-роздум у публіцистичному стилі за складним планом на одну з тем: «Маю честь бути українцем (українкою)», «Що необхідно для того, щоб наші міста й села стали чистішими?», «Чи потрібна дистанційна освіта?», «Чи варто протиставляти телебачення художній літературі?», «Людина – це цар чи дитя природи?», «Щастя: яке воно?», «Чи може інтернет замінити книжку й театр?».

III. За бажання намалюйте плакат до вашого твору. Запропонуйте розмістити на вебсайті навчального закладу кращі роздуми учнів та учениць вашого класу.

Тема 11. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗДУМ У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТЕМУ

515 Прочитайте уривок з інтерв'ю. Чи погоджуєтеся ви з висловленими думками? Що могли б доповнити від себе?

ДОБРО ДЛЯ БЛИЖНЬОГО

– Світле свято Христового Воскресіння спонукає до роздумів над тим, що зазвичай називають християнськими чеснотами. Одне із чільних місць серед них посідає доброчинність. Для початку хочу запитати: що таке доброчинність і чим її виміряти?

– Доброчинність – це добро для ближнього, любов до ближнього, добре слово. Я визначив би доброчинність як допомогу від людей, від держави, від політичних партій, те, що можуть зробити люди чи організації корисного й чим вони можуть покращити життя людей, які перебувають у скрутному становищі, мають життєві негаразди.

– Чи існують традиції доброчинності саме українські?

– Звичайно. Найближче, що для нас – це церква Святого Миколая на Аскольдовій могилі, де були поховання визначних родів українських, які служили Україні добротою та милосердям. Ті люди, які мали якісь певні статки, створювали лікарні, притулки для своїх ближніх. Серед них, наприклад, гетьман Іван Мазепа, який багато старався про зростання української культури, про допомогу ближнім, про лікарні (*З інтернет-видання*).

516 I. Прочитайте текст. Які висновки з нього ви могли б зробити для себе?

УМІННЯ СПІВПЕРЕЖИВАТИ

Прийшла з роботи мама. І з вітальні – прямо на кухню, швидше поставити важкі сумки. Ти вже здогадуєшся, що в сумці – овочі. Це нецікаво. Очі стежать, що там ще виймає мама. Чи не давно обіцяний шарф у цьому пакетуку?

А треба було б передусім подивитися уважно на мамине обличчя. Стомлена, видно, або чимось засмучена...

Місток від однієї людини до іншої прокладає пам'ять. Її також можна тренувати, як тренують пам'ять на вірші, формули, правила, номери телефонів. А пам'ять серця тренують увагою до близьких людей. Це означає, що треба прагнути пам'ятати про їхні прохання, справи, турботи, про те, що вони люблять, що їх тішить і що засмучує, що для них важливе, які дати для них особливо дорогої.

Уміння співчувати, розуміти стан іншої людини – найважливіша, мабуть, магістраль комунікабельності. До того, хто щиро співчуває, тягнуться інші люди, до нього хочеться йти і з радістю, і з сумом, з ним діляться думками, йому виливають душу, з ним прагнуть дружби.

Психологи вважають, що здатність до співпереживання, співчування потребує добре розвинутої уяви. Не легкості фантазії, такої властивої дитинству, а уяви, що напружує душевні сили, спроможності перемістити своє «Я» в іншу людину, відчувати те саме, що відчуває вона. Уміння сприймати чужі радість, сум, біль, як свої власні, звичайно, нелегко навчитися. Але саме в ці моменти ми стаємо чуйніші, добріші (Д. Орлова).

II. На основі прочитаного висловіть свої міркування з поданих нижче питань.

1. Чим тренують пам'ять серця?
2. Що значить бути уважним до близьких людей?
3. Чому шлях від однієї людини до іншої пролягає через уміння співпереживати?

 517 Напишіть твір-роздум у публіцистичному стилі на одну з тем: «Що таке доброчинність і чим її виміряти?», «Творити добро – це просто», «Із чого починається милосердя?», «Уміння співпереживати – місток між людьми», «Чи зможуть із часом селфі замінити родинні фотографії», «Як відшукати свій шлях у житті».

Тема 12. УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

ПРИГАДАЙМО. Які основні ознаки наукового стилю мовлення?

518 I. Прочитайте текст. Доведіть, що він належить до наукового стилю. У якій мовленнєвій ситуації можливе таке висловлення?

ХУДОЖНІ ПРОМИСЛИ

Народні художні промисли є невід'ємним складником української культури. Вони увібрали в себе риси, притаманні окремим етнографічним регіонам країни. З покоління в покоління передавалися таємниці технічної та технологічної майстерності, удосконалювалися прийоми обробки природних матеріалів.

Упродовж століть десятки й сотні тисяч майстрів – килимарниці, вишивальниці, ткачі, гончарі, різьбярі по дереву, кістці та рогу, майстри декоративного розпису, склороби-гутники, золотарі-ювеліри, ковалі, майстри лозоплетіння й художньої обробки шкіри та багатьох інших професій – створювали речі, необхідні в побуті. Кращі з них ми називаємо тепер творами народного мистецтва.

Композиція «Лелече гніздо»
(Фестиваль ковальства,
м. Івано-Франківськ)

приморозків. Настрижену вовну промивали, сушили й сортували. Потім сировину били й вичісували на дерев'яних гребнях («драглах»). М'яку вовну прями з кружеля веретеном.

Починалося снування і ткання. Грубе сукно били руками в ступах, ногами в ночвах або у ступах дерев'яними молотками. Фарбування сукна й нанесення на нього візерунка виконувалося так само, як і на полотно. Барвники були рослинного і тваринного походження (березова й вільхова кора – жовтий колір, сік дроку – зелений, сік материнки та личинки метелика з-під коріння суниць – червоний тощо).

Здавня займалися в Україні й ковальською справою. Про розвиток цього ремесла свідчать археологічні знахідки на території України, які датуються часом нашої ери. Для ковальства потрібен був матеріал – руда. Примітивні копальні з видобутку руди знайдено на Донбасі, Поліссі, в інших місцевостях. Спосіб добування залишився незмінним до XVIII ст., і тому його можна детально описати. Руду добували з болотних руд, яких було багато в долинах річок, особливо на Подніпров'ї. Потім її промивали у воді в кошиках з лози, після цього просушували, подрібнювали, випалювали спочатку на повітрі, потім – у сиродутному горні. Залишки таких печей знайдено в багатьох давньоруських поселеннях.

Прийоми обробки металу були однаковими або близько подібними на всіх українських землях. На Русі асортимент виробів із заліза й сталі був надзвичайно широкий. Це зброя, знаряддя праці, ремісничі інструменти, кінська зброя, предмети домашнього вжитку, прикраси та елементи одягу.

Дерев'яні вироби в Україні відомі теж з найдавніших часів. З дерева виробляли посуд, знаряддя праці, човни тощо. Із заготовки, виструганої ножем чи вирубані сокирою, випалювалися ті частини, які не можна було видалити іншим спосо-

Килимарство – така давня галузь, що археологи знаходять рештки килимових виробів і ткацьких знарядь в античних містах та скіфських оселях. Відомі центри українського килимарства: Поділля, Волинь, Полтавщина, Київщина, Чернігівщина.

Техніка килимарства збереглася до наших днів так само, як і підготовка вовни до цього процесу. Спершу мили овець у річковій воді, потім металевими ножицями обстригали з них вовну. Робилося це навесні, коли минала небезпека

С. Ганжа. Килим «Ой, Січ-мати»

бом. Пізніше виникли досконалі техніки із застосуванням багатьох інструментів. Художня обробка дерева була вже добре розвинена за часів Київської Русі. Оскільки дерево не завжди зберігається в землі, археологи не часто знаходять зразки давніх дерев'яних виробів. Проте відомо, що вже в I тис. н. е. дерево широко використовувалося в будівництві міст і сіл, князівських палаців і фортець.

На Поліссі та в Західній Україні особливо поширилося лозоплетіння. З кори берези чи липи, з вербової лози плели коробки-сівалки, кошики для збирання ягід і грибів, виготовляли личаки. Плетіння із соломи поширилося на Поділлі, на Півдні та Сході України. Із соломи плели коробки для зберігання зерна, брилі тощо.

Сучасні майстри продовжують традиції давніх ремесел у своїх виробках (*Із журналу*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему, основну думку, тип і стиль мовлення тексту.
2. Визначте мікротему, тематичні речення.
3. З'ясуйте значення виділених слів.
4. Знайдіть частину, у якій розповідається про килимарство й ковальство. Впишіть ключові слова (словосполучення), назви процесів праці та виробів.
5. Складіть складний план знайденої частини.
6. Прочитайте текст удруге. За планом усно перекажіть частину, у якій розповідається про килимарство й ковальство. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

ПАМ'ЯТКА

Як працювати над вибіркоким переказом тексту

1. Прочитати текст.
2. Визначити тему й основну думку тексту.
3. Вдуматися в тему, запропоновану для переказу.
4. Вибрати з тексту матеріал, потрібний для розкриття теми (він може знаходитися в різних місцях тексту).
5. Визначити основну думку переказу.
6. Продумати композицію переказу, тип мовлення.
7. Скласти план переказу.
8. Прочитати текст удруге.
9. За планом переказати прочитане.

Тема 13. ПИСЬМОВИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

519 I. Чи доводилося вам читати літературу або дивитися телевізійні передачі, фільми про історію Олімпійських ігор та одне із чудес світу – статую Зевса Олімпійського? Розкажіть, що вас найбільше вразило.

II. Пригадайте і розкажіть, що вам відомо з уроків історії про стародавнє місто Олімпію. Які ви знаєте пам'ятки історії та культури Давньої Греції?

520 I. Прочитайте текст. Доведіть, що він належить до наукового стилю. У якій мовленнєвій ситуації можливе таке висловлення?

Зевс Олімпійський

ЗЕВС ОЛІМПІЙСЬКИЙ

На західному узбережжі сучасної Греції, близько 150 кілометрів на захід від Афін, розташовувалося стародавнє місто Олімпія, слава про яке поширювалася далеко за його межі. За переказами, саме тут Зевс вступив у боротьбу зі своїм батьком, кровожерливим і віроломним Кроном, який пожирав своїх дітей, оскільки оракул передбачив йому загибель від руки сина. Урятований матір'ю, змушнїлий Зевс переміг Крона.

На честь цієї перемоги було започатковано Олімпійські ігри, що вперше відбулись у 776 році до н. е. Минуло більше двох століть, і в 456 році до н. е. в Олімпії архітектор Лібон збудував храм, присвячений Зевсу, що став головною святинєю міста. Оскільки на той час міць Давньої Греції постійно зростала, храм здавався надто простим. Було вирішено поставити в ньому величну статую Зевса Олімпійського. Головним архітектором здійснення цього завдання призначили афінсько-го скульптора Фідія.

Майстер почав закладати статую близько 440 року до н. е. Роком раніше він розробив техніку, щоб підготувати безліч золота й слонової кістки для будівництва. Фідій вирізав і ліпив частини статуї, перш ніж вони могли бути зібрані в єдине ціле в самому храмі.

Коли будівництво статуї заввишки понад 12 метрів було завершено, їй ледве вистачило місця в храмі. Античний географ Страбон писав: «Хоч сам храм дуже великий, скульптор критикується за те, що не врахував реальне співвідношення пропорцій статуї до храму. Він показав Зевса посадженим на трон, але з головою, яка майже упирається в стелю, щоб у нас складалося враження, що якщо Зевс встане, то головою дістане даху храму».

Велич і краса статуї Зевса Олімпійського настільки вразили сучасників, що скульптура була визнана одним із семи чудес світу.

Твори давніх істориків, археологічні знахідки (невеликі копії, зображення на монетах) донесли до нас скульптурний образ давньогрецького божества. Фідій зобразив Зевса, який сидить на троні. Оливковий вінок прикрашав голову бога, борода хвилястими пасмами обрамовувала його обличчя, з лівого плеча спадав плащ, що прикривав частину ніг. Фігура Зевса була виконана з дерева, і на цю основу за допомогою бронзових і залізних цвяхів, спеціальних гачків кріпилися деталі зі слонової кістки й золота (така техніка називається хрисоелефантинною).

Обличчя й руки були зі слонової кістки, волосся, борода, вінок, плащ і сандалі – із золота, очі – з коштовних каменів. Мандрівники, які бачили Зевса в Олімпії, називають дивними поєднання в його лику владності й милосердя, мудрості й доброти. Трон був зроблений з дерева й покритий золотом і слоновою кісткою. Ніжки трону прикрашали фігурки Ніки – богині Перемоги. Ручки трону підтримували сфінкси, а його спинку прикрашали харити – богині краси, дочки Зевса й Гери.

Перед п'єдесталом був улаштований невеликий басейн, викладений блакитним елевксінським каменем і білим мармуром. Зі слів давньогрецького письменника Павсанія, басейн служив для стоку залишків оливкової олії, якою регулярно змащували статую (олія зберігала слонову кістку від розсихання). Світло, що проникло крізь двері темного храму, відбиваючись від поверхні рідини в басейні, падало на золото одягу Зевса й освітлювало його голову. Відвідувачам здавалося, що сяйво йде від самого лику божества.

Нащадки високо цінили витвір Фідія. Знаменитий оратор і політичний діяч Риму Цицерон назвав Зевса Олімпійського втіленням краси. Римський письменник і вчений Гай Пліній Старший вважав скульптуру незрівнянним шедевром.

Протягом багатьох років храм в Олімпії приваблював відвідувачів з усього світу. У I столітті римський імператор Калігула спробував перевезти статую до Рима. Проте його спроба зазнала невдачі.

Після того як у 391 році імператор Феодосій заборонив Олімпійські ігри, храм було закрито. Із часом споруду пошкодили землетруси, обвали, пожежі й повені. Багаті греки перемістили статую Зевса до палацу Константинополя. Там вона зберігалася, поки не була знищена великою пожежею в 462 році (*З посібника*).

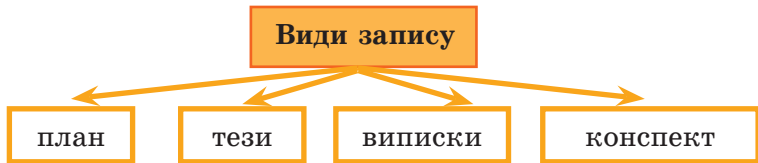
II. Виконайте завдання до тексту.

1. Поміркуйте, що виражає заголовок тексту: тему чи основну думку.
2. Прогляньте текст і швидко знайдіть у ньому власні назви, речення з роками та цитату.
3. З'ясуйте, які типи мовлення поєднано в тексті.
4. Знайдіть частини, у яких розповідається про історію Олімпійських ігор та спорудження й долю статуї Зевса. Складіть план цих частин.
5. Укажіть частину, в якій міститься опис статуї та храму.
6. Прочитайте текст удруге. За планом перекажіть письмово частини, у яких розповідається про історію Олімпійських ігор та спорудження й долю статуї Зевса.

Тема 14. ТЕЗИ ПРОЧИТАНОГО (ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ ЧИ НАУКОВО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ СТАТТІ)

Запис прочитаного

Коли є потреба засвоїти й запам'ятати матеріал, використовують різні види запису.

Тези

Тези – коротко сформульовані основні положення доповіді, лекції, статті, книжки тощо.

За допомогою тез коротко й стисло передають те, що докладніше викладено в певному матеріалі. Оскільки в тези не включається докладний фактичний матеріал, то для них характерна деяка уривчастість викладу.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слово *теза* вживають і з іншим значенням: положення, яке доводиться в роздумі.

Види тезування

Розрізняють два види тезування:

- відбір авторських тез із тексту;
- формулювання основних положень статті чи розділу книжки власними словами.

521 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доведіть, що текст належить до наукового стилю.

ІСТОРИЯ ПИСЬМА

Піктографія – перший історичний вид письма

Письмо виникло в глибокій давнині через необхідність передавати думки та історичний досвід іншому племені та потомкам. Найдавнішими його видами є послання й надмогильні написи. З розвитком людського суспільства письмо розвивалось і вдосконалювалось.

Найпершими засобами утримання в пам'яті певної інформації були предмети природи. Сюди належать мисливські попереджувальні знаки та символіка самих предметів, уміння читати по слідах. Широко відомо, що символом миру була люлька, яку по черзі курили пред-

ставники ворогуючих племен. Символом дружби та знаком щиросердечного привітання в слов'янських племен вважалося піднесення гостю хліба й солі. Геродот розповідав, що скіфи відправили персам жабу, мишу, птаха й п'ять стріл. Це «предметне» послання слід було трактувати так: «Якщо ви, перси, не вмієте літати в небесах, як птах, скакати по болотах, як жаба, і ховатися під землею, як миша, ви всі загинете від наших стріл».

Предметна символіка була передісторією письма. Першим історичним видом письма була *пиктографія*, тобто *малюнкове письмо*. Пиктограми – одиниці такого письма – видряпувались, а потім і малювались на стінах печер, на скелях і каменях, на рогах і кістках тварин, на бересті. Класичним прикладом пиктографічного письма може слугувати прохання семи індійських племен, подане в січні 1849 року Президентові США. Спереду – вождь журавлиного племені. Невелика рисочка від очей глави делегації направлена на Президента, а лінія, яка йде від його очей униз до озер, указує на предмет прохання. Племена просять дозволити їм переселитися з верхнього озера на нижні озера.

Коли постала необхідність обліковувати державне майно й видавати закони, виникло ідеографічне письмо. Найдавнішими ідеографічними системами були єгипетська, шумерська, китайська, ацтекська, майя. Так, у єгипетському ієрогліфічному письмі й у шумерському клинописі

поняття води передавалося хвилястою лінією; поняття сонця в шумерському й китайському письмі зображувалося колом з крапкою.

На відміну від піктографії та ідеографії, буква не має предметно-понятійного змісту. «Значення» букви є вказівкою на звук чи склад, який необхідно вимовити, щоб назвати слово чи його частину. Наприклад, українська буква *ч* позначає звук [ч], а буква *ю* (наприклад, на початку слова) позначає звуки [й] та [у].

Потреби суспільства викликали прагнення спростити написання букви та зробити процес письма більш швидким. Але не можна стверджувати, що історія письма – це лише історія символічних малюнків, знаків і накреслення букв, адже це ще й історія становлення сучасних алфавітів, графіки й орфографії мов (*З посібника*).

II. Виділіть смислові частини, виокремте в них головну й додаткову інформацію. Визначте тематичні речення та ключові слова (словосполучення).

III. Складіть і запишіть тези прочитаного. Скористайтесь поданою нижче пам'яткою.

522 I. Доберіть і прочитайте з підручника літератури, географії чи історії текст обсягом 1–2 сторінки (на вибір). Складіть тези прочитаного.

II. Перекажіть усно прочитане, користуючись тезами.

ПАМ'ЯТКА

Як складати тези

1. Прочитати текст у цілому (його розділ, якщо текст великий за обсягом).

2. Визначити тему, мікротеми й основну думку тексту.

3. Обміркувати основні ідеї тексту, викласти їх у вигляді послідовних пунктів.

4. Виокремити основну й додаткову інформацію.

5. Виписати основні положення або викласти й записати власними словами основні авторські думки.

Тема 15. КОНСПЕКТ СПРИЙНЯТОГО НА СЛУХ НАУКОВО-НАВЧАЛЬНОГО ТЕКСТУ

ПРИГАДАЙМО. Що таке конспект? З якою метою його складають?

Уміння слухати

Крім друкованого слова, джерелом поповнення знань людини є мовлення, що сприймається на слух. Ми слухаємо співрозмовника в процесі діалогу, лекції, доповіді, виступу, радіо- й телепередачі тощо. При цьому дуже важливо вміти слухати. Для успішного слухання необхідні увага й зосередженість, уміння стежити за ходом думки того, хто говорить, здатність уявляти й утримувати в пам'яті все, що сприймається на слух.

Конспект

Коли є потреба засвоїти й запам'ятати почуте, найчастіше складають конспект.

Конспектування, крім здатності швидко осмислювати головне, потребує й гарної техніки письма, уміння користуватися скороченнями.

**Види
конспекту-
вання**

Конспектування може бути трьох видів:

- конспектування своїми словами;
- конспектування лише за допомогою цитат, які передають зміст тексту;
- змішане конспектування (своїми словами, застосовуючи окремі влучні цитати).

ПАМ'ЯТКА

Під час конспектування тексту на слух необхідно:

- осмислювати основний зміст тексту;
- виділяти смислові частини (інформацію, що стосується однієї мікротеми);
- у кожній смисловій частині виділяти ключові слова й фрази;
- виокремлювати головну й додаткову інформацію в кожній частині;
- фіксувати головну інформацію в конспекті (основну думку, стисло докази й приклади);
- розбивати виклад на пункти, дотримуючись абзаців;
- намагатися, щоб записи були чіткими, змістовними й лаконічними.

523 І. Прослухайте з голосу вчителя (учительки) чи однокласника (однокласниці) текст і складіть конспект почутого.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

Вироби трипільських гончарів

Що ж таке трипільська культура?

Останнім часом усе більше людей цікавляться цією цивілізацією, що існувала понад шість тисяч років до нашої ери. Це була хліборобська держава.

Близько століття тому відомий археолог Вікентій Хвойка біля селища Трипілья, що на Київщині, уперше відкрив залишки давньої цивілізації, що й одержала назву «трипільська». Пізніше свідчення цієї багатой і блискучої культури

були знайдені на величезних обширах від Слобідської України до Словаччини, від Чернігівщини до Чорного моря.

З раннього періоду трипільські племена проживали невеликими общинами, кожна сім'я мала окрему садибу. Вони вели власне господарство, обробляли землю, займалися скотарством, полюванням, виготовляли побутові речі. Крім того, збереглися зразки унікального містобудування. Найбільшими трипільськими поселеннями були протоміста в межиріччі Дніпра та Південного Бугу. Як показали розкопки, особливістю селища трипільських часів було те, що житла в ньому розташовувалися по колу. Отже, середина селища становила вільну, незабудовану площу – це був майдан. Хати розмальовувалися як ззовні,

так і зсередини. Цей звичай, як відомо, зберігся й до наших часів. Але слід визнати, що 5 тисяч років тому трипільці малювали свої хати естетично досконаліше й барвистіше.

Чи не найбільший інтерес становить гончарство, що є головною прикметою трипільської культури. Це різні форми розписного посуду (гличики, миски, макітри, жертівні посудини), модельки трипільських хат, керамічні писанки, глиняні фігурки жінок тощо. Під час розкопок були знайдені також зразки сільськогосподарського сонячного календаря, різних видів писемності та ткацьких ремесел.

Глина, яку використовували трипільські майстри, була переважно місцевого походження, важливою властивістю її є пластичність, тобто здатність при контакті з водою утворювати щільну тістоподібну масу. Частина кераміки випалювалася на вогнищах або в спеціальних ямах. Від способу випалу залежав колір виробу – від блідо-жовтого, червоного до майже чорного з усіма проміжними відтінками.

У другій половині V тис. до н. е. гончарне виробництво зосередилося в руках ремісників. І саме із цього часу виник посуд, розмальований складними орнаментальними схемами, в які інколи вплетено зображення фігур людей, тварин і птахів, астральними знаками, що відбивають багаті уявлення трипільців про походження та будову світу. Домінує образ жінки – Матері-Богині.

На думку дослідників, багато в чому давня культура складніша, ніж сучасна. Наші предки залишили неоціненні скарби, якими ми можемо пишатися перед усім світом (*В. Коротя-Ковальська*).

II. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Виділіть смислові частини, у кожній з них назвіть ключові фрази й слова, виокремте головну й додаткову інформацію. Зіставте свій конспект з надрукованим.

III. Відтворіть зміст тексту (з використанням конспекту).

 524 Прослухайте вдома радіо- чи телепередачу, складіть її конспект. Підготуйтеся до усного відтворення змісту передачі (з використанням конспекту).

Д О Д А Т К И

Додаток 1

ОСНОВНІ ПРАВИЛА ОРФОГРАФІЇ

Правопис власних назв

Власні назви пишемо з великої букви: *Великдень, озеро Світязь, Південний полюс, Шевченківська премія.*

Якщо власна назва складається з кількох слів, то з великої букви пишемо **перше слово**: *Новий рік, Музей історії запорізького козацтва, Міністерство культури України.*

З великої букви пишемо **всі слова** у власних назвах:

- держав: *Республіка Польща, Китайська Народна Республіка;*
- населених пунктів, вулиць, проспектів: *Біла Церква* (місто);
- найвищих державних установ України і міжнародних організацій: *Верховна Рада України;*
- астрономічних і географічних об'єктів: *Чумацький Шлях* (галактика), *Південне Полісся, Нова Гвінея* (острів);
- дійових осіб у казках, байках: *Червона Шапочка.*

У складних прізвищах, псевдонімах та іменах, які пишемо через дефіс, кожну складову частину починаємо великою буквою: *Нечуй-Левицький, Зиновій-Богдан.*

Назви посад, народів, осіб за національністю або місцем проживання пишемо з малої букви: *українці, киянин.* Проте назви **найвищих державних посад** пишемо з великої букви: *Президент України.*

Назви книжок, газет, кінофільмів, заводів, кораблів, аеропортів, санаторіїв, магазинів тощо беремо в лапки: *журнал «Стежка», літак «Мрія», готель «Турист».*

З великої букви, але без лапок пишемо назви культових книг: *Біблія, Євангеліє, Псалтир,* а також назви таких релігійних понять, як *Бог, Божа Матір, Син Божий, Святий Дух* (але *бог Перун* і т. ін.).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Прикметник, який утворено від власної назви, пишемо з великої букви: *Шевченків, Андріїв.* Проте з **малої** букви пишемо прикметник, який:

- а) має суфікс *-івськ-(-ївськ-)* або *-инськ-*: *шевченківські рядки;*
- б) входить до складу фразеологізму: *гордіїв вузол, дамоклів меч.*

М'який знак

Пишемо Ъ:	НЕ пишемо Ъ:
після букв, які позначають м'які приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [дз'], у кінці слова та складу (<i>вісь, дядько</i>)	після букв на позначення губних, шиплячих і [г], [к], [х], [г] (<i>дош, дріб</i>)
у суфіксах <i>-зьк-, -ськ-, -цьк-</i> (<i>морський</i>)	після <i>р</i> у кінці складу і слова (<i>Харків, чотирма</i>). Виняток: <i>Горький</i>

Пишемо Ъ:	НЕ пишемо Ъ:
у дієсловах на <i>-ть, -ться</i> (<i>вчаться</i>); у дієсловах наказового способу перед <i>-ся</i> (<i>підводься</i>)	після <i>н</i> перед <i>ж, ч, ш, щ</i> (<i>тонший, промінчик</i>). <u>Виняток</u> : <i>няньчити, бриньчати, женшень, Маньчжурія</i> та похідні від них слова
після букви <i>л</i> перед буквою на позначення м'якого приголосного (<i>іда<u>ль</u>ня, сі<u>ль</u>ський</i>)	між буквами на позначення м'яких або напівпом'якшених приголосних (крім випадків, зазначених у пунктах 3, 4 першої колонки) (<i>ку<u>з</u>ня, про<u>м</u>ін<u>ц</u>і</i>). <u>Виняток</u> : <i>т<u>ь</u>мян<u>й</u>, рі<u>з</u>ь<u>б</u>я<u>р</u></i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Коли знак м'якшення уживається у формі **називного** відмінка іменника (*нянька*), то він **зберігається** й у всіх інших відмінках (*няньці*), а також в утворених від цього іменника прикметниках із суфіксом *-ин* (*няньчин*). Коли ж у **називному** відмінку його нема, то й в інших відмінках і в прикметниках на *-ин* його **не пишемо**. **ПОРІВНЯЙМО**:

Пишемо Ъ	Не пишемо Ъ
скринь <u>ц</u> і (бо <i>скринь<u>к</u>а</i>) Оль <u>ц</u> і, Оль <u>ч</u> ин (бо <i>Оль<u>к</u>а</i>) нень <u>ц</u> і, нень <u>ч</u> ин (бо <i>нень<u>к</u>а</i>)	хатин <u>ц</u> і (бо <i>хатин<u>к</u>а</i>) Натал <u>ц</u> і, Натал <u>ч</u> ин (бо <i>Натал<u>к</u>а</i>)

Апостроф

Апостроф ставимо перед <i>я, ю, є, ї</i> :	Апостроф НЕ ставимо перед <i>я, ю, є, ї</i> :
після букв <i>б, п, в, м, ф</i> (<i>рум'яний, солов'ї, черв'як</i>)	після <i>б, п, в, м, ф</i> , якщо перед ними в корені слова є буква на позначення приголосного, крім <i>р</i> (<i>с<u>в</u>ято, ц<u>в</u>ях</i>)
після <i>р</i> , що позначає твердий звук (у вимові чується [й]) (<i>бу<u>р</u>'ян, пі<u>р</u>'я</i>)	
після префіксів, що закінчуються твердим приголосним (<i>в<u>і</u>д'ї<u>з</u>д, роз'я<u>с</u>нення</i>)	після букви <i>р</i> , що позначає м'який звук [р']; у вимові не чуємо [й] (<i>бу<u>р</u>я<u>к</u>, к<u>р</u>ю<u>к</u>)</i>
після першої частини складних слів, яка закінчується твердим приголосним (<i>дит'я<u>с</u>ла</i>)	
у слові <i>Лук'ян</i> та похідних від нього словах (<i>Лук'я<u>н</u>ен<u>к</u>о, Лук'я<u>н</u>ів<u>к</u>а тощо</i>)	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Букви *я, ю, є, ї* після апострофа позначають два звуки – [йа], [йу], [йе], [йі].
НАПРИКЛАД: *м'ята* [м'йата].

Подвоєні букви

Подовжуються приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж'], [ч'], [ш'] між голосними в таких випадках:	Приклади
в іменниках середнього роду на -я . Виняток: назви малих за віком тварин (<i>гусеня, каченя</i>)	<i>збіжжя, знання, гілля, читання</i>
у деяких іменниках чоловічого й жіночого роду на -я . Виняток: слово <i>стаття</i> у формі Р. в. мн. – <i>статей</i>	<i>суддя, Ілля, рілля, стаття</i>
в іменниках жіночого роду, що закінчуються на приголосний, у формі орудного відмінка однини	<i>піччю, подорожжю</i>
у формах дієслова <i>лити</i> та споріднених дієсловах	<i>ллю, зілляти</i>
у прислівниках на -ння, -нню	<i>спросоння, попідтинню</i>

Подовження зберігається і в усіх похідних словах (*життя – життєвий, гілля – гіллячка*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Приголосні подовжуються, якщо стоять між **голосними**. Порівняймо: *миття – радістя.*
2. Не подовжуються губні приголосні та [р] (*любов'ю, кров'ю, матір'ю*).

н і нн у прикметниках

Буквосполучення **нн** пишемо:

- у прикметниках із суфіксом **-н-**, якщо вони утворені від іменників з основою на **н** (*туманний, осінній*);
- у **наголошених** прикметникових суфіксах **-енн-, -анн- (-янн-)**, які вказують на найвищу міру ознаки (*товстенний, невблаганний*. АЛЕ: *жаданий, шалений, нежданий);*
- у прикметниках на **-енн(ий)** старослов'янського походження (*священний, огненний, благословенний, блаженний).*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Буквосполучення **нн** зберігається і в словах, утворених від таких прикметників (*туманний – туманно; незбагненний – незбагненність*).

У прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів **-ин-, -ан-(-ян-), -ін-,** букву **н** не **подвоюємо** (*журавлиний, глиняний*).

Подвоєні букви в словах іншомовного походження

У загальних назвах іншомовного походження букви звичайно **не** подвоюємо (*сума, піца, спагеті, маса, грип, шасі, інтермецо, бароко*).

Подвоюємо букви:

- в окремих загальних назвах (*ванна, тонна, вілла, панно, панна, манна, мадонна, нетто, брутто, бонна, пенні);*
- у власних назвах та похідних від них словах (*Голландія, Марокко, Руссо, голландський, марокканський*);

• при збігу однакових приголосних звуків префікса і кореня (*інновація, ірраціональний*).

Префікси *з-* (*с-*), *роз-*, *без-*

На письмі перед буквами *к, п, т, ф, х* префікс *з-* передаємо відповідно до вимови буквою *с* (*сказати, сфотографувати*). Перед усіма іншими приголосними префікс *з-* передаємо на письмі буквою *з* (*зшити, зносити*).

Префікси *роз-*, *без-* завжди пишемо з буквою *з*. В українській мові префіксів *рос-*, *бес-* немає (*розказати, безпечний, безхитрисний*).

Префікси *пре-*, *при-*, *прі-*

Префікс *пре-* пишемо в прикметниках і прислівниках для вираження найвищого ступеня ознаки. Цей префікс за значенням відповідає слову *дуже* (*премудрий, превисокий*).

Префікс *пре-* пишемо також у запозичених зі старослов'янської мови словах *презирство, презирливий, преосвященний, преподобний, престол* і подібних.

Префікс *при-* пишемо в словах, що означають:

- наближення, приєднання до чогось (*приїхати, приклеєний*);
- неповноту дії чи ознаки (*присісти, приморожений*);
- знаходження біля чогось (*прикордонний, пригірок*).

Префікс *прі-* пишемо у словах *прізвище, прізвисько, прірва*.

Складні слова (загальні правила)

Пишемо РАЗОМ:	Пишемо з ДЕФІСОМ:
якщо утворені поєднанням залежних слів (від одного слова до іншого можна поставити питання): <i>верболози, снігопад</i>	якщо утворені поєднанням незалежних слів (між частинами можна поставити <i>і</i>): <i>школа-інтернат, українсько-російський</i>
якщо першою частиною слова виступає кількісний числівник: <i>сімдесятиріччя, семиразовий</i> . АЛЕ: <i>50-річчя, 16-поверховий</i>	якщо утворені повторенням того самого слова, поєднанням слів з однаковим коренем, синонімічних або антонімічних слів: <i>великий-превеликий, тишком-нишком, більш-мени</i> . АЛЕ: <i>кінець кінцем, одним одна, чинчином</i>
	близькі за значенням слова, що передають єдине поняття: <i>хліб-сіль, батько-мати</i>

Складні іменники

Пишемо РАЗОМ:	Пишемо з ДЕФІСОМ:
якщо утворені за допомогою сполучного голосного: <i>лісостеп, чорногуз</i>	якщо утворені з двох іменників без допомоги сполучного голосного: <i>купівля-продаж, лікар-еколог</i>

Пишемо РАЗОМ:	Пишемо з ДЕФІСОМ:
якщо мають першу іншомовну частину <i>віце-, екс-, максі-, міні-, лейб-, обер-</i> та ін.: <i>ексчемпіон</i>	
якщо утворені з дієслова в наказовій формі та іменника: <i>горицвіт</i>	
якщо утворені з кількісного числівника у формі родового відмінка та іменника: <i>шістдесятиріччя</i>	якщо означають назви проміжних частин світу: <i>норд-вест</i>
якщо утворені з трьох і більше основ: <i>автомобургурток</i>	якщо означають назви рослин: <i>брат-і-сестра, розрив-трава</i>

Складні прикметники

Пишемо РАЗОМ:	Пишемо з ДЕФІСОМ:
якщо утворені від залежних одне від одного слів (від одного слова до іншого можна поставити питання): <i>білогривий, водоочисний, двоповерховий</i> . Разом пишемо також прикметники <i>глухонімиий, хитромудрий, зловорожий</i>	якщо утворені від рівноправних слів (такі слова можна з'єднати сполучником і): <i>північно-східний, синьо-жовтий</i>
	якщо означають відтінки кольорів : <i>темно-зелений, ніжно-рожевий</i> . АЛЕ: <i>жовтогарячий, червоногарячий</i>
	якщо утворені повторенням того самого слова, поєднанням синонімічних слів або слів з тим самим коренем: <i>білий-білий, старий-престарий</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

З дефісом пишемо також складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться з дефісом (*віце-президентський, дизель-моторний*).

Складноскорочені слова

Усі складноскорочені слова й похідні від них пишемо **разом** (*меддопомога, дитмайданчик*).

Разом пишемо і складноскорочені слова з першими частинами *авіа-, авто-, аеро-, аудіо-, біо-, водо-, гідро-, електро-, вело-, мото-, мікро-, мега-, супер-, псевдо-, кіно-, теле-, фото-* й подібні (*авіакаса, фотоальбом, мікрохвильовий*).

Складні прислівники

Разом пишемо складні прислівники, які утворені:

- сполученням прийменника (кількох прийменників) із будь-якою частиною мови: *вголос, навколо, вперше, нагору*. **АЛЕ:** *на-горі*;

• сполученням часток *аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-* із будь-якою частиною мови: *абікуди, анітрохи, щовечора;*

• з кількох основ: *босоніж, стрімголов, праворуч.*

Через дефіс пишемо складні прислівники, які утворені:

• за допомогою прийменника **по** від займенників і прикметників на *-ому, -єму* або *-и*: *по-своєму, по-братерськи*; також: *по-латині*;

• за допомогою прийменника **по** від порядкових числівників: *поперше*;

• за допомогою часток *будь-, -будь, -небудь, казна-, хтозна-, -то: будь-куди, коли-небудь, десь-то*;

• з двох прислівників: *вряди-годи, десь-інде, сьак-так*;

• повторенням того самого слова; поєднанням синонімів, антонімів, слів з тим самим коренем: *близько-близько, тишком-нишком, більш-менш, тихо-тихесенько, зроду-віку.*

Першу частину пишемо **окремо**, а дві наступні через **дефіс** у прислівниках *не сьогодні-завтра, без кінця-краю, з діда-прадіда, з давніх-давен.*

Через **два дефіси** пишемо прислівники *пліч-о-пліч, віч-на-віч, всього-на-всього, будь-що-будь, хоч-не-хоч, як-не-як, де-не-де, коли-не-коли.*

Прислівникові сполучення

Прислівникові сполучення пишемо **окремо**. Наприклад: *день у день, раз по раз, час від часу, до вподоби, на жаль, на щастя, по черзі, тим часом, уві сні, на ура, на ходу, під силу.*

Написання часток

Разом пишемо:

• частки *аби-, ані-, де-, чи-, чим-, що-, як-, -сь* у складі будь-якої частини мови: *абихто, анітрохи, деякий*;

• частки *би (б), то, що* в складі сполучників: *щоб, якби, нібито, абощо*;

• частку *же (ж)* у складі часток: *аякже, атож.*

Через дефіс пишемо:

• частки *казна-, хтозна-, будь-, -будь, -небудь*: *будь-хто, який-небудь, хтозна-коли*;

• частки *бо, но, то, от, такі*, коли вони виділяють значення окремого слова: *іди-бо, давай-но, тим-то, як-от, знайшов-таки, все-таки.*

Примітки:

1) частку *таки* пишемо **окремо**, якщо вона стоїть перед словом, якого стосується: *таки знайшов*;

2) якщо між часткою та словом, до якого вона приєднується, стоїть інша частка чи прийменник, то всі три слова пишемо **окремо**: *іди ж бо, аби в кого.*

Інші частки пишемо **окремо**, зокрема:

• частки *би (б), же (ж)*: *коли б, зайшов би, адже ж, хіба ж*;

• частку *що* в сполуках *дарма що, поки що, хіба що, тільки що, що ж до.*

НЕ з різними частинами мови

Частку не пишемо разом:

- коли слово без **не** не вживається: *негода, непорушно, неволити*;
- у складі префікса **недо-**, який означає дію, стан або якість у певній мірі: *недобачати, недописаний*. АЛЕ: *не дослухати, не дочується* (*не* виступає для заперечення дії);
- з іменниками, прикметниками, займенниками, прислівниками, якщо вони в сполученні з **не** означають одне поняття: *неспокій* (тривога), *немалий, неабихто*;
- з дієсловами, яким **не** надає нового значення: *неславити* (ганьбити). АЛЕ: *не славити* (у значенні *не прославляти*);
- з дієприкметником, якщо він є означенням (а не присудком) і не має при собі пояснювальних слів: *нез'ясовані питання, незакінчена праця*;
- у заперечному слові **немає** (можна замінити формою *нема*): *У нього немає олівця*. АЛЕ: *Він не має олівця*.

Частку не пишемо окремо:

- зі словом, з яким вона не становить одного поняття, а є лише запереченням: *не доля вирішує; не високо, а низько* (протиставлення); *не сьогодні; не дуже; не можна*;
- з дієсловами, дієприслівниками, дієслівними формами на **-но, -то**: *не бачити, не підходячи, не закінчено*;
- з дієприкметниками, що виступають у функції присудків: *Праця не закінчена; Підлога не вимита*;
- з дієприкметниками, якщо вони мають при собі пояснювальні слова: *не засаджена квітами площа*;
- з прикметниками, що виступають у функції присудків, якщо часткою **не** заперечується ознака, виражена цим словом: *Ця річка не широка* (заперечення). АЛЕ: *Ця неширока річка впадає в Дніпро* (одне поняття);
- з числівниками, займенниками, а також при сполучниках і прийменниках: *не третій, не наш, не при..., не то...*;
- з прикметником, що має при собі пояснювальне слово займенник або прислівник із часткою **ні**, а також з прикметником, перед яким стоять слова **далеко, зовсім, аж ніяк**: *ні до чого не здатний; нітрохи не цікава розповідь; зовсім не великі обсяги*;
- зі словами, які пишемо через дефіс: *не по-нашому*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У багатьох випадках написання **не** з прикметником і прислівником залежить від змісту речення. Якщо часткою **не** щось заперечуємо, то її пишемо окремо. **Порівняймо:**

1. Цей будинок **не старий** (**не** є старий).
2. Цей будинок **нестарий** (**є** нестарий, тобто відносно недавно збудований).

ОСНОВНІ ПУНКТОГРАМИ

КОМА

- між однорідними членами речення
- перед словами *a саме, як-от, як*, що стоять у реченні з однорідними членами після узагальнювальних слів
- при повторенні слова
- для виділення звертань
- після вигуків
- після стверджувальних слів *так, еге, авжеж* та ін., заперечення *ні*
- для виділення вставних слів, словосполучень і речень
- для виділення порівняльних зворотів
- для виділення відокремлених членів речення, у тому числі уточнювальних
- між частинами складного речення

КРАПКА З КОМОЮ

- між поширеними однорідними членами речення
- між частинами складносурядного й безсполучникового складного речення
- між поширеними однорідними підрядними реченнями

ДВОКРАПКА

- після узагальнювального слова, що стоїть перед однорідними членами речення
- між частинами складного безсполучникового речення
- у реченні з прямою мовою

ТИРЕ

- між підметом і присудком
- на місці пропущеного члена речення
- перед узагальнювальним словом, що стоїть після однорідних членів речення
- для виділення прикладок
- між частинами складного безсполучникового речення
- між частинами складносурядного речення
- для виділення вставних речень
- у реченні з прямою мовою

ТРИ КРАПКИ

- на позначення перерваності або недокінченості мови
- на позначення уривчастості мови
- на позначення пропуску в цитаті

ДУЖКИ

- для виділення вставних речень
- для виділення прізвища автора, що стоїть після цитати

ЛАПКИ

- для виділення цитат
- у реченні з прямою мовою

СЛОВНИЧОК СИНОНІМІВ

Список скорочень

діал. – діалектне
заст. – застаріле
підсил. – підсилювальне
поет. – поетичне
розм. – розмовне

АМАТОР, любитель, дилетант.

АНТИЧНИЙ, класичний, древній *рідше*.

БАЖАННЯ, жадання, пожадання *рідше*, по́тяг, прі́страсть *підсил.*, жага́ *підсил. поет.*

БІОГРАФІЯ (опис життя і діяльності кого-небудь), життєпис.

ВІЙШУКАНИЙ, добірний, витончений, обто́чений, рафі́нований, орнаментальний.

ВІДПОВІДНИЙ, вигідний, нале́жний, прида́тний, присто́йний, підхо́жий, підходя́щий *розм.*, го́жий *розм.*, приго́жий *розм.*, зда́тний *розм.*, пригі́дний *розм. рідше*, годя́щий *розм. рідко*, зда́лий *діал.*, догі́дний *діал.*

ДЕРЖАВНИЙ, урядовий, коронний *заст.*; казе́нний, камеральний *діал.*

ДОБРОДІЙНИК, благодійник, філантро́п, доброчийнець *рідше*, доброді́й *розм.*, благотво́ритель *заст.*, мі́лостівець *заст.*, ласка́вець *заст.*

ДОГОВІР, уго́да, укла́д *заст.*, ряд *заст.*; контра́кт (письмовий); пакт, трактат *заст.*; конве́нція.

ДОМОВЛЕНІСТЬ, умо́ва, змо́ва *рідше*, уго́да, зла́года, устано́ва *розм.*, намо́ва *розм.*, змо́вка *розм. рідше*, вимо́ва *діал.*

ДУХОВНИЙ, моральний, вну́трішній, духо́вий; душе́вний, чу́ттєвий (стосовний психічної діяльності); плато́нічний (про почуття – позбавлений чу́ттевості).

ЄДНІСТЬ, згурто́ваність, еднан́ня, єди́ність *рідше*, о́дність *рідко*; монолі́тність, спа́янність, спа́йка (мі́цне об'єднання).

ЗАДОВІЛЬНИЙ (який задовольняє певні умови для кого-, чого-небудь, потреби, визначені кимсь і т. ін.), при́йнятний, лю́дський (про одяг, житло і т. ін. – який повинна, в принципі, мати людина); те́рпний, те́рпимий *розм.*

ЗАСВОЇТИ (у процесі вивчення чого-небудь, ознайомлення з чимось набути якихось знань, зрозуміти, уяснити щось), осво́їти, опанува́ти, оволодіти *чим*, осягну́ти, осягті́, погли́нути (глибоко, мі́цно); поду́жати, поборо́ти, переборо́ти, осі́лити *розм.* (подолавши значні труднощі).

ЗВІВИСТИЙ (який має вигини, закрути, непря́мий, нері́вний), покру́чений, кру́чений, змія́стий [змі́стий] *рідше*, виткíй, віти́й *рідше*, в'юнкíй, в'юні́стий, хвиля́стий, кривуля́стий *розм.*, кривулькувати́й *розм.*, покриву́лений *розм.*, звівча́стий *рідко*; зало́мистий (з різкими вигинами).

- ЗГОДА**, злагода, лад, мир, спокій, порозуміння, лагода *розм.*, злада *діал.*, покій *заст.*, ряд *заст.*, *рідко*.
- КОХАННЯ**, любов, почуття, закохання *розм.*, любовці, любовість *розм.*, уподоба *діал.*, любва [люба] *діал.*, милість *заст.*; пристрасть, жага (сильне, нестримне почуття).
- КУЛЬТУРНИЙ**¹ (який досяг високого рівня розвитку у виробничому, суспільному й духовному житті), цивілізований, розвінений [розвинутий].
- КУЛЬТУРНИЙ**² (про людину – з високим рівнем культури), інтелігентний, вихований.
- ЛАД** (форма, тип господарства певної суспільно-економічної формації), уклад, устрій, порядок; режім (перев. з негативною оцінкою).
- ЛЮБИЙ**, дорогій, милий, жаданий, безцінний *підсил.*, ненаглядний *підсил. поет.*, любімиий, прихильний *кому, чому, рідше*, люб'язний *заст. діал.*
- ЛЮБО**, міло, люб'язно, ласкаво, любенько.
- ЛЮДЯНИЙ**, гуманний, щірий, людський, людинолюбний, чоловічний *заст.*, людний *діал.*
- МАЙБУТНЄ** *іменник*, майбутність, прийдешне, прийдешність, майбуття *поет.*, майбуть *поет.*, пришлість *заст.*; далечінь (час, до якого ще дуже далеко).
- МАЙСТЕРНІСТЬ**, вправність, уміння, умлість, мистецтво, майстерство *заст.*
- ОБ'ЄДНАННЯ** *кого, чого* або *яке*, союз, співдружність, співтовариство; федерація; конфедерація; блок, коаліція; ліга.
- ОПІТУВАННЯ** (всенародний запит з найважливіших питань державного життя, у якому беруть участь усі громадяни, що мають виборчі права), референдум, упит *рідко*.
- ОРИГІНАЛЬНИЙ**; своєрідний, нешаблонний, нешаблонний, нестандартний; нетрафаретний, незатертий, свіжий (про мову, думки тощо); сміливий, смілий (про проєкт, задум і т. ін.).
- ОСВОЇТИ**, опанувати, освоїтися *з чим*, осідлати *розм.*
- ПЕРЕБОРОТИ**, перемогті, побороти, подолати, здолати, пересилити, осілити, подужати, здужати, здоліти *рідше*, поконати *рідше*, змогті *розм.*, передужати *заст.*, пересилувати *діал.*, подоліти *діал.*
- ПЕРШІСТЬ**, лідерство, перворідство, першенство *рідше*; пріоритет (у відкритті, винаході тощо).
- ПОСІЛЮВАТИСЯ** (про явище природи), дужчати, розбиратися *розм.*; розхджуватися [розходитися] (про вітер, дощ); рясніти *розм.* (про дощ); міцніти, кріпнути *розм.* (перев. про мороз).
- ПОСЛІДОВНИЙ**, систематичний, методичний, неухильний, вітриманий, консеквентний; зв'язний, логічний (перев. про мовлення, виклад думок).
- ПРИХИЛЬНІСТЬ**, пріязнь, симпатія, люб'язність, прив'язаність, признання *рідше*, приємність *рідше*, привітність, привіт *розм.*, прив'язання *діал.*; фавор *заст.* (прихильність якоїсь знатної, впливової особи).
- ПРОСТІР** (вільна, велика частина земної, водної поверхні або повітря), проросторінь, широчінь, ширина *рідше*, рорзмах, розлогі, обшир, шир *рідше*, роршир *рідше*, дозвілля *розм.*, просторище *розм.*, привілля [привілля] *перев. поет.*, простора *діал.*

САМОБУ́ТНИЙ, оригіна́льний, своєрідний.

СПРА́ВИТИСЯ, упрáвнитися, упо́ратися, подола́ти, осі́лити, поду́жати, зору́дувати *розм.*

СУСПІ́ЛЬНИЙ, соціа́льний, грома́дський.

ФАХ, спеціа́льність, професі́я, ремесло́ *розм.* (перев. у кустарному виробництві); кваліфіка́ція.

ФАХИ́ВЕЦЬ, спеціа́ліст, спец *розм.*; професіона́л, професіоналі́ст (на відміну від аматора); ма́йстер (з якого-небудь ремесла).

ФА́ХОВИЙ, спеціа́льний, професі́йний, професіона́льний.

ФОТОГРА́ФІЯ (фотографі́чний знімок), світли́на, фотозні́мок, зні́мок, фотокар́тка, фотокар́точка *розм.*, кар́тка *розм.*, фо́то *розм.*, відбі́ток (виготовлений з негатива); фотопортрét, полі́ччя *заст.*

ШАНО́ВНИЙ, шанóваний, пова́жний, гідний, поштíвий [почтíвий] *розм.*, чéсний *розм.*, велéбний *заст.*, превелéбний *підсил. заст.*, вашéцький *заст.*, велі́чний *заст.*

ШАНУВА́ЛЬНИК, цінува́льник, ціні́тель *рідше*, звелі́чник, любі́тель *тільки чого*, поклóнник *заст.*

СИНОНІМИ-ФРАЗЕОЛОГІЗМИ

БАГАТО: і кури не клюють, хоч греблю гати, хоч лопатою горни, і свині не їдять, як за гріш маку, як піску морського.

ГАРНИЙ: хоч у рамку встав, хоч картину малюй, хоч з лица воду пий.

ДУЖЕ ДАЛЕКО: де козам роги правлять, куди Макар телят не ганяв.

ЛЕДАРЮВАТИ: не братися за холодну воду, годувати (бити) баглаї, і кіт не валявся, бити гандри, ганяти вітер.

МАЛО: як кіт наплакав, із заячий хвіст, на комариний ніс, на макове зерня, з горобину душу.

ПОКІРНИЙ, **ЛАГІДНИЙ**: як шовковий, хоч у вухо бгай, хоч свічки ліпи, хоч до рани прикладай, і води не замутишь, серце з воску.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Список скорочень

ч. – чоловічий рід

с. – середній рід

ж. – жіночий рід

перен. – переносне значення

розм. – розмовне

- АВАНГАРД**, *-у, ч.* 1. Частина військ (або флоту), що рухається попереду головних сил. 2. *перен.* Найсвідоміша, найпередовіша частина певної суспільної групи, що веде за собою інші суспільні групи.
- АЛЬТРУЇЗМ**, *-у, ч.* Безкорисливе піклування про благо інших і готовність жертвувати для інших своїми особистими інтересами; прот. егоїзм.
- АСПЕКТ**, *-у, ч.* 1. Кут зору, під яким розглядаються предмети, явища, поняття. 2. Ознака пошуку даних; за кількістю ознак, указаних в умові пошуку.
- АУДІЄНЦІЯ**, *-ї, ж.* Офіційний прийом у глави держави або в особи, що обіймає високий державний пост. // Про приватний прийом, особисту розмову.
- БАГАТОБОРСТВО**, *-а, с.* Спортивне змагання, що охоплює різні фізичні вправи з одного або кількох видів спорту (біг, стрибки і т. ін.), а також самий комплекс фізичних вправ із цих видів спорту.
- БЕСКИД**, **БЕСКЕД**, **БЕСКЕТ**, *-у, ч.* 1. Круте урвище, провалля. 2. Гора, скеля.
- БЛАГОДІЙНИК**, *-а, ч.* 1. *кого, чий.* Той, хто подає комусь допомогу, підтримку і т. ін.; добродійник. 2. Той, хто займається благодійністю.
- БУКВАЛЬНИЙ**, *-а, -е.* 1. Який точно відповідає якомусь текстові, розмові та ін.; дослівний. 2. Прямий, не переносний.
- ВАРІАЦІЯ**, *-ї, ж.* 1. Видозміна другорядних елементів чого-небудь при збереженні основи. 2. Видозміна основної музичної теми, мелодії або її супроводу. // *мн.* Музичний твір, у якому основна тема піддається різноманітним змінам (мелодичним, ритмічним, ладовим, гармонічним). 3. Сольний класичний танець у балеті. 4. *біол.* Деякі відхилення від основного типу у тварин і рослин під впливом природних або штучних умов.
- ВІДРАДА**, *-и, ж.* Те, що заспокоює, сповнює радістю; втіха, задоволення.
- ВІРОЛОМСТВО**, *-а, с.* Порушення обіцянки, присяги; підступність, зрадництво.
- ВІРОСПОВІДАННЯ**, *-я, с.* Різновид якого-небудь віровчення з усталеною обрядовістю; належність до якої-небудь релігії.
- ВЛАДНИЙ**, *-а, -е.* Здатний, схильний нав'язувати свою волю, підкоряти собі. // Який виражає владу, волю, рішучість.
- ГАРМОНІЙНИЙ**, *-а, -е.* 1. Приємний для слуху; милозвучний. 2. Який знаходиться в чіткій відповідності із чим-небудь; сповнений гармонії. 3. Заснований на принципах гармонії.

- ГРОМАДА**¹, *-и, ж.* 1. Група людей, об'єднаних спільністю становища, інтересів і т. ін. 2. Об'єднання людей, що ставлять перед собою певні спільні завдання; організація. 3. *іст.* В Україні та Білорусі – поземельне селянське об'єднання, а також збори членів цього об'єднання.
- ГРОМАДА**², *-и, ж.* Щось велике за розміром; предмет, споруда великих розмірів. // Велика кількість чого-небудь.
- ГРОМАДЯНСЬКИЙ**, *-а, -е.* 1. Прикм. до громадянин 1. 2. Власт. свідомому громадянину. // Спрямований на користь суспільства.
- ДИПЛОМАНТ**, *-а, ч.* 1. Студент або учень середнього спеціального навчального закладу, який працює над дипломним проектом, дипломною роботою. 2. Особа, відзначена дипломом за видатні успіхи в якій-небудь галузі.
- ДИПЛОМАТ**, *-а, ч.* 1. Службова особа, яка має урядові повноваження для зносин з іншими державами. 2. *перен., розм.* Людина, яка вміло і тонко діє у стосунках з іншими. 3. *розм.* Портфель у вигляді плоскої валізки; аташе-кейс.
- ДЮРАМА**, *-и, ж.* Картина разом із бутафорським планом (фігурами людей, макетами різних предметів і т. ін.) для підсилення загального враження. // Картина, виконана на прозорій тканині, матовому склі й т. ін. і спеціально освітлена для створення враження об'ємності.
- ДОГМА**, *-и, ж.* Учення або положення, що приймається як незаперечна, вічна, незмінна істина для всіх часів та історичних умов.
- ЕТАЛОН**, *-а, ч.* 1. Точний зразок установленної одиниці виміру. // Великої точності вимірний прилад, признач. для перевірки інших приладів. 2. *перен., книжн.* Мірило, зразок для порівнювання з чим-небудь.
- ЕТНОС**, *-у, ч.* Спільнота людей (плем'я, народність, нація), що історично склалася та має соціальну цілісність і оригінальний стереотип поведінки.
- ЖАГА**, *-и, ч.* 1. Велике бажання пити; спрага. 2. *перен.* Велике, нестримне бажання чого-небудь. // *до чого, чого.* Прагнення до чого-небудь, до володіння чим-небудь, до досягнення якоїсь мети. 3. Нестримне почуття любові; пристрасть.
- ІДЕЙНИЙ**, *-а, -е.* 1. Стос. до ідеї, пов'язаний з нею. 2. Проіннятий передовими ідеями, пов'язаний з ними; передовий. 3. *розм.* Відданий ідеалу; безкорисливий.
- ІДИЛІЯ**, *-ї, ж.* 1. Невеликий поетичний твір, що зображує мирне, безтурботне життя селян на лоні природи. 2. Про близьке до природи, мирне, безтурботно-щасливе життя.
- КВОРУМ**, *-у, ч.* Установлена законом, статутом або постановою певної організації найменша кількість членів, присутність яких є необхідною умовою для відкриття засідання чи зборів і прийняття правосильних ухвал.
- КЛАСИЧНИЙ**, *-а, -е.* 1. Стос. до класицизму. 2. Створений класиком, класиками; виняткового значення, зразковий. // Характерний, типовий для кого-, чого-небудь. // *розм.* Найкращий у своєму роді; чудовий. 3. Стос. до світу стародавніх греків і римлян; античний. // Пов'язаний з вивченням давньогрецької й латинської мов та античної літератури.

- КОГОРТА**, -и, ж. 1. У Стародавньому Римі – загін війська, що становив десяту частину легіону. 2. Група людей, що має якусь загальну характеристику. 3. *перен.* Міцно згуртована група людей. 3. *біол.* Категорія, що об'єднує споріднені роди.
- КОНЦЕПЦІЯ**, -ї, ж. 1. Система доказів певного положення, система поглядів на те чи інше явище; спосіб розуміння, тлумачення яки-хось явищ. 2. Ідейний задум твору.
- ЛАДНИЙ**¹, -а, -е, *розм.* 1. Те саме, що гарний; красивий (про зовнішні ознаки). // Сонячний, погідний. // Який заслуговує на схвалення; добрий, слухний. 2. Добре, вдало, акуратно зроблений, виконаний. // Вдало, зі смаком підібраний. 3. Діловитий, вправний. *Ладний господар.* 4. Пройнятий доброзичливістю, приязню, ласкою; лагідний, ніжний. 5. Злагоджений, гармонійний.
- ЛАДНИЙ**², *ладен*, -дна, -дне. Схильний, охочий що-небудь робити. // Готовий до певних учинків; згоден на певну дію, стан.
- ЛІЦЕНЗІЯ**, -ї, ж. 1. Дозвіл, що надається на здійснення видів діяльності, які відповідно до чинного законодавства підлягають ліцензуванню. 2. Дозвіл, що надається державними органами на право торговельного і т. ін. обміну між країнами. 3. Дозвіл на право використання технічного досягнення, що надається на підставі ліцензійного договору або судового чи адміністративного рішення компетентного державного органу.
- МАНЕРА**, -и, ж. 1. Спосіб виконання дії; звичка діяти певним чином. 2. Спосіб поводитися, триматися в товаристві. 3. Сукупність особливостей, творчих прийомів, властивих митцеві, напрямку в літературі або мистецтві, художньому творові, виконанню художнього твору.
- МОТИВАЦІЯ**, -ї, ж. 1. Сукупність мотивів, доказів для обґрунтування чогось; мотивування. 2. Доведення необхідності скоєння певних вчинків. 3. Заохочення учнів до вивчення певного предмета, дисципліни, пояснення необхідності навчання у школі.
- НАЧАЛО**, -а, с. 1. *рідко.* Вихідна точка, початок (про все, що має протяжність). 2. *рідко.* Початок у процесі, розвитку чого-небудь, а також сам відтинок часу, пов'язаний із цим початком. *Начало буття.* 3. Основа, сутність, джерело чого-небудь. 4. *тільки мн.* Основні положення, принципи. *Начала проективної геометрії.* 5. Способи, методи здійснення чого-небудь.
- НАШАРУВАННЯ**, -я, с. 1. Дія за знач. нашарувати і нашаруватися. 2. Те, що нашарувалося на що-небудь. // Осадове утворення у вигляді шарів ґрунту, що налягають один на одній. 3. *перен.* Особливість, риса чого-небудь, що утворилася пізніше і приєдналася до першої основи.
- НЕПЕРЕСІЧНИЙ**, -а, -е. Який чимсь вирізняється з-поміж інших; не такий, як інші, не схожий на інших; особливий, незвичайний, винятковий.
- ОБОЛОНЬ**, -і, ж. Заплавні луки.
- ОКРЕМІШНІЙ**, -я, -є. 1. Власт. тільки певній особі, предмету, явищу; своєрідний, особливий. 2. Те саме, що окремий.
- ОРИГІНАЛЬНИЙ**, -а, -е. 1. Який не є копією або підробкою чого-небудь; справжній, автентичний. // Створений самостійно, без наслі-

дування відомих зразків. // Який не є перекладом з іншої мови. 2. Який привертає до себе увагу своєю незвичайністю, своєрідністю. // Не схожий на інших; самобутній. // Дивний, химерний.

ПАТРИАРХ, -а, ч. 1. Глава роду за родового ладу. 2. *перен.* Найстарша, найбільш поважана людина в якому-небудь колективі. 3. Найвищий титул перев. у православної церкви, а також особа, що має цей титул.

ПОКРУВИТЕЛЬСТВО, -а, с., *книжн., рідко.* Піклування, турбота про кого-небудь, підтримка когось; захист.

ПРИУРОЧУВАТИ, -ую, -уєш, *недок., ПРИУРОЧИТИ*, -чу, -чиш. Навмисне влаштувати збіг за часом однієї події з іншою. // Влаштувати, організувати і т. ін. що-небудь з нагоди якоїсь знаменної події, свята тощо.

ПРОФЕСІОНАЛ, -а, ч. Той, хто зробив яке-небудь заняття предметом своєї постійної діяльності, своєю професією. // Добрий фахівець, знавець своєї справи.

ПРОФЕСІЯ, -ї, ж. Рід занять, трудової діяльності, що вимагає певних знань і навичок та є для кого-небудь джерелом існування.

РАРИТЕТ, -у, ч. Цінна рідкісна річ.

РЕЗЮМЕ, *невідмінюване слово*, с. 1. Стислий виклад суті доповіді, статті і т. ін. // Стислий висновок зі сказаного, написаного або прочитаного. 2. Відомості про свою освіту, професійний досвід, наукові інтереси і т. ін., що їх повідомляє претендент на яку-небудь роботу або особа, яка хоче вступити до навчального закладу.

РЕЦИДИВ, -у, ч. 1. *мед.* Повернення або повторення хвороби в типовій формі зразу після одужання або в період одужання. 2. Повторний вияв чого-небудь.

РЕФЕРЕНДУМ, -у, ч., *політ.* Всенародний опит з найважливіших питань державного життя.

САКРАМЕНТАЛЬНИЙ, -а, -е. 1. Який стосується релігійного культу; обрядовий, ритуальний, священний. 2. Який став звичним, узвичаєним; традиційний. 3. Який має сумнівну або погану славу; горезвісний.

СОЦІАЛЬНИЙ, -а, -е. 1. Пов'язаний з життям і стосунками людей у суспільстві; суспільний, громадський. // Породжений умовами суспільного життя, певного середовища, ладу. // Існуючий у певному суспільстві. // Здійснюваний у суспільстві. // Зумовлений поділом суспільства на класи.

СПЕЦІАЛЬНІСТЬ, -ності, ж. Окрема галузь науки, техніки, мистецтва і т. ін.; сфера чиеїсь діяльності або вивчення чого-небудь. // Основна кваліфікація; професія, фах. // *розм.* Улюблена справа, заняття, у якому хто-небудь виявляє уміння, хист.

СУСПІЛЬНИЙ, -а, -е. 1. Стос. до суспільства. *Суспільне виробництво.* 2. Який виражає відносини, становище людей у суспільстві. *Суспільні класи. Суспільна формація.* 3. Створений, нагромаджений суспільством у процесі виробництва; який являє собою спільне надбання. *Суспільні форми споживання.* 4. Який має, відчуває потребу жити в суспільстві, у колективі. // Який живе у великій групі. 5. *рідко.* Те саме, що суміжний.

- ТЕРНИСТИЙ**, *-а, -е*. 1. Вкритий тернами, колючими заростями. // Вкритий колючками, шпичаками (про рослину). 2. *перен.* Сповнений труднощів, злигоднів, страждань; важкий (у 5 знач.) (про життєвий шлях людини).
- ТИТУЛ**, *-у, ч.* 1. Спадкове чи надане монархом почесне дворянське звання (князь, герцог, граф і т. ін.) або звання володаря держави (король, цар). // Найменування, звання, що дається комусь на знак визнання його заслуг, високого громадського становища тощо. // *розм.* Назва якої-небудь посади, чину тощо. 2. Перша сторінка книжки, на якій надруковано заголовок, ім'я автора, назва видавництва, місце видання тощо.
- УПОДОБАННЯ (ВПОДОБАННЯ)**, *-я, с.* Схильність до кого-, чого-небудь, зацікавлення кимсь, чимсь як таким, що відповідає смакам, бажанням, настроям і т. ін.
- ФАХ**, *-у, ч.* 1. Вид заняття, трудової діяльності, що вимагає певної підготовки і є основним засобом до існування; професія. // Будь-який вид занять, що є основним засобом до існування. 2. Основна кваліфікація, спеціальність. // *перен., розм.* Справа, заняття, у якому хтось виявляє велике вміння, майстерність, хист.
- ФАХІВЕЦЬ**, *-вця, ч.* 1. Той, хто досконало володіє якимсь фахом, має високу кваліфікацію, глибокі знання з певної галузі науки, техніки, мистецтва тощо; спеціаліст. 2. Той, хто зробив якесь заняття своєю професією.
- ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ**, *-а, -е*. 1. Міцний, великий, зроблений на тривалий час. // *розм.* Значний за величиною, обсягом. 2. *перен.* Який є головним, основним. // Ґрунтовний, глибокий, капітальний.
- ХАРИЗМА**, *-и, ж.* 1. Виняткова обдарованість (про святих). 2. Високий авторитет, який базується на вмінні підкоряти інших своїй волі.
- ЦЕЙТНОТ**, *-у, ч.* Нестача часу на обдумування ходів у шахових або шашкових партіях. // *перен.* Відчутний брак часу в якійсь справі.

ПОЯСНЕННЯ ЩОДО ВИКОНАННЯ ДЕЯКИХ ВИДІВ ЗАВДАНЬ

«ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ»

Порядок виконання

1. Уважно прочитайте завдання.
2. Визначте, хто говоритиме першим.
3. По черзі висловіть свої думки.
4. Дійдіть спільного висновку.

«ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ»

Ця вправа дає змогу спочатку обмінятися ідеями з партнерами й лише потім озвучити свої думки перед класом.

Порядок виконання

1. Уважно ознайомтеся із завданням.
2. Обговоріть свої ідеї з однокласником (однокласницею). За змоги дійдіть спільної думки.
3. Об'єднайтеся в четвірку (наприклад, з учнями, що сидять за найближчою до вас партою). Обговоріть попередньо досягнуті рішення. За змоги дійдіть спільної думки, хоча в деяких випадках у групі може бути особлива думка, яка теж має право на існування. Визначте, хто з вас висловлюватиме думку групи.
4. Висловіть думку групи.

«КОЛО ДУМОК»

«Коло думок» допомагає знаходити рішення з конкретної проблеми шляхом вільного висловлення своїх думок усіма учасниками колективного обговорення.

Порядок проведення

1. Уважно ознайомтеся з проблемою.
2. Усі учасники за бажання висувають свої ідеї щодо розв'язання проблеми. Що більше ідей – то краще!
3. Обговоріть запропоновані ідеї, оберіть ті, що допомагають дійти істини.

Увага! Забороняється обговорювати й оцінювати ідеї на етапі їх висловлення. Дозволяється повторювати або розширювати ідеї, запропоновані будь-ким. Пам'ятайте, що об'єднання кількох ідей часто веде до висунення нових.

«ПОСПІЛКУЙТЕСЯ»

Ця вправа дає змогу кожному за бажання висловити думку швидко й лаконічно.

Порядок проведення

1. Визначте, хто за ким буде висловлюватися.
2. По черзі висловіть думку лаконічно й швидко.

Увага! У цій вправі висловлюються лише за бажання, а відповіді не коментують і не оцінюють. Також забороняється перебивати того, хто висловлюється, викрикувати з місця. Учитель може обмежити час для висловлення.

ВІДПОВІДІ ДО ВПРАВ

5. У четвертому реченні присудок простий: *злетілись (для чого?) спати*.
8. Є шість односкладних речень. Дев'яте речення – двоскладне, неповне; пропущено присудок, на який указує обставина *в небі*.
11. Треба поставити 5 тире.
17. У першому реченні треба поставити двокрапку й 3 коми.
19. II. Синоніми: *фотографія, світлина, фотознімок, знімок, фотокартка; широчінь, простір, просторинь, розмах, обшир, привілля*.
31. У кожному реченні є відокремлений член речення (у першому – обставина, у шостому – означення, у сьомому – прикладка).
32. Державний Гімн України, Національна поліція України.
41. У композиції втілено мотиви картин Марії Приймаченко, Катерини Білокур.
44. II. У слові *допомогти* дзвінкий [г] у вимові не оглушуємо; глухі звуки позначено буквами *п, т*.
80. Чотири складні речення.
90. Три сполучникові речення. У шостому реченні дві граматичні основи: не було; каміння обрамлювало.
92. 5. Життя коротке, а мистецтво вічне.
96. Перше речення складається з трьох частин.
99. II. Події зіставляються у двох реченнях (частини з'єднано за допомогою зіставного сполучника *а*).
106. У другому реченні – три граматичні основи.
110. У п'ятому реченні обидві частини є односкладними називними.
120. У четвертому реченні треба поставити 2 коми, у п'ятому – 3.
121. У п'ятому реченні перед сполучником *й* кому не ставимо, оскільки дві частини мають спільні слова *десь у степах*.
122. II. Синоніми: *звивистий, кручений, зміястий, виткий, в'юнистий; удалині, далеко, далеченько, вдалечині, неблизько, ген-ген*.
129. Тире треба ставити у двох реченнях.
130. I. Треба поставити 4 коми (одна з них – для відокремлення обставини). II. Виділені слова – прислівники. Корені: *дом, весн*.
133. Треба поставити 5 ком, 4 тире.
137. Треба поставити 3 коми й 1 тире. У шостому реченні дві граматичні основи: здобути; не бути.
152. Треба виписати шість речень. У шостому реченні поставити дві коми.
158. Вівсяна каша хвалилась, ніби вона з маслом родилась.
165. У третьому й четвертому реченнях – підрядні умови.
174. У п'ятому реченні коми після слів *дерев, небо*.
179. 5. Човен, що перекинувся під час бурі, гоїдався на хвилях.
180. 1. Двері, з яких вийшли старшокласники, були відчинені.
187. Складнопідрядними зі з'ясувальними підрядними є п'ять речень.
197. 1. Там, де є українці, там завжди мистецтво.
211. У четвертому реченні сполучник *що ... то*.
219. 1. Дитячі голоси – як дзвіночки. 2. Стежка, неначе лоза виноградна, пнеться по білій стіні гори.
245. У третьому реченні коми після слів *капітан, шляхами*; сполучник *дарма що*.

251. У третьому реченні кома після слова *земною*.
261. 2–В.
271. Неоднорідна підрядність у реченнях 2, 3, 7.
282. У третьому реченні потрібно поставити 4 коми. У цьому реченні – неоднорідна й послідовна підрядність. У четвертому реченні – однорідна й неоднорідна підрядність.
286. У кожній групі має бути по три речення. У першому реченні граматичні основи: *містечко спочивало; було тихо*.
295. Треба виписати п'ять речень.
307. У третьому реченні – кома після слова *жита*. У шостому реченні треба поставити 2 коми й 1 крапку з комою.
316. Не в кожному реченні треба ставити двокрапку. Підмети виражено займенниками у двох реченнях.
323. Не в кожному реченні треба ставити двокрапку. У шостому реченні дві граматичні основи: *я знаю; мова свята*.
324. У другому реченні треба поставити двокрапку й 4 коми.
352. Тире треба ставити в реченнях 2, 3, 6.
362. Третє речення – складнопідрядне з двома підрядними.
373. У п'ятому реченні коми після слів *тин, картоплю, жухло*; тире після слова *гілляку*.
385. Двокрапка є в усіх реченнях, окрім п'ятого.
389. 1–Г.
399. Підрядна частина є в усіх реченнях, окрім четвертого й шостого.
401. У першому реченні коми після слів *те, себе, відчував, змістом, очі, те, помічав, душу, те*.
405. 3. Для мене було очевидним, що коли перецвітає жасмин, то вже починається літо.
477. У другому реченні – тире, у третьому – двокрапка.
479. У четвертому реченні коми після слів *чиста, сльоза, знати, бути, зів'янеш*. Схема п'ятого речення: [ ], і [ ] : [ ], ( ).

ВІДПОВІДІ ДО ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ І РЕБУСІВ

Тестові завдання на с. 43–44. 1 Б; 2 Г; 3 В; 4 В; 5 А; 6 В.

Тестові завдання на с. 71–73. 1 Б; 2 Г; 3 Б; 4 – 1В, 2 А, 3 Д, 4 Б; 5 – 1Г, 2 Д, 3 Б, 4 А; 6 Б; 7 А; 8 В.

Тестові завдання на с. 131–133. 1 А; 2 В; 3 В; 4 А; 5 – 1 Б, 2 В, 3 Г; 6 Б; 7 Г; 8 Б.

Тестові завдання на с. 163–165. 1 В; 2 Г; 3 Г; 4 Б; 5 А; 6 А; 7 – 1 Б, 2 В, 3 А, 4 Г; 8 – 1Д, 2 В, 3 Б, 4 А.

Тестові завдання на с. 185–187. 1 В; 2 Б; 3 В; 4 Г; 5 А; 6 В; 7 Б; 8 Г.

Ребуси на с. 167. Настя, синтаксис, мова, наголос, слово.

ЗМІСТ

<i>Шановні дев'ятикласники та дев'ятикласниці!</i>	3
Вступ. Розвиток української мови	4

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО У 8 КЛАСІ

§ 1. Граматична основа речення. Односкладне і двоскладне речення	12
§ 2. Розділові знаки при порівняльних зворотах, звертаннях, вставних словах, однорідних членах речення	16
§ 3. Розділові знаки в реченнях з відокремленими членами	20

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА

§ 4. Пряма мова	26
§ 5. Непряма мова. Заміна прямої мови непрямою	30
§ 6. Цитата як спосіб передачі чужого мовлення	34
§ 7. Діалог	37
§ 8. Узагальнення вивченого з теми «Пряма і непряма мова»	41

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ТА ЙОГО ОЗНАКИ. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 9. Складне речення та його ознаки	48
§ 10. Складносурядне речення та його ознаки	53
§ 11. Кома і крапка з комою між частинами складносурядного речення	59
§ 12. Тире між частинами складносурядного речення	64
§ 13. Узагальнення вивченого з теми «Складносурядне речення»	68

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 14. Складнопідрядне речення та його ознаки	78
§ 15. Види складнопідрядних речень	83
§ 16. Складнопідрядні речення з означальними підрядними частинами	88
§ 17. Складнопідрядні речення зі з'ясувальними підрядними частинами	93
§ 18. Складнопідрядні речення з підрядними частинами місця та часу	97
§ 19. Складнопідрядні речення з підрядними частинами способу дії та ступеня і з підрядними порівняння	102
§ 20. Складнопідрядні речення з підрядними частинами причини та наслідку	107
§ 21. Складнопідрядні речення з підрядними частинами мети, умови, допусту	111
§ 22. Складнопідрядні речення з кількома підрядними частинами (однорідна й неоднорідна підрядність)	117
§ 23. Складнопідрядні речення з кількома підрядними частинами (послідовна підрядність)	121
§ 24. Узагальнення вивченого з теми «Складнопідрядне речення»	126

БЕЗПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 25. Безполучникове складне речення та його ознаки	138
§ 26. Кома і крапка з комою між частинами безполучникового складного речення	144
§ 27. Двокрапка між частинами безполучникового складного речення	148
§ 28. Тире між частинами безполучникового складного речення	153
§ 29. Узагальнення вивченого з теми «Безполучникове складне речення»	160

**СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ
СПОЛУЧНИКОВОГО Й БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ**

§ 30. Складне речення із сурядним і підрядним зв'язком	169
§ 31. Розділові знаки в складному реченні із сурядним і підрядним зв'язком	173
§ 32. Складне речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком	176
§ 33. Узагальнення вивченого з теми «Складне речення з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку»	182

**ТЕКСТ ЯК ОДИНИЦЯ МОВЛЕННЯ Й ПРОДУКТ
МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
(Повторення й узагальнення)**

§ 34. Текст і його основні ознаки	191
§ 35. Будова тексту. Мікротема й абзац	194
§ 36. Види й засоби міжфразного зв'язку	198

УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО

§ 37. Мовні аспекти вивчення речення (порядок слів у реченні, граматична основа, види речень)	205
§ 38. Орфографія	211
§ 39. Пунктуація	216

УРОКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

<i>Тема 1.</i> Повторення та узагальнення вивченого про мовлення	222
<i>Тема 2.</i> Читання мовчки	224
<i>Тема 3.</i> Вимоги до мовлення. Діалог	228
<i>Тема 4.</i> Усний стислий переказ тексту публіцистичного стилю	230
<i>Тема 5.</i> Письмовий докладний переказ тексту публіцистичного стилю з творчим завданням	232
<i>Тема 6.</i> Усне коротке повідомлення в публіцистичному стилі на морально-етичну або суспільну тему	234
<i>Тема 7.</i> Усний твір-роздум у публіцистичному стилі на суспільну тему	235
<i>Тема 8.</i> Аудіювання	237
<i>Тема 9.</i> Ділове мовлення. Заява. Автобіографія	240
<i>Тема 10.</i> Письмовий твір-роздум у публіцистичному стилі на суспільну тему	244
<i>Тема 11.</i> Письмовий твір-роздум в публіцистичному стилі на морально-етичну тему	244
<i>Тема 12.</i> Усний вибіркового переказ тексту наукового стилю	245
<i>Тема 13.</i> Письмовий вибіркового переказ тексту наукового стилю	247
<i>Тема 14.</i> Тези прочитаного (публіцистичної чи науково-пізнавальної статті)	249
<i>Тема 15.</i> Конспект сприйнятого на слух науково-навчального тексту.	251

ДОДАТКИ

<i>Додаток 1.</i> Основні правила орфографії	254
<i>Додаток 2.</i> Основні пунктограми	261
<i>Додаток 3.</i> Словничок синонімів	262
<i>Додаток 4.</i> Тлумачний словничок	265
<i>Додаток 5.</i> Пояснення щодо виконання деяких видів завдань.	270
<i>Додаток 6.</i> Відповіді до вправ	271